

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов

ГЕОПОЛІТИКА

Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України як підручник для
студентів вищих навчальних закладів

Київ 2004
ББК 66.0я73
К88

Рецензенти: О. В. Бабкіна, д-р політ. наук, проф.
В. П. Горбатенко, д-р політ. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 3 від 25.03.03)
Схвалено Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України (протокол № 1 від 9.02.04)

Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О.
Геополітика: Підручник. К.: МАУП, 2004. – 296с. Бібліогр.: с. 2286–290
ISBN 966-608-381-7

У підручнику подано провідні теми нормативного курсу "Геополітика", який
читається у вищих закладах освіти України. Викладено такі теми, як геополітика
як наука, наукові школи геополітики, включаючи теорії і школи сучасної
геополітики. Відповідні розділи присвячені геополітичному виміру Росії.
Проаналізовані геополітика США, Німеччини та інших країн. Детально розкривається

тема "Україна в системі геополітичних координат", зокрема Україна і світ після вересневих 2001 р. подій у США та війни у Перській затоці. Після кожного розділу подано контрольні запитання.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих закладів освіти, всіх, хто цікавиться проблемами геополітичної науки.

ББК

ISBN 966-608-381-7

ПЕРЕДМОВА

Доля геополітики нагадує долю кібернетики і генетики, які визнавалися псевдонауками, що завдають людству лише шкоди. До останнього часу побутувала думка, що військові злочини Третього Рейху – експансія, війни, депортації – були теоретично обґрунтовані німецькими геополітиками, зокрема К. Хаусхофером. Проте концептуальний аналіз творів останнього показує суттєву відмінність між геополітичними поглядами Хаусхофера і спрощеними расистськими пасажами націонал-соціалістів.

До речі, трагічною виявилася доля німецького професора і його сім'ї. К. Хаусхофер був особисто знайомий з Гітлером. Після приходу нацистів до влади він створив і очолив Інститут геополітики. Однак після перельоту Р. Гесса до Англії, з яким К. Хаусхофер і його син підтримували дружні стосунки, вчений потрапив у немилість нацистського керівництва. Сина Хаусхофера стратили, звинувативши у зв'язках з армійськими офіцерами, причетними до липневої змови 1944 р., а його самого запроторили до концентраційного табору Дахау. Відразу після війни К. Хаусхофер був арештований як "відомий нацист" в американській зоні окупації Німеччини. В написаній ним останній роботі "Апологія німецької геополітики" К. Хаусхофер заперечував "нацистське минуле" своєї науки і намагався довести, що Гітлер перекручував геополітику. 10 березня 1946 р. К. Хаусхофер та його дружина покінчили життя самогубством. Питання про ступінь причетності геополітики до нацистських злочинів залишилося відкритим.

Геополітики як доктрини побоювалися ще й тому, що ця наука відверто розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. В багатьох випадках геополітиків не визнавали як учених, але при цьому активно використовували їхні наукові розробки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї одного із засновників геополітики, англійського вченого Хелфорда Дж. Макіндера не сприймалися в академічних колах і водночас широко застосовувалися владними структурами за його безпосередньою участю у формуванні зовнішньої політики Англії.

У наш час геополітика поступово завойовує офіційне визнання і відповідний статус наукової дисципліни, про що свідчить, зокрема, видання монографічних праць і підручників як російських, так і українських дослідників, публікації у періодичних виданнях.

Останнім часом геополітична проблематика інтенсивно досліджується в Україні. Питання національної безпеки України, концепція її стратегічного розвитку систематично аналізуються Національним інститутом стратегічних досліджень, Інститутом міжнародної безпеки. Науковий проект "Україна – держави Центральної та Східної Європи у новому геополітичному просторі: варіанти політичної модернізації" виконаний в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вийшла друком в Міжрегіональній Академії управління персоналом відповідна монографія.

У Росії активно розробляють цю тематику такі відомі й досить впливові центри, як Російський інститут стратегічних досліджень, Інститут Європи, Інститут світової економіки та міжнародних відносин РАН, Інститут діаспори та інтеграції (Інститут країн СНД). Питання геополітики постійно перебувають у полі зору владних структур.

Геополітика – це наука майбутнього, основи якої найближчим часом викладатимуться не тільки у вищих навчальних закладах, установах і академіях, а й у середніх школах. Ця наука вкрай необхідна для освіти, розвитку політичної культури громадян.

Запропонований навчальний посібник надає в достатньому викладі наукові знання головних засад геополітики і разом з тим системне бачення геополітичного становища світу як взаємодію великих просторів і могутніх глобальних політичних, економічних та інших процесів й мистецтво управління ними. Окремо автори посібника з'ясовують складові геополітичних координат суверенної держави Україна, відповідні школи та напрями цієї сфери наукових знань. Геополітика розглядається як синтезуюча галузь, яка по-своєму використовує надбання економічної та політичної географії, економічної науки, соціології, політології та інших суспільствознавчих наук.

Вихід із друку цього видання покликаний розкрити еволюцію та детермінанти розвитку геополітичної динаміки світу, а також допомогти віднайти пояснення актуальних проблем та похідних питань щодо минулого і сучасного геополітичного бачення світу, подальших складових його поступу. Сучасні знання з даного предмету вкрай необхідні для нової генерації майбутніх фахівців, нинішнього студентського загалу та для тих, хто цікавиться цією проблематикою. Знання та навички їх застосування спроможні розширити можливості молодих людей аналізувати самі різноманітні явища сучасного всесвітньо-історичного процесу і на основі цього аналізу створювати власну систему геополітичних оцінок відповідних подій і явищ.

Адже рубіж ХХ-ХХІ століття ознаменувався вельми бурхливими геополітичними зрушеннями: досить потужно заявили соціально-політичне самовизначення країн Центрально – Східної Європи, національне волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу, воз'єдналася Німеччина, розвалився військово-політичний союз країн Варшавського Договору, а потім і сам СРСР, скінчилася холодна війна, світ перестав бути двополюсним. На тлі цих доленосних змін на континенті на політичній карті відновила свою присутність незалежна держава Україна. І нині постає чимало гострих й складних питань у даному зв'язку: наскільки сприятливі ці зрушення для України?, на яку систему, коло країн має орієнтуватися Київ?, які є перспективи для утвердження нашої держави в світовій спільноті? Знаходженню відповіді на ці та інші питання мають посприяти знання геополітики, матеріали цього навчального посібника.

Зазначимо, що ще понад 500 років тому, континенти нашої планети почали політично взаємодіяти. Протяжний час Євразія була центром світового владарювання. В самі різні часи й завдяки теж різним способам народи цього величезного суходолу, здебільшого його західноєвропейської частини, домінували над іншими регіонами світу. Пізніше окремі європейські держави здобули особливий статус і активно користувалися привілеями найбільших потуг земної кулі.

Останнє десятиліття минулого ХХ століття продемонструвало потужний тектонічний зсув у світових подіях. Фактично вперше за всі часи неєвропейська держава постала як одноосібна світова надпруга. Саме Сполучені Штати Америки після краху Радянського Союзу стали швидко підноситися як влада західної півкулі землі і уособлюватися як єдина і, дійсно, першорядна глобальна сила.

В той же час, слід наголосити, що Євразія ще не сказала свого останнього слова, вона зберігає власну геополітичну вагу та силу. Західна Європа, зокрема Європейський Союз, а також Росія та провідні країни Східно – Азіатського регіону постають відповідними полюсами як політичного, так і економічного впливу. А Україна, досягши свого нинішнього суверенного статусу, має знайти власне місце, свою стратегію сходження у зовсім іншій, ніж в попередню епоху, системі геополітичних координат.

Географічно суверенна Україна розташована у самісінькому центрі Європи, вона знаходиться на перетині політичних, економічних та навіть екологічних інтересів наших близьких та далеких сусідів. Проводячи власну зовнішню політику, наша країна відкрила себе світу, стверджує повноправним суб'єктом загальноєвропейського та світового процесу. Однак, у порівнянні з іншими державами України ще бракує однозначно визначеної стратегії поступу, її потенціал потребує більш повного задіяння. Адже константою буття нашої держави є її розташування на перетині торговельних та воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем. Вона з давніх давен ставала об'єктом нападів воєвничих племен і народів, неодноразово рятуючи тим самим від нищівних руйнувань не лише Центральну, але й Західну Європу, пізніше ж наша держава була заручником геополітичних інтересів сусідніх з нею держав. Тому Україна має віднайти свій шлях і своє належне місце у геополітичній системі сучасного світу і стати своєрідним зв'язуючим ланцюжком між Сходом і Заходом континенту.

Нинішній перебіг подій в світі кидає нові виклики не лише новоутвореним державам, але й всім так би мовити геополітичним гравцям світу, могутнім державам, їх об'єднанням та союзам. Звичайно, як і раніше, на діяльність всіх держав впливають обмеження простору та часу. Нині останні також еволюціонують під впливом науково-технічних досягнень, процесів глобалізації, інформатизації, інтернаціоналізації та регіоналізації. Початок XXI століття характеризується сходженням просторів з високим ступенем взаємозалежності. В їх числі: Європа – загалом, та Європейський Союз, зокрема; Північна Америка й американський континент; Морське узбережжя й острови Азії; СНД та субрегіональні об'єднання на його теренах і т.д.

Регіональні економічні простори здебільшого тяжіють до посилення й політичної складової, до сповідування засад рівності й пошуку консенсусу по принциповим проблемам їх та світогосподарського розвитку. Однак це не звільняє відповідні об'єднання від різного роду суперечностей, іноді внутрішніх криз, а також від загострення час від часу зовнішніх відносин. Проте, з іншого боку, відчутною особливістю сучасного світу постає подальше ущільнення геополітичних просторів завдяки розвитку нових технологій, модернізації та інтенсифікації комунікативних засобів, появи Інтернет і якісно нових зносин. За нинішніх умов поглиблюється міжнародний поділ праці, зростає взаємозалежність регіонів і континентів земної кулі, проявляють себе інтернаціоналізація та міжнародне усупільнення виробництва.

В сучасних умовах, коли стрімко зростає вплив транснаціональних компаній, міжнародних інститутів, коли все більше глобалізуються міжнародні відносини значно підвищуються роль та значення геополітики як науки. Саме вона спроможна використати різні наукові методи та засоби аналізу проблем світового співтовариства стосовно пошуку, розробки та обґрунтування шляхів здійснення політичної стратегії на глобальному, регіональному та локальному рівнях. Перспективи цієї науки досить багатообіцяючі. Вже сьогодні з чималою впевненістю можна стверджувати, що саме їй належить відіграти одну із ключових ролей в подоланні кризи класичної матеріалістичної теорії суспільно-історичного розвитку. Подолання кризи вимагає врахування діалектичного взаємозв'язку формаційних, цивілізаційних, антропологічних та геополітичних законів розвитку людства.

Геополітика, ставши на міцні теоретичні засади наприкінці XX століття, в нинішньому столітті має утвердитися як вагомий самостійний напрям науково-політичних знань. У фокусі її уваги – геополітичні процеси та зміни, що відбувалися в минулому й відбуваються у світі сьогодні, але з поглибленням баченням можливих перспектив подальшого розвитку. В такому сенсі геополітика відрізняється від історії, яка орієнтована на вивчення минувшини і її уроків. Геополітика головним чином допомагає з'ясувати особливості сьогоdnішнього перебігу подій та поліваріантність можливостей у майбутньому розвитку. Особливість геополітики полягає і в тому, що вона вбирає знання із суміжних суспільствознавчих галузей знань.

Даний навчальний посібник з геополітики є одним із перших в сучасній Україні. Це при тому, що у затверджених вітчизняним міністерством освіти і науки державних стандартах підготовки фахівців у галузі міжнародних відносин і політології різних рівнів передбачено викладання даного курсу в тій чи іншій мірі. Тим не менше це цілком нова для вітчизняної науки і освіти галузь, яка не одержала ще достатнього інституційного розвитку.

Відродження та утвердження геополітики відбувається з великими труднощами. Цілком очевидно, що її фундаментальні положення, які були сформульовані ще наприкінці XIX століття, потребують уточнень та корегування до сучасних реалій. Звичайно, природною є необхідність розширити межі геополітики, поряд з географічним детермінізмом враховувати гео економічні, соціокультурні та інші важливі чинники. Дослідники розрізняють фундаментальну (глобальну) та прикладну геополітику, геополітику та політичну географію, гео економіку, геостратегію та політико-географічну філософію. Проте слід запобігти й розмиванню контурів цієї науки.

Нині в Україні робиться чимало для розвитку геополітичної науки. Створені спеціальні державні структури, які переймаються стратегічними проблемами державотворення та сходження України в цей соціально визначений час та у нинішніх географічних межах. Сходження й утвердження вітчизняної школи геополітики – це те завдання, яке імперативно стоїть на порядку денному. Автори вірять, що даний посібник, їх скромний доробок має прислужитися багатьом

фахівцям – управлінцям у формуванні їх світоглядних засад, у осягненні суті геополітики та її значення для нашої держави.

Саме розвиток геополітики, опанування її надбанням політичною елітою країни: державними діячами та науковим загалом покликані сприяти формуванню у них геополітичного і стратегічного мислення. Водночас знання засад геополітики потрібні всьому колу учасників демократичного процесу, представникам різних верств українського суспільства, вони їм стануть в нагоді як складова частина загальноосвітньої культури. Адже уявлення про геополітику та її закономірності необхідні кожному члену суспільства, котрий намагається зайняти активну громадянську позицію в своїй державі.

Автор передмови, розділу 7, 8 та підрозділів 1.4; 6.4; 10,5 – А. І. Кудряченко; розділів 2, 9, 10, 11, підрозділу 12.4 – Ф. М. Рудич, а розділів 1, 3, 4, 5, 6, 12 – В. О. Храмов.

Розділ 1

ГЕОПОЛІТИКА

ЯК НАУКА

Геополітика як наука існує близько ста років. Саме поняття "геополітика" вперше запровадив шведський державознавець та географ Рудольф Челлен (1864–1922).

1.1. Предмет геополітики

Термін "геополітика" складається з двох грецьких слів: гео – земля, politikos – все, що пов'язане з місцем: держава, громадянин тощо.

Традиційно геополітику розглядають як науку про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі й інтереси. У сучасних дослідженнях геополітика трактується значно ширше – як наука про зв'язок і взаємодію географічного простору і політики. Відповідно вона повинна вивчати, з одного боку, властивості простору, що позначаються на тих чи інших політичних акціях, на їх характері й резонансі, з іншого – дію політики на простір, його перетворення відповідно до волі та цілей людей і їх спільнот. Саме це розуміння геополітики є найпродуктивнішим. Учені вбачають у геополітиці царину знань, що вивчає комплекс економічних, географічних, демографічних, історичних, політичних та інших факторів, які взаємодіють між собою й впливають на стратегічний потенціал держави. Так інтерпретують геополітику вітчизняні та російські вчені В. О. Дергачов, Е. О. Поздняков, К. С. Гаджиев, Ю. В. Тихонравов та ін.

На думку Е. О. Позднякова, геополітика основну увагу приділяє розкриттю можливостей активного використання політикою факторів фізичного середовища і впливу на неї в інтересах військово-політичної, економічної й екологічної безпеки держави. Практична геополітика вивчає все, що пов'язане з територіальними проблемами держави, з раціональним використанням і розподілом ресурсів, включаючи і людські.

К. С. Гаджиев розглядає геополітику як дисципліну, що вивчає основні структури і суб'єкти, глобальні чи стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування й еволюції сучасного світового співтовариства.

Ю. В. Тихонравов, поділяючи точку зору Е. О. Позднякова про суть геополітики, про доцільність її походження як науки і практичної сфери, визначає геополітику як галузь знання, що вивчає закономірності взаємодії політики із системою неполітичних факторів, які формують географічне середовище (характер розташування, рельєф, клімат, ландшафт, корисні копалини, економіка, екологія, демографія, соціальна стратифікація, військова міць).

Поряд з викладеним розумінням геополітики (умовно розширеним) у ряді публікацій останніх років йдеться про обмежуваче коло проблем, досліджуваних цією наукою. Так, у російському виданні "Политология. Энциклопедический словарь" геополітика трактується як одне з фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, що характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розташування держав, блоків держав на локальні, регіональні, континентальні і глобальні міжнародні процеси.

Згідно з М. О. Нартовим геополітика – наука, система знань про контроль над простором. О. Г. Дугін вважає геополітику насамперед ідеологією – це світогляд влади, наука про владу і для влади. Це наука уряду. Тільки з наближенням до соціальної верхівки людина відкриває значення геополітики, тоді як до цього вона сприймалась як абстракція. Геополітика – дисципліна політичних еліт (як

актуальних, так і альтернативних), яка у сучасному світі становить підручник влади, де характеризується, що варто враховувати, приймаючи глобальні (доленосні) рішення – такі як укладання угод, початок воєн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, уведення масштабних економічних і політичних санкцій тощо.

Історія дала чимало підстав для тлумачення геополітики як ідеології. Практично всі найвідоміші геополітики посідали досить високі місця в суспільстві, були поважними чиновниками або державними діячами і впливали на прийняття політичних рішень не тільки своїми концепціями, а й безпосередньо через прийняття державних рішень.

Геополітика дійсно є важливим компонентом ідеології, виконує визначені ідеологічні функції. Разом з тим, на наш погляд, це передусім наука та наукова дисципліна і тому не може бути зведена до ідеології.

У рамках геополітики дослідники виділяють два досить чітко означені напрями: 1) геополітика доктринально-нормативна, пов'язана насамперед з ім'ям К. Хаусхофера, і 2) геополітика оціночно-концептуальна, представлена А. Мехеном, Х.

Маккіндером, Н. Спайкменом та ін. Ці напрями чітко не розмежовані, проте мають досить виражену специфіку.

По-різному суть геополітики визначають сучасні зарубіжні видання. "Енциклопедія Американа" розкриває специфіку геополітики у вивченні географічних аспектів політичних феноменів. Автори "Нової енциклопедії Британіки" констатують необхідність розширення кола проблем, досліджуваних геополітикою, з урахуванням нових реалій: географічного впливу на силові відносини в міжнародній політиці. У минулому сфера національного впливу окреслювалася, головним чином, географічними факторами. Але у зв'язку з розвитком комунікацій і транспорту їх роль зменшилась.

Найбільш адекватне сучасне розуміння геополітики подано в "Міжнародній енциклопедії" і в публікаціях американського вченого К. Грея. У "Міжнародній енциклопедії" геополітика визначається як дисципліна, що досліджує відносини між континентальними і морськими ареалами і політикою з метою проведення відповідної зовнішньої політики. К. Грей у другій половині 70-х років назвав геополітику наукою про взаємозв'язок фізичного середовища, як воно сприймається, змінюється і використовується людьми, і світовою політикою. Згідно з К. Греєм геополітика торкається взаємозв'язку міжнародної політичної могутності і географічного фактора. Відповідно до цієї позиції геополітика охоплює "високу політику" безпеки та міжнародного порядку; вплив просторових відносин на зростання і занепад силових центрів; виявляє технологічні, політико-організаційні та демографічні процеси на творенні держави, забезпечує внутрішню та зовнішню конвертацію могутності країни в ефективну та результативну гегемонію та контроль над простором.

Інакше кажучи, геополітика як наука – це система і сукупність знань про організацію гегемонії та контролю влади над простором, яка має політичний сенс та соціально-економічну основу, можливості та здібності до зміни та реалізації життєво важливих цінностей, інтересів і цілей. Таке розуміння геополітики дає уявлення про її предмет у загальному плані. Цей предмет геополітики складають закони організації контролю і гегемонії влади над простором. Основним з них, на думку багатьох відомих дослідників, є закон фундаментального дуалізму, який полягає в географічній розбудові планети та в історичній типології цивілізації. Він зводиться до протиставлення сухопутної могутності ("телурократії") морській ("таласократії"). Суша – це завжди стійке, міцне, тверде, ґрунтовне. Море динамічніше та налаштоване на зміни, головним чином до новітніх технологій та техніки. Йому притаманний дух підприємництва, індивідуалізму. По суті це банківсько-фінансова та торговельна цивілізація. Віками континентальні цивілізації домінували над морськими: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген. З розвитком техніки, а потім науково-технічної революції об'єктивно посилилась позиція Моря. Тим самим зростає роль простору в людській історії. Про це пише американський геополітик А. Мехен у роботі "Вплив морської сили на історію". Одвічний геополітичний дуалізм досяг максимальної напруги в часи холодної війни 1946–1991рр.: телурократія ототожнювалась із СРСР, а таласократія – із США. Цьому геополітичному виміру міжнародних зв'язків та відносин відповідала також гостра боротьба полярних ідеологій: ідеологія лібертаризму – радикального лібералізму (Мільтон Фридмен, США та Фрідріх фон Хайек, Австрія та ін.) й ідеологія марксизму як ідеологія реального соціалізму.

Отже, основний закон геополітики зводився до протистояння держав та народів у області світосприйняття, а також в реальному перерозподілі земної кулі на зони гегемонії та контролю з боку телурократії (СРСР) та таласократії (США). Безумовно, і США, і СРСР співпрацювали між собою у різних сферах, а не тільки протистояли одне одному. Інакше кажучи, з основного закону геополітики випливає не тільки розлом, боротьба, але й закон синтезу Суші й Моря – “Берегова зона”, або rimland – фрагмент таласократії або телурократії. Як відзначає російський геополітик А. Дугін, “Берегова зона” нагадує, з одного боку, “острів і корабель”, а з іншого – “Імперію та Дім”. Дійсно, rimland являє собою специфічну геополітичну реальність зі своєю логікою, своїм “географічним розумом” і великим впливом на таласократію і телурократію. Берегова зона має усі підстави розглядатися як специфічний суб’єкт історії, який самореалізується у логіці планетарного дуалізму.

Дуже важливим є закон підвищення геополітичного статусу окремої країни або їх об’єднань як суб’єктів міжнародного права. У зв’язку з цим виникає потреба відзначити, чи спроможна та чи інша держава скористатися з необхідності реалізації цього закону, а тому бути дійсно геополітичним суб’єктом у сучасному світі, що так і не став більш безпечним, а навпаки, несе в собі значну загрозу миру на планеті. Так, “розширення НАТО на Схід” є доказом зміцнення могутності таласократії шляхом зростання обсягу “Берегової зони”. Реальні зовнішньополітичні акції керівництва Росії в бік зближення з Вашингтоном і прийняття по суті його правил гри на міжнародній арені означає зростання могутності таласократії та можливу втрату Росією іміджу самостійного геополітичного гравця на міжнародній шаховій дошці розкладу геополітичних сил. Можливо, враховуючи цю реальність, Москва поглиблює свою співпрацю з НАТО і бере на себе дещо новий європейський геополітичний статус, що має далекосяжні наслідки як для Європи, так і для Росії.

Обрати певний геополітичний статус держави-суб’єкта в минулому, а тим більше на початку XXI ст., означає також і визначення стратегії на майбутнє. Так, Україна часто ідентифікує себе з періодом Хмельниччини або УНР, хоча прагне у процесі побудови нової державної ідентичності виходити із сучасних реалій, що потребує визначення національних інтересів та головних цілей, напрямів і пріоритетів у розвитку країни. Але це відповідає вимогам класичного геополітичного мислення. Відступ від усталеного твердження призводить до перекручення думки про однополярність світу, кодекс якого припускає віру в безумовну вищість США над рештою національних держав та їх глобальне право на “патронаж” над світом. Усе це і визначає відповідно до стандарту посткласичного (постмодерністського) геополітичного мислення дію нового закону – закону пріоритету інтересів “пристосованих” (насамперед “сімки”) та рух від “непристосованих”. Забезпечується це відокремленням фінансового капіталу від промислового, а також ослабленням національного суверенітету, який втрачає здатність захищати свої ресурси від геополітичного суб’єкта – гегемона з характерним для нього комплексом вищості та месіанства, а національну економіку – від глобальних фінансових спекулянтів у період становлення принципової неспроможності національних урядів “непристосованих” держав самостійно керувати суспільним розвитком та політичним хаосом – тероризмом, міжетнічними війнами, ексцесами релігійного фундаменталізму та націонал-екстремізму. Чим наочніша статистика усіх цих ексцесів, тим вище обурення співтовариства розвинених геополітичних суб’єктів-держав проти тих, хто неспроможний дати собі раду і не дає зробити це іншим.

Таким чином, можна констатувати сутність геополітики сучасності полягає у планетарному дуалізмі Суші й Моря як геополітичного феномену.

1.2. Планетарний дуалізм Суші й Моря

Протистояння Суші й Моря – це протистояння двох глобальних, несхожих стратегій, що забезпечують своїм носіям перемогу і подальше панування. Панування народів суходолу ґрунтується на принципах телурократії. Панування морських народів ґрунтується на принципах таласократії. Планетарний дуалізм має усі підстави розглядатися як основний світосистемний феномен, прояв геополітичної та цивілізаційної поляризації світу як цілісності. Це форма соціальної взаємодії, яка заявляє про себе на двох рівнях: геополітичному (Суша – Море) та цивілізаційному (Схід – Захід). З одного боку, дуалізм геополітичного простору, в якому існує та розвивається світова система, формує людську практику, а з

другого – цивілізаційна діяльність людини конструє та відтворює планетарний дуалізм у світовій системі. Планетарний дуалізм як процес є рушійною силою сучасної світової системи, визначає етапи її розвитку, потреби, інтереси, цінності геополітичної структури світу. Він реалізується у сполученні тенденцій глобалізації світу та універсалізації в новому планетарному масштабі розколу світу на сили Суші та Моря, сили Сходу та Заходу, сили Півдня та Півночі. Сама історія за допомогою основної форми геополітичної революції – колоніальної експансії західних морських держав – дозволяє здійснити геополітичне структурування світу, яке є фундаментальною основою планетарного розвитку, основою зміни геоісторичних фаз планетарного дуалізму, що виявляються у змінах планетарного масштабу розкладу сил конкретних геополітичних епох, які відповідають таким історичним типам сучасної світової системи:

- Вестфальська (1648–1814);
- Віденська (1815–1877);
- Берлінська (1878–1918);
- Версальсько-Вашингтонська (1919–1945);
- Ялтинсько-Потсдамська (1945–1991);
- Біловезька (1991–2001);
- Нью-Йоркська (2001–...).

Характер функціонування та розвитку кожної з них залежить від відповідної геоісторичної фази планетарного дуалізму як основного протиріччя системи. Фаза консолідації протилежних сторін планетарного дуалізму являє собою геоісторичну фазу в його розвитку, яка визначається складними процесами структурування телурократичної та таласократичної півсфер сучасної світової системи. Становлення в кожній з півсфер гегемонії конкретної великої держави створює ситуацію динамічної рівноваги. Гегемонія в сучасній світовій системі означає, що одна держава має геополітичну можливість створювати стабільні системи нерівномірного суспільного розподілу влади.

Розвиток сучасної світової системи на початку XXI ст. здійснюється за наявності гегемонії Заходу. Дуже важливим моментом у становленні таласократії Заходу є поступове, але неухильне розширення територій, підконтрольних спочатку окремим західним таласократичним державам, а потім Заходу як єдиному цивілізаційному цілому. Якщо на початковому етапі його становлення італійські міста-держави (з періоду раннього Відродження) створили імперію, для котрої першорядне значення мало Середземне море і транспортні коридори в Ост-Індію, то на сучасній стадії, репрезентованій США, "життєво важливі інтереси" Заходу поширилися на весь світ і охопили всі океани і континенти. Безмежне поширення експансії стає головною особливістю геополітичної (і не тільки) стратегії Заходу. Фаустовська (західна) культура завжди спрямована на розширення будь-якого характеру. Нарешті, вона перетворила земну поверхню на поле буття одномоїрної людини і всесвітню господарську систему.

Енергія західної людини проявлялася в нестримній експансії, спрямованій на подолання всього, що опинялося на її шляху. Прагнення до абсолютного панування стало головним змістом її життєдіяльності. Значною мірою це прагнення асоціюється з прагненням до володіння усіма багатствами (благами) світу. Світ перетворюється на арену боротьби за все, що має будь-яку цінність. Підкоряючи його, західна людина прагне "виправити", змінити світ відповідно до своїх духовно-психологічних особливостей, які зводяться до аксіоми – Закону, обов'язкового для всіх. Все, що не відповідає цьому Закону і не змінюється відповідно до нього, підлягає знищенню. Океан, як основне життєве середовище пануючих автоталасичних народів Заходу, сприяв вільному прояву їхньої експансіоністської енергії. Відкритий простір світових океанів, позбавлений будь-яких природних перешкод і державних суверенітетів, став головною умовою впливу Заходу, що постійно розширюється. Безконечний простір, як прасимвол, у всій своїй могутності вступає тут у коло політичного існування, здійснює похід у незахідні суспільства, з тим щоб змінити їх. Безпрецедентна просторова експансія, яка мала місце у XVI–XX ст., у всій своїй невимовній могутності стала основою сучасної геополітичної епохи.

Розкриття сутності та змісту кожної геополітичної епохи в контексті планетарного дуалізму Суші й Моря, механізму його реалізації базується на геополітичному надбанні людства. Зазвичай воно дає можливість створити наукове уявлення про геополітичний світ народів та держав, розробити свої геостратегії для сучасної геополітичної епохи.

1.3. Джерела геополітики

Появі геополітики передувало тривале дослідження ролі географічного фактора в житті суспільства. Сучасна геополітика спирається на ідеї географічного детермінізму, корені яких сягають сивої давнини. Тому, відповідно до цих ідей, розвиток людства багато в чому визначається географічними факторами, а встановлення державних кордонів ґрунтується на праві сильного. Ще мислителі античності Парменід (VI ст. до н. е.), Гіппократ (пр. 460 – пр. 370 рр. до н. е.), Аристотель (384–322 рр. до н. е.), історик Полібій (пр. 200 – пр. 120 рр. до н. е.) та ін. висловлювали думку, що життя людей і суспільств, їх звичаї, вдачі та спосіб правління обумовлені географічним середовищем.

Древні греки спочатку поділяли відомий їм світ відповідно до кліматичних умов. Філософ Парменід висунув теорію п'яти температурних зон – жаркої, двох холодних і двох проміжних. Виходячи з цієї теорії, Аристотель вбачав у населенні греками проміжної зони причину їхньої силової переваги над іншими народами.

Пізніше географічні концепції античності враховували фактор Суші і Моря як найважливішу характеристику держав. Про це, зокрема, писав Аристотель у "Політиці". Характеризуючи острів Крит, він зазначив, що той ніби призначений природою до панування над Грецією і географічне положення його чудове: він прилягає до моря, на узбережжі якого майже всі греки мають свої поселення; з одного боку, він розташований на невеликій відстані від Пелопоннесу, з іншого – від Азії, саме від Триопійської місцевості й Родосу. От чому Мінос і затвердив свою владу над морем, а з островів одні підкорив, інші заселив.

Гіппократ у творі "Про повітря, води і місцевості" аналізував вплив географічних умов і клімату на особливості людського характеру і на суспільний лад.

Інтерес древніх греків до впливу географічного середовища на соціальне існування людей диктувався цілком практичними мотивами. Розвиток цивілізації, ріст міст-держав викликали геополітичні проблеми розширення життєвого простору через колонізацію території Середземномор'я з метою переселення туди населення, що збільшувалося.

Античні уявлення про роль географічного фактора в розвитку суспільства зустрічаються у працях арабського історика Ібн Хальдуна (1332–1406). Він надавав першорядного значення впливу природних умов на історію і соціально-політичне життя, особливо підкреслюючи при цьому значення кліматичних умов. Відповідно до теорії історичних циклів Ібн Хальдуна у країнах з помірним кліматом найбільш активною силою є кочівники, які фізично і морально переважають осіле населення, особливо городян. Тому вони періодично захоплюють країни з осілим населенням і засновують великі імперії з деспотичною формою правління. Через три-чотири покоління вони втрачають свої переваги, і нові хвилі кочівників нападають на ці країни, встановлюючи в них своє панування і розпочинаючи тим самим черговий цикл історії.

Важливим етапом у розвитку ідей географічного детермінізму стала епоха великих географічних відкриттів. Французький учений Жан Боден (1530–1596) у роботі "Шість книг про державу" (1577) розглядав географічні фактори як одну з найважливіших детермінант державного устрою поряд з божественною волею і людською сваволею. Серед географічних факторів у якості найбільш значимого він виділяв клімат, а земну кулю поділив на три зони – жарку (екваторіальну), холодну (полярну) і середню (помірну). Дії клімату приписувалася фізична перевага північних народів над південними і гірських над долинними.

Ж. Боден звертав увагу державних діячів на необхідність враховувати в адміністративній і законодавчій діяльності, крім соціальних, і кліматичні умови. Він особливо підкреслював важливість відповідності законів країни умовам фізичного середовища. Його думка про пряму залежність сили і впливу суверенної держави від навколишніх природних умов, власне кажучи, близька до позиції сучасних геополітиків.

Проблема впливу географічних факторів на політику займала істотне місце в роботах французького філософа-просвітника Ш. Монтеск'є (1689–1755). У праці "Про дух законів" (1748) він слідом за Ж. Боденом намагався пояснити характер, вдачі і звичаї народів, їх господарський і політичний лад географічними умовами, особливо кліматом. При цьому підкреслювалася необхідність відповідності законів країни цим умовам. Вплив природних умов на суспільно-політичний розвиток вивчався німецькими вченими І. Гердером (1744–1803), О. Гумбольтом (1769–1859), філософами І. Кантом (1724–1804) і Г. Гегелем (1770–1831), англійським географом Г. Воклем (1821–1862) та ін. На думку І. Гердера, розвиток цивілізації

здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. До останнього він зараховував фізичну природу і в першу чергу такі її елементи, як клімат, ґрунт, географічне положення. Олександр Гумбольдт вважав, що географія повинна дати цілісну картину навколишнього світу і служити конкретним соціальним, політичним і економічним цілям людини. Іммануїл Кант у лекції з географії висловив думку про вплив фізичного середовища на "моральну географію" (національний характер), на "політичну географію", на "торгову географію" (економіку) і на "теологічну географію" (територіальне поширення релігій).

Георг Гегель у "Філософії історії" вказував на детермінованість історії різних народів географічними факторами. У розділі лекцій з філософії історії "Географічна основа всесвітньої історії" він розглядав природні властивості країн, які відразу і назавжди виключають їх із всесвітньо-історичного руху. Гегель виводив суспільний лад з трьох "географічних розходжень" земної поверхні, якими є: 1) безводне плоскогір'я зі степами і рівнинами; 2) низини, перехідні країни, зрошені ріками; 3) прибережна країна, що безпосередньо примикає до моря.

У ХІХ ст. прихильники географічного детермінізму аналізували вплив на громадське життя не тільки клімату, а й усієї сукупності умов географічного середовища, транспортних магістралей та ін. Цей напрям географічного детермінізму найбільш повно відбито в працях англійського географа Генрі Томаса Бокля. Протягом ХІХ ст. школа географічного детермінізму поступово переміщалася до Німеччини. Найповнішого розвитку вона досягла на рубежі ХІХ і ХХ ст. Особливу роль у розробці ідей географічного детермінізму і створенні нового наукового напрямку – політичної географії – відіграв німецький геополітик Фрідріх Ратцель (1844–1904).

Крім географічного напрямку в соціальній думці, деякі дослідники зараховують до джерел геополітики цивілізаційні та воєнно-стратегічні концепції. Особливий внесок у розробку цивілізаційного підходу російських дослідників біолога, історика та економіста М. Данилевського (1822–1885), філософа К. Леонтьєва (1831–1891), німецького філософа О. Шпенглера (1880–1936), російського вченого-євразійця П. Савицького (1895–1968), його учня Л. Гумільова (1912–1992), англійського історика і соціолога А. Тойнбі (1889–1975), сучасного американського консервативного політолога С. Хантінгтона (р. н. 1927). З творців воєнно-стратегічної концепції, що найбільше вплинули на геополітику, називають німецьких військових теоретиків К. фон Клаузевица (1780–1831) і Х. Мольтке (1848–1916), а також російського фельдмаршала Д. Мілютіна (1816–1912). До числа попередників геополітичного напрямку можуть бути віднесені мислителі й інших шкіл і напрямів соціальної думки. Так, у роботах італійського вченого і політичного діяча М. Макіавеллі (1469–1527) висловлені судження цілком геополітичного характеру: про розширення кордонів і приєднання нових земель мирним і воєнним шляхом на підставі попередньої порівняльної оцінки реальної могутності держав, про збереження панування над знову придбаними територіями за допомогою створення колоній, переносу туди столиць і їх ізоляції від впливу сусідніх країн, про створення регіональних воєнно-стратегічних альянсів. Таким чином, передісторія геополітики досить тривала й еkleктична. Вона включає фрагментарні судження, уявлення і знання переважно про вплив географічних умов на життя людей. В міру просторового "ущільнення" Землі, з переходом земного простору з розрізненого стану до єдиного взаємопов'язаного і взаємозалежного світу, на цій основі стало можливим виникнення нової інтегральної якості геополітики.

Виклад основних ідей геополітичної думки не дає повного уявлення про предметне поле геополітики. До його складу входять також категорії, функції, методи.

1.4. Категорії та функції геополітики

На початку ХХІ ст. має місце збагачення і розширення проблематики геополітики, все більше розробляється її категоріальний апарат, що є інструментом дослідження конкретних геополітичних процесів. До категорій геополітики зараховують: геополітичну модель світу, геополітичний простір, геополітичне поле, геополітичний регіон, геополітичну лінію, геополітичне суперництво, геостратегію, кордони, національну безпеку держави, національний інтерес, національну могутність, експансію тощо. Геополітична модель світу – специфічний спосіб моделювання світу реальності в межах дискурсивного поля геополітики.

Геополітичний простір – середовище, що справляє вплив на формування відносин між державами в контексті фундаментального дуалізму світу.

Геополітичне поле – простір, контрольований окремою державою або коаліцією (союзом) держав.

Ендемічне (від гр. *endemos* – місцевий) поле – простір, контрольований державою тривалий час. Належність цієї території даній державі визнають сусіди.

Прикордонне поле – територія, що перебуває під контролем держави, але недостатньо демографічно, економічно й політично нею освоєна. Найчастіше таким полем виступають простори, населені національними меншостями. Суміжні держави іноді ставлять під сумнів належність цих територій, але все-таки не розглядають їх як свої. До таких полів можуть бути віднесені азійські, північно-східні й далекосхідні регіони Росії, а також Кавказ, Калінінградська область тощо.

Перехресне поле – простір, на який претендує кілька суміжних держав. До таких просторів належать великі території, такі, наприклад, як Кашмір в Індії.

Тотальне поле – безупинний простір, що перебуває під контролем держави.

Геополітична опорна точка – місце (територія) поза тотальним полем, контрольоване будь-якою державою, але комунікації до цієї території контролюються іншою (іншими) державою. Прикладом такої опорної точки є Калінінградська область Росії.

Метаполе – простір, освоєваний одночасно кількома державами.

Геополітичний регіон – простір, що характеризується високою інтенсивністю політичних, економічних, торгових і культурних зв'язків (наприклад, Північна Америка, Європа, Близький Схід, Південно-Східна Азія).

Геополітичні лінії – структуроутворюючі фактори організації геополітичного простору. Ними є сухопутні, морські й повітряні комунікації, найбільш важливі напрями вантажопотоків і шляхи транспортування сировини. За них йде постійна прихована або відкрита боротьба.

Геополітичне суперництво – протистояння і зіткнення протилежних інтересів держав. Воно може мати горизонтальний, вертикальний і осередковий характер. Горизонтальне суперництво протікає на поверхні суші і моря, вертикальне пов'язане з гонкою озброєнь у космосі, а осередкове проявляється в обмежених регіонах, поза прямим зіткненням опонентів (наприклад, Ірак у 1991 та 2003 рр., Югославія в 1999 р., Афганістан в 2001 р. та ін.), тобто реалізація геостратегії непрямих дій з масовим використанням авіації (тактичної і стратегічної), високоточної зброї та ведення інформаційної війни. Така геостратегія нині є найефективнішим способом ведення воєн, ключем для практичного розв'язання будь-якої геополітичної проблеми, вирішальним фактором якої є людина, коли протилежні інтереси сторін можуть призвести до гострого конфлікту.

Геостратегія – синтез обґрунтованих геополітикою стратегічних цілей, принципів та напрямів зовнішньополітичної діяльності держави. Вона класифікується по масштабах (глобальна, міжрегіональна, регіональна і державна) і по просторових середовищах (сухопутна, морська, повітряна і космічна). Залежить від розуміння владою і громадськістю місця країни у світі, її геополітичного положення, національних інтересів і пріоритетів, географічного розподілу погроз національній безпеці, що виходять з-за кордону. Державна геостратегія визначається також історично сформованим протягом тривалого часу характером відносин з іншими державами – дружніми, нейтральними чи ворожими.

Кордони – специфічні організми держав у межах геополітичного окреслення їх територій. Вони виконують наступні функції: поділ зон дії національних суверенітетів чи обмеження контактів між жителями суміжних держав, затримку злочинців, збір мита з ввезених товарів або тих, що вивозяться, контроль за квотами ввезених товарів і міграцією людей, санітарний контроль тощо. Кордони поділяють на природні і штучні. Як природні кордони використовують рубежі, створені природою, головним чином моря й океани, гори, ріки. Кордони по ріках пролягають по лінії фарватеру. Штучні кордони облаштовуються людьми і являють собою продукт взаємодії держав. Кордони визначають ареал формування національної самосвідомості і національної ідентичності. Здатність держави забезпечити їх захист і недоторканність є показником її сили й авторитету у світовому співтоваристві.

Національна безпека держави – системна якість сукупності властивостей системи "особистість – суспільство – держава – природа", яка характеризує здатність цієї системи до самозбереження та стійкого розвитку.

Історично національна безпека ототожнюється з військовою безпекою, захищеністю від збройного нападу ззовні. Військовий компонент зберігає свою значимість і

нині. Разом з тим загострення глобальних проблем сучасності додає поняттю "національна безпека" принципово нові виміри – інформаційний, екологічний, демографічний, енергетичний, продовольчий та ін.

Національний інтерес – усвідомлення і відображення корінних потреб суспільства в державній політиці. Термін прийшов в українську політичну науку з англійської літератури, у якій він має значення "державного інтересу".

Національний інтерес складається з нарощування економічного, політичного, інформаційного, наукового, військового, фінансового, науково-технічного й інших потенціалів держави, у посиленні їх геополітичного впливу, у рості добробуту населення, в інтелектуальному і моральному прогресі суспільства. На його зміст впливають такі фактори, як специфіка географічного положення країни, соціально-економічна і політична ситуація в ній, національно-культурні і цивілізаційні особливості. Природними кордонами національного інтересу є обмеженість ресурсної бази і національні інтереси інших країн.

Національна могутність – категорія, що традиційно відображає такі компоненти, як територія держави, її природні ресурси і чисельність населення, економічний і військовий потенціал. Сучасне розуміння національної могутності включає також інтелектуальний та гуманітарний потенціали народу, здатність економіки до інноваційного розвитку і якість уряду, політичної системи взагалі.

Терміном "національна могутність" широко оперує впливова в політичній науці країн Заходу школа "політичного реалізму". Її творець Х. Моргентау, визначаючи "національну силу держави", виокремив дев'ять характеристик: географічне положення; природні ресурси; промислові можливості; військова підготовленість; чисельність населення; національний характер; національна мораль; якість дипломатії; якість уряду. З цих позицій він критикував творців класичних теорій геополітики Х. Маккіндера і К. Хаусхофера за абсолютизацію ролі географічного фактора у визначенні національної могутності.

Експансія – категорія, широко застосовувана в геополітиці і використовувана для характеристики територіальних придбань, установлення військово-політичної сфери впливу. Різновиди експансії: військова, економічна, культурно-ідеологічна й інформаційна. В міру загострення і глобалізації сировинної кризи, росту народонаселення, скорочення площі родючих земель головним видом експансії стає територіальна.

Крім розглянутих категорій, геополітика широко використовує категоріальний апарат насамперед політології, військової теорії, науки державного управління. Вона активно оперує такими категоріями, як агресія, баланс сил, біполярність у політиці, військова могутність, багатополарність у політиці, політичний простір, політичний час, політика стримування, політика з позиції сили, розміщення сил, цивілізація, ядерний паритет, ядерне стримування та ін. Визначимо їх.

Агресія – форма здійснення зовнішньої політики держави. Являє собою пряме чи непряме застосування однією державою збройної сили проти незалежності й територіальної цілісності іншої держави. Може мати й інші виміри – економічний, психологічний, ідеологічний тощо. Дії держави, що обороняється, у тому числі й наступальні, не є агресивними і відповідають нормам міжнародного права.

Баланс сил учасників світової політики – взаємодія різних за спрямованістю і силою (залежно від могутності країн і їхніх угруповань) потоків експансії, з одного боку, і результатів різнорівневого і різнонаправленого співробітництва – з іншого. Баланс сил – це не рівновага, а лише співвідношення сил, причому співвідношення динамічне, залежне від гри усіх визначальних його елементів. Біполярність у політиці – варіант системи "балансу сил". Виявляється в об'єднанні складових його одиниць навколо двох основних центрів (полісів), що зосередили найбільш значимі виміри сили (насамперед ядерна зброя). Біполярність була специфічною рисою міжнародних відносин після Другої світової війни, коли основними центрами сили стали наддержави – СРСР і США, що об'єднали навколо себе союзників. Для відносин між протилежними суспільними системами були характерні конкуренція, конфронтаційність та ідеологічне суперництво. Біполярність періоду холодної війни прийшла на зміну балансу сил зразків XIX і першої половини XX ст. Військова могутність держави – сукупність матеріальних і духовних можливостей держави, використовуваних для досягнення військово-політичних цілей як на міжнародній арені, так і всередині окремих держав: для підготовки війни і її ведення, з метою агресії її відображення, в інтересах запобігання війни, забезпечення безпеки глобальної, регіональної, національної тощо. Військова могутність може бути реальною і потенційною; остання являє собою максимальні

можливості держави, що можуть стати діючими факторами війни при напрузі всіх сил суспільства і його військової організації.

Багатополарність у політиці – варіант системи "балансу сил", що відрізняється взаємодією кількох чи безлічі центрів сили, більш-менш порівняних у потенціалі. Трансформація біполарної системи міжнародних відносин у багатополарну почалася з кінця шістдесятих років і проявилася в утворенні, крім США і СРСР, таких "полюсів сили", як Китай, Японія і Західна Європа.

Політичний простір – сфера дії політичних суб'єктів, ідей, теорій, гасел, процесів. Він є частиною загальної системи соціальних просторів: економічних, правових, ідеологічних, культурних та ін. Довжина політичних просторів має фізичний територіальний вимір, що може збігатися з кордонами держав, регіонів, міст тощо.

Політичний час – час діяльності політичного суб'єкта, термін протікання політичних подій і процесів, період життєздатності і дії тих чи інших ідей. Він може чи прискорюватися, чи сповільнюватися залежно від своєї подійної насиченості. Політичний час включений у безупинний хід астрономічного часу, але, на відміну від останнього, протікає неоднаковими темпами для різних політичних суб'єктів і в різних процесах. Може бути функціонально насиченим для одних політичних суб'єктів і беззмістовним, екстенсивним для інших.

Виграш у часі нерідко здатний визначити результат політичного суперництва. Значний вплив на використання політичного часу чинять особливості політичного простору. Більш складний, різнорідний і протяжний політичний простір може сповільнити протікання політичного часу, утворити паузу в політичному процесі. Політика стримування – 1) комплекс заходів, спрямованих на запобігання прямої агресії чи інших форм експансії однієї держави чи групи держав стосовно іншої держави (чи держав). Основним компонентом політики стримування є відкрита демонстрація несприятливих наслідків для самого агресора чи експансіоніста; 2) комплекс заходів, спрямованих на звуження масштабів агресії, що почалася, чи експансії з метою зведення їхніх наслідків до мінімуму.

Політика з позиції сили – політика, що проводиться однією державою (чи блоком держав) стосовно іншої держави (чи держав) на основі демонстрації дійсної переваги (чи її імітації) у військовому, воєнно-технічному, економічному чи демографічному відношенні. Відрізняється використанням відкритої погрози чи тиску, застосуванням тиску в одній чи кількох із зазначених сфер.

Категорія "розміщення сил" відображає позиції держав у системі міжнародних відносин, її підсистемах і в конкретних ситуаціях, характер взаємин між державами на різних структурних рівнях. Розміщення сил – категорія переважно структурна на відміну від балансу сил – категорії функціональної, пов'язаної із зовнішньополітичною діяльністю держав на основі існуючого розміщення сил, динамікою зміни порівняльної могутності держав, з їх головними і специфічними інтересами, із проблемою політичних союзників тощо. Баланс сил може неодноразово мінятися при одному й тому самому їх розміщенні.

Поняття цивілізація у геополітиці використовується насамперед у культурологічному розумінні (соціокультурне утворення, основу якого складає релігія) і географічному (форми кооперації людей, що виникають під впливом географічного середовища). Вживається й у широкому значенні – як цілісна система, що саморозвивається, включає в себе всі соціальні і несоціальні компоненти географічного процесу, усю сукупність створених людиною цінностей.

Ядерний паритет – практична рівність ядерних сил і озброєнь СРСР і США. У своїх основних компонентах вважався досягнутим до початку 70-х років.

Ядерне стримування – доктрина, відповідно до якої ядерна зброя є вирішальним чинником стримування і залякування можливого агресора, запобігання світової війни і підтримки міжнародної стабільності. Була розроблена в США у зв'язку із появою ядерної зброї і кілька десятиліть визначала відносини між військово-політичними блоками НАТО й Організацією Варшавського Договору.

Геополітичний код (кодекс) – оперативне зведення законів, які входять до набору політико-географічних гіпотез, що складають основу зовнішньої політики країни.

Геополітика має свою категоріальну будову, яка відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати певні функції. За наявності різних підходів до класифікації цих функцій найбільш важливими є пізнавальна, прогностична, управлінська, ідеологічна й методологічна.

Геополітика як наукова дисципліна має різноманітні зв'язки з життям окремої держави, союзу держав чи окремих блоків держав. Вона відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати відповідні

функції. Найбільш важливі з них: пізнавальна, або гносеологічна, прогностична, управлінська, ідеологічна та методологічна. Деякі вчені відносять до самостійних функцій аксиологічну, або оцінну, виховну, або функцію політичної соціалізації, формування громадянських якостей і політичної культури населення. Але, на наш погляд, ці останні – органічно входять у пізнавальні, прогностичні, управлінську й ідеологічну функції.

Пізнавальна функція пов'язана насамперед з вивченням тенденцій геополітичного розвитку країн і народів, зі зміною різних явищ, процесів, подій та їх чинників. Дана функція покликана служити передумовою у з'ясуванні глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу. Важливим і водночас непростим завданням пізнавальної функції постає адаптація провідних ідей та надбань класиків геополітичної думки до сучасного контексту перебігу подій. У науковому пізнанні геополітичного життя найчастіше користуються сукупністю теоретичних знань з життя держав, країн і народів, використовуючи методи порівняння, аналогій, екстраполяції, але також широко застосовують і емпіричні дослідження. Вони забезпечують пріоритет нових емпірично обґрунтованих знань про геополітичну дійсність. Робиться це шляхом виявлення й аналізу нових фактів і тенденцій зміни всієї сукупності факторів геополітичного життя. Це служить важливою передумовою для розуміння і пояснення глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу.

Поза всяким сумнівом, для такого розуміння і пояснення треба застосовувати загальнологічні методи: аналіз і синтез, індукцію і дедукцію і т.д. Доводиться переробляти й узагальнювати величезний обсяг інформації про конкретні геополітичні явища, факти, процеси. Можуть застосовуватися й інші психологічні, соціальні, спеціальні методи: контент-аналіз документів, тестування, соціометрія і т.д. Це може бути аналіз дій, вчинків, поведінки, виступів, заяв учасників політичних подій невеликого регіону, глобального блоку або союзу. Дослідник одержує інформацію, що виражається в об'єктивних і суб'єктивних показниках. Перша група інформації доповнює й уточнює дані офіційної статистики, змін, що відбуваються у світі, друга – це інформація про мотиви, наміри, цілі діяльності різних суб'єктів світової або регіональної геополітики. Пізнавальна цінність суб'єктивної інформації вельми значна. Вона розкриває роль людського чинника в міжнародному або регіональному житті, звертає увагу на суб'єктивно-психологічні виміри масових геополітичних процесів, дозволяє бачити ступінь адекватності відображення об'єктивних тенденцій геополітичного розвитку у свідомості лідерів держав, блоків країн, соціальних або етнічних груп і народів, що приймають участь у світових або регіональних подіях, зрушеннях.

Безперечно, становить інтерес для пізнання і прогнозу інформація про учасників політичних подій, подробиці їхньої соціально-моральної орієнтації, дані про їхні потреби й інтереси, рівні культури, а також про мотиви і факти реальної і вербальної поведінки і навіть їхніх пристрастей (хобі). Емпіричні дослідження дозволяють зібрати інформацію про суспільну думку в регіоні, який цікавить дослідника або думку народів тих чи інших глобальних регіонів, а також вивчити морально-психологічний настрій населення необхідної частини планети. Крім чисто інформаційної функції, а її ми розглядаємо як невід'ємну частину пізнавальної, емпіричні дослідження дозволяють виявляти нові тенденції геополітичного розвитку, тим самим вони збагачують теорію.

Для того щоб нашій державі вийти з нинішнього становища, необхідний солідний теоретико-методологічний масив, система знань про суспільство, про світ, науку, техніку, комунікації, про сучасні політичні технології. Без цього неможливе впровадження нових підходів і технологій, а без них Україна у всіх сферах економічного, політичного, соціального, духовно-морального життя, в управлінні і т.п. може виявитися на узбіччі історії, перетворитися в сировинний придаток розвинутих країн. Звідси одне з найважливіших завдань молодшої науки – геополітики – створити теоретичні, концептуально виважені засади, на базі яких можна сформувати відповідну стратегію радикальних змін у сучасній Україні. Прогностична функція геополітики впливає з пізнавальної, тісно поєднується з нею. Вона визначає найближчі перспективи та середньо і довгострокові перспективи розвитку геополітичних сил, полів, виділяє можливі конфігурації міжнародних акторів та відповідних відносин. Власне, будь-які дослідження – теоретичні та емпіричні – проводяться багато в чому для того, щоб дати більш-менш вірний прогноз перебігу геополітичних подій, визначити їх вплив на розвиток міждержавних, міжетнічних відносин, а також з метою улагодити можливі локальні конфлікти і виробити рекомендації для їхнього запобігання або розв'язання.

Цінність будь-якого геополітичного дослідження, починаючи від конкретних, емпіричних, і кінчаючи теоретичними, у яких дається аналіз емпіричного матеріалу, полягає в тому, наскільки адекватно, точно вони визначають тенденції різноманітних геополітичних процесів. Цінність досліджень полягає ще й у тому, на якому ступені вони завершуються науково обґрунтованими прогнозами, наскільки ці прогнози спроможні сприяти реалізації прогресивних геополітичних змін в інтересах людини, країни, регіону, усього людства в цілому. У підготовці короткострокових і довгострокових прогнозів геополітичних змін регіонального або глобального характеру важливу роль відіграє моніторинг – спостереження за процесами, що відбуваються. Застосування методів порівняння, аналогій і деяких інших дозволяє заздалегідь попереджати небажані геополітичні події, зрушення. Управлінська функція геополітики виявляється насамперед у зборі й аналізі емпіричної інформації, у виробленні конкретних управлінських пропозицій та рішень. Без оптимального обсягу інформації, без належного її аналізу, висновків і рекомендацій науковців політичним лідерам, військовим керівникам, економістам неможливо приймати вірні рішення, керувати геополітичними процесами, та й узагалі керувати конкретною сферою суспільного, політичного, фінансово-економічного життя. При керуванні будь-яким видом діяльності, підготовці управлінських рішень важливо добре проаналізувати проблемну ситуацію, дати правильну оцінку співвідношенням різних сил, чинників – політичних, географічних, економічних, військових і т.п., знати рівень впливу суб'єктів усіх подій, визначити ступінь ризику – політичного, військового, соціального, економічного та намітити конкретні заходи протидії опозиційним, контроверсним силам і т.д.

Отже, управлінська функція геополітики конкретно проявляється в тому, що її прикладний вимір спрямований на участь у підготовці і розробці практичних рекомендацій для керування геополітичними подіями і процесами, формування варіантів можливого управління. Практичні рекомендації в геополітиці поділяються найчастіше на дві групи: об'єктивні і суб'єктивні. Перша група припускає врахування об'єктивних умов людської життєдіяльності. Аналізуючи їхній вплив на конкретну систему геополітичних відносин, дослідник, політичний лідер, воєначальник і т.д. спирається на конкретну інформацію, одержану в ході дослідження, збору розвідувальних даних і т.п. Після аналізу інформації визначаються тенденції розвитку подій: від факту, конкретного випадку або явища до узагальнення. Потім даються рекомендації для теоретичного узагальнення. Але рівень рекомендацій може залишитися чисто прикладним, утилітарно-прагматичним, що носить швидкоплинний характер і не має істотного значення для науки. У даному випадку багато чого залежить від уміння аналізувати, від рівня підготовки фахівця-аналітика. Іншими словами, велике значення має суб'єктивна сторона справи. Крім того, суб'єктивна складова рекомендацій включає інтереси, мотиви, цілі, наміри, ціннісні орієнтації й установки, ідеологічну і світоглядну позиції і т. д. Це все досить важливо знати, щоб визначити ступінь вірогідного відхилення від прогнозованого управлінського рішення. Отже, геополітика – наука, що допомагає керувати і управляти.

Ідеологічна функція геополітики так само багатогранна, як і попередні. Сама по собі ця дисципліна довгі десятиліття була яблуком ідеологічного розбрату і вважалася в СРСР псевдонаукою, ідеологією імперіалізму, фашизму, що виправдує агресивні устремління високорозвинених країн до світового панування. Ця сторона геополітики носила і носить чисто апологетичний характер. Звичайно, не можна забути народну мудрість: "У сильного, у пана завжди сіромаха винуватий". Тому геополітика може здебільшого виступати на практиці як адвокат сильних цього світу.

Підкреслимо, що постбіполярний світ, що склався після руйнування Ялтинсько-Потсдамської системи безпеки на континенті, після розвалу СРСР підтверджує, що ідеологічна сторона геополітичної функції посилилася. І прикладів тому безліч. Методологічна функція геополітики базується на комплексі ідей про практичну геополітику, які акумулюються у її аналізі, підходах та орієнтаціях геополітичного пізнання. Вони є в сучасних геополітичних концепціях аналізу явищ та процесів геополітики, які, як правило, розробляються в інших науках: політології, політичній географії, історії, соціології тощо. Звичайно, слід розрізняти такі методи геополітики: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, інституціональний, антропологічний, загальнологічні методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання) та ін.

Розглянуті методологічні вимоги до свідомості з боку геополітичної реальності безумовно не вичерпують усіх аспектів методологічного арсеналу геополітики як науки. Відзначимо лише те, що вивчення геополітичної сфери здійснюється на макро- та мікрорівнях. У першому випадку – дослідження геополітичних процесів та явищ, які виникають у рамках основних інститутів влади та управління і стосуються усієї системи міжнародних відносин. У другому випадку – здійснюється опис та аналіз фактів, пов'язаних із поведінкою соціальних суб'єктів у геополітичному просторі. В обох варіантах можуть застосовуватись різні соціологічні методи. Дійсно, неможливо пояснити сутність того чи іншого геополітичного феномену, характер різних геополітичних процесів без аналізу впливу на геополітичну сферу соціального фактора, у тому числі й соціальних інтересів суспільних груп, класів, прошарків.

Справедливо стверджуючи, що геополітика – це наука про великі простори, про глобальні політичні, економічні й інші процеси і мистецтво керування ними, слід з'ясувати її методи. Так, геополітика використовує різні методи вивчення відповідних явищ і процесів. Як правило, вони розроблялися в інших науках: політичній географії, історії, соціології, політології і т.д. В принципі це можуть бути будь-які методи, що притаманні науці: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, до якого примикає структурно-функціональний аналіз, інституціональний, антропологічний, загальнологічний, емпіричних досліджень і таке інше. Спираючись на провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, визначимо головні методи, що притаманні геополітиці.

Системний метод як основний принцип використовує структурно-функціональний підхід, яким добре володіли К. Маркс (1818–1883), Т. Парсонс (1902–1979) і інші економісти, соціологи, політологи. Прийнято вважати, що системний підхід у соціології і політології детально розроблений у 50–60-х рр. XX століття Т. Парсонсом. Суть його полягає в розгляді будь-якої сфери громадського життя, науки, зокрема геополітики, як цілісного, складно організованого і саморегулюючого організму, що знаходиться в безперервній взаємодії з оточуючим середовищем через входи і виходи системи. Будь-яка система прагне до самозбереження (геополітична не виключення) і виконує визначені функції, найважливіша серед яких є розподіл цінностей і ресурсів і забезпечення прийняття громадянами відповідних розподільчих рішень у якості обов'язкових.

Діяльнісний метод у науці (особливо політології, психології, соціології й ін.) називають психологічним або соціально-психологічним. Він орієнтований на вивчення залежності поведінки індивідів або груп від їхнього включення в більш глобальні спільності, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, навіть юрби та малих груп і т.п.

В геополітиці діяльнісний метод спрямований на аналіз геополітичної картини в динаміці. Він розглядає її як специфічного виду живу й упредметнену діяльність, як циклічний процес, що має визначені стадії або етапи визначення цілей діяльності, прийняття рішень; організації мас і мобілізації ресурсів на їхнє здійснення; регулювання діяльності груп, мас; контроль за досягненням поставлених цілей; аналіз результатів діяльності і постановка нових цілей і завдань. Діяльнісний метод складає методологічну базу теорії геополітичних рішень.

Як вважають багато вчених, специфічним розвитком і конкретизацією діялісного підходу виступає критико-діалектичний метод. Він орієнтує на критичний аналіз явищ, фактів, течій у геополітиці, з'ясування протиріч як джерела саморозвитку суспільства, джерела економічних, соціально-політичних, геополітичних зрушень. Цей метод досить активно використовувався марксистами, неомарксистами (Ю. Хабермас, Т. В. Адорно та ін.), а також в ліволіберальній і соціал-демократичній думці і т.д. Даний метод плідний, він застосовується досить широко.

Порівняльний метод розповсюджений у багатьох науках про суспільство: в історії, соціології, географії і політології. Його використовували Платон, Аристотель й інші мислителі Античного світу і Древнього Риму. Також він був введений у соціологію французьким філософом О. Контом (1798–1857). Політологія, яка відбрунькувалася від соціології, взяла його на озброєння. Геополітика як синтетична наука також широко користується цим методом. Він припускає зіставлення однотипних явищ життя для виділення їхніх загальних і особливих рис та специфіки, пошуку оптимальних шляхів вирішення задач і т.п. Даний метод дозволяє плідно використовувати досвід інших народів і держав. Безумовно, це

повинно бути не сліпе копіювання тих або інших способів досягнення геополітичних цілей, а творче розв'язання задач стосовно до умов, місця і часових рамок. Історичний метод також здавна застосовується у всіх суспільних науках. Він вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього. Цей метод у геополітиці, як і у філософії, соціології, історії та політології, є одним з найважливіших. Перший порівняльний і історичного методів запропонував історико-порівняльний метод. Він добре відомий і не має потреби в особливих коментарях.

Нормативно-ціннісний метод визначається у його назві. Він містить у собі з'ясування значення тих або інших фактів, явищ для держави, особистості, оцінку цих фактів або явищ для блага країни, індивіда. Оцінка дається з позицій справедливості або несправедливості, поваги або попрання волі народів інших країн. При цьому передбачається, що політик, державний діяч повинен у своїй діяльності, при прийнятті рішень виходити з етичних цінностей і норм та відповідно до них поводитися. Даному методу, безумовно, притаманні багато недоліків. Частіше за все реальна політика і моральні норми лежать у різних площинах.

Зазначимо, що нормативний метод, як правило, ідеалізує політиків і політичних лідерів, що приймають часом непродумані політичні рішення, що змінюють докорінно геополітичну картину світу. Відповідним прикладом нормативного методу можуть служити рішення Горбачова – Шеварнадзе про передачу 60 тис. км² Берингового моря США, щодо розпуску Організації країн Варшавського договору або рішення Єльцина, Кравчука, Шушкевича про ліквідацію СРСР і створення СНД. Нормативний метод часто буває відірваний від реальності. Його слабкість – у відносності ціннісних суджень, а також їхньої залежності від соціального стану й індивідуальних особливостей людей. Але цей метод додає геополітиці людський вимір, вносить у неї визначені морально – етичні витoki.

Функціональний метод вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами громадського життя або відносин між країнами або групою країн: їх економічними, політичними відносинами, рівнями військових контактів або протистояння, ступенем урбанізації населення, його щільності розселення, політичної активності, рівня морально-психологічного духу і т.п. Цей метод практично далекий від етичних оцінок геополітичних рішень і базується на позитивістсько-прагматичних установах. Одним з перших його широко використовував відомий італійський політик, мислитель Н. Макіавеллі (1469 – 1527). У книзі "Государь" він проголосив відмову в реальній політиці не тільки від релігійних догм, але і від етичних цінностей. Його методологічною засадою був аналіз реального життя, політики у всій її суперечливості.

Біхевіористський метод, який дотичен до функціонального й доповнює його. Біхевіористський метод широко використовує методи природничих наук і також конкретних соціологічних досліджень. Він вимагає ясності, чіткості, однозначності і можливості перевірки знань досвідом. Вимоги біхевіористського методу стосовно політики сформулював Вудро Вільсон у 1880 р. Суть їх зводилася до наступного:

- Політика (і геополітика) має особистісний вимір. Дії людей (їхні інтереси) фокусує і виражає конкретна особистість. Вона і є головним об'єктом дослідження.
- Головними мотивами поведінки, дій людей є психологічні мотиви. Вони можуть бути соціально обумовлені, але можуть мати специфічну індивідуальну природу походження.
- Широко використовуються методи природничих наук, зокрема кількісні виміри, коли можна застосовувати математичні, статистичні дані, можливості комп'ютерної техніки і т.п.

Структурно-функціональний аналіз примикає також до цих методів. Він розглядає суспільство, державу, союз держав як систему, що володіє складною структурою, кожен елемент якої виконує специфічні функції, які задовольняють визначені потреби і очікування системи. Діють елементи системи відповідно до визначеної програми, заданою самою структурою організації. Головна задача організації (союзу) – зберегти рівновагу системи, належне виконання функцій (ролей) елементами.

Інституціональний метод орієнтує на вивчення діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність – функціонування держави, партій, організацій, об'єднань і т.п. Цей метод до початку ХХ ст. був провідним в

політології, знаходив широке застосування в соціології, геополітиці. Саме поняття "соціальний інститут" прийшло в науку із соціології, а ввів у науковий обіг цей термін англійський соціолог Г. Спенсер (1820-1903).

Антропологічний метод – також вартий уваги. На перше місце по важливості він ставить не соціальні чинники, а природу людини. Остання має великий спектр потреб, насамперед матеріальних (у повітрі, воді, їжі, одязі, житлі, безпеці, духовному розвитку і т.п.). Прихильники цього методу бачать у людині родову істоту і це поняття вважають принципово важливим. Людина сприймається як істота біологічною, соціальною і розумною, що споконвічно володіє волею. Рід людський єдиний незалежно від расових, географічних, соціальних і інших розходжень, усі люди рівноправні. Цей метод пропонує не обмежуватися вивченням соціального середовища або раціональної мотивації при прийнятті важливих рішень – політичних, економічних, соціальних, військових і т.д., але виявляти, вивчати ірраціональні, інстинктивні мотиви поведінки, детерміновані людською природою. Загальнологічні методи відносяться більшою мірою до організації і процедури пізнавального процесу, зв'язаного з геополітичними діями, змінами та трансформаціями. У цю групу входять аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і сходження від абстрактного до конкретного, сполучення аналізу історичного і логічного, усі види експерименту, моделювання, кібернетичні, математичні, прогностичні й інші методи.

Методи емпіричних досліджень прийшли в геополітику і взагалі в науку із соціології, статистики, кібернетики й інших наук. До них відносяться аналіз документів, опитування, експерименти, теорія ділових та ролевих ігор і ін.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що складає сутність предмета геополітики?
2. Визначте основні джерела геополітики.
3. Розкрийте пізнавальну функцію геополітики.
4. Охарактеризуйте базові категорії геополітики.
5. Проаналізуйте методи геополітики.

Розділ 2

СУЧАСНА

ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА

У сучасній геополітичній думці найбільш яскравий розвиток отримали такі основні напрями: атлантизм, мондіалізм, прикладна геополітика, європейські "нові права", неоевразійство, глобалізм.

2.1. Атлантизм

Послідовники й учні Н. Спайкмена активно розвивають та коректують атлантистську лінію в геополітиці. Його учень політолог Д. Мейніго значну увагу приділив культурно-функціональному аналізу в геополітиці. Серед них – відомий американський політолог і політик Генрі Кісінджер, який в часи двополюсного світу (СРСР – США) вважав, що стратегія США полягає в об'єднанні розрізнених берегових зон в одне ціле, що дозволить одержати атлантистам повний контроль над Євразією, над СРСР. Це одне ціле повинне охоплювати ті "берегові сектори", які зберігали нейтралітет або прагнули Євразії. Доктрина Кісінджера пропонувала США діяти методом "батоба і пряника": В'єтнаму – війна, Китаю – співробітництво із США, підтримка режиму шахіншаха Ірану, націоналістів України і Прибалтики тощо. Ідеї Г. Кісінджера тісно ув'язувалися з доктриною ядерного стримування США і НАТО.

У 90-х роках геополітична думка на Заході поділилася на дві течії:

"неоатлантизм" Самуеля Хантінгтона і "кінець історії" Френсіса Фукуяма.

Про концепцію Френсіса Фукуяма йтиметься далі.

1993 р. американський політолог, професор Гарвардського університету і директор Інституту стратегічних досліджень Семюель Хантінгтон опублікував статтю "Зіткнення цивілізацій", а 1996 р. – книжку "Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку". Лейтмотив концепції Хантінгтона: якщо ХХ ст. було періодом протистояння ідеологій (це стверджує і Фукуяма), то ХХІ ст. – зіткнення цивілізацій і релігій. Людство повертається до історії цивілізацій. Вчений визначає роль США в новому світовому устрої, зауважуючи, що постійне міжнародне панування Сполучених Штатів є важливим для добробуту і безпеки американців і для

майбутньої свободи, демократії, відкритих економік і міжнародного порядку землі. Одночасно Хантінгтон стверджує, що Захід унікальний, але не універсальний. Заходу слід відмовитись від ілюзії стосовно своєї універсальності. Інтересам Заходу не служать безладні втручання в суперечки інших народів. Головна відповідальність за стримування і розв'язання місцевих конфліктів має лежати на лідируючих країнах цієї цивілізації, яка домінує в цьому регіоні. В епоху поліцентризму відповідальність Заходу полягає у збереженні власних інтересів, а не в розв'язанні конфліктів, які не мають ніяких наслідків для Заходу. Хантінгтон стверджує, що стратегічна перемога атлантистів над євразійцями не є перемогою цивілізаційною. Західна ідеологія взяла гору тимчасово. Її перемога підніме на поверхню глибинні культурні шари Сходу: посиляться вплив релігійних факторів, зокрема ісламу і православ'я, буддизму, конфуціанства й індуїзму. В недалекому майбутньому заявлять про себе слов'яно-православна, конфуціанська (китайська), японська, латино-американська і, можливо, африканська цивілізації. Цей фактор знову створює умови для протистояння Заходу і Сходу. Хантінгтон прогнозує, що наступна світова війна, якщо така виникне, буде війною цивілізацій. Щоб їй запобігти, необхідно набагато глибше осягати елементи спільності й відмінності між ними, вчитись існувати один з одним. Наприкінці ХХ ст. почалася реальна військова, економічна і культурна експансія США в Євразію. У книжці "Велика шахівниця. Панування Америки і її геостратегічні імперативи" (1997) Збігнев Бжезінський моделює вірогідні варіанти поведінки країн і їх союзів і дає рекомендації по збереженню єдиної світової наддержави. Після поразки і розпаду Радянського Союзу геополітичне становище Євразії не міняється. Перед Америкою стоїть складне завдання збереження глобальних інтересів і світового панування. Мета американської геостратегії – створити дійсно готове до співробітництва світове співтовариство й одночасно не допустити на світову арену суперника, спроможного панувати в Євразії і кинути виклик Америці. На думку Бжезінського, Росія ще не зробила остаточний вибір на користь або демократичного шляху, або – знову – євразійської імперії.

2.2. Мондіалізм і неомондіалізм

Геополітична концепція мондіалізму, сутністю якої є утвердження повної планетарної інтеграції, створення єдиного світу має дуже давні історичні корені. Великий російський письменник Ф. Достоєвський (1821-1881) стверджував, що Росія повинна зібрати в братській всеєдності все людство. Французький мислитель Огюст Конт писав: "Людство – це всесвітня батьківщина, яка покликана об'єднати в крайньому разі в майбутньому всіх землян". Чотирма роками раніше в "Маніфесті" К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали схожі ідеї. Найбільш яскрава з них: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" В концепції Л. Троцького і М. Бухаріна гасло про перманентну революцію знаходить підтвердження в народженому після перемоги комуністів в Китаї 1949 р. – "руський с китайцем братя навек", – також спроби втілення цих ідей.

Давню історію мають претензії американців на виключність. Вже в середині ХІХ ст. деякі американські ідеологи стверджували, що в недалекому майбутньому США стануть центром, навколо якого всі нації об'єднаються в єдиний народ. Що США, подібно сонцю, справлять "славний вплив" на країни Європи, а далі – на "азійські імперії". Найбільш чітко ці установки були сформульовані американським політологом Г. Моїсом у 1941 р., який стверджував, що ХХ століття повинно стати значною мірою американським сторіччям. Американці, як він прогнозував, повинні взяти на себе тягар білої людини, несучи із собою скрізь "стабільність" і "прогрес" американського зразка. Ці ідеї 1945 року були покладені в основу державної зовнішньої політики США, в яких підкреслювалось, що перемога у Другій світовій війні покладає на американський народ тягар відповідальності за подальше керівництво світом.

У ХХ ст. США стали головним ідеологічним і політичним центром мондіалізму. Вони перетворилися на своєрідний центр з реалізації цієї концепції. Розроблено кілька варіантів (моделей) переходу до єдиної світової системи під патронатом США. Один з них спирався на ідеї конвергенції (злиття, зближення). Теорію конвергенції створив американський соціолог російського походження Пітирим Сорокін (1889-1968). У 70-х роках ця концепція була модернізована під потреби мондіалізму групою аналітиків під керівництвом З. Бжезінського і Г. Кісінджера. В рамках цієї теорії розроблені методи створення нової культурно-ідеологічної цивілізації, проміжної між соціалізмом і капіталізмом з утворенням світового

уряду. До світового уряду мають увійти Вашингтон і Москва. Реалізуючи цей проект, СРСР пішов на поступки США з усіх принципових питань – скорочення озброєння, розпуск Варшавського Договору, що зрештою призвело до розвалу політичної та економічної системи СРСР, східноєвропейських країн. В той же час Захід не пішов ні на політичні, ні на ідеологічні, ні на геополітичні поступки. Таким чином, мондіалізм був ефективно використаний атлантистами-політиками в “холодній війні” проти Радянського Союзу і країн Східної Європи.

Новою версією мондіалізму стала концепція політолога Френсіса Фукуями. 1989 року в США була опублікована його стаття “Кінець історії?”, а 1992 року – книжка “Кінець історії і остання людина”. Відповідно до концепції Фукуями настає “кінець історії” і початок планетарного існування людства, коли регіони почнуть переструктуруватися, орієнтуючись на наймогутніші економічні ядра – центри. XX ст. було просякнуте ідеологічним насильством, коли лібералізм змушений був боротися із залишками абсолютизму, більшовизмом і фашизмом, а також новітнім марксизмом, який прагнув ввергнути світ в апокаліпсис ядерної війни. І тільки наприкінці століття, замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову настає утвердження ліберальної демократії західного гатунку як остаточної, найбільш розумної форми держави. З цим фактором прихильник неомондіалізму пов’язує початок нового існування людства – планетарного, де будуть існувати ринок і демократія, які інтегрують світ в єдину машину.

2.3. Інші сучасні школи геополітики

Наприкінці 60-х років XIX ст. у Франції виникла геополітична течія “нові права”. Очолив її філософ і публіцист Ален де Бенуа. Під знаменами “нових правих” об’єдналися соціалісти, прихильники буржуазної демократії, германофіли і модерністи, а згодом і слов’янофіли. Провідним принципом “нових правих” став принцип континентальної політики. Всі етноси, що населяють Європу, вихідці з Індії, тобто мають “спільне минуле”, а тому повинні мати і “спільне майбутнє”. Державам Європи потрібно вийти з НАТО, дотримуватись суворого нейтралітету і створити власні ядерні сили. Саме таку політику проводив до кінця 60-х років президент Франції генерал де Голь. “Нові права” шукали розуміння і підтримки на Сході, виявляли інтерес до зовнішньої політики СРСР і Китаю. В ідеї союзу Європи і СРСР вони вбачали можливість протистояння атлантизму і мондіалізму.

З доктриною “нових правих” кореспондуються ідеї бельгійця Жана Тіріара, лідера руху “Юна Європа”, який вважав себе учнем і продовжувачем концепції Хаусхофера. Сутність його теорії зводилась до того, що держава повноцінно може розвиватись тільки тоді, коли володіє достатнім геополітичним простором, великими територіями. Держави Європи мають створити єдину імперію, що протистоїть США. Пізніше він доходить висновку про необхідність утворення союзу Європа – СРСР, віддає перевагу радянському соціалізму, а не західному капіталізму, причисляючи себе до європейських націонал-більшовиків.

Послідовником ідей Хаусхофера, прихильником “націонал-більшовиків” і “нових правих” виступає австрійський генерал Йордис фон Лохаузен. Його фундаментальна праця – “Мужність володарювати. Мислити континентами”. Політик, лідер-державник, на думку Локхаузена, повинен знайти історичне місце тому чи іншому народу на величезних театральних підмостках світового дійства чародійки-історії. Локхаузен вважає Європу континентальним утворенням, що тимчасово опинилося під впливом і контролем таласократії. Локхаузен обґрунтовував думку про те, що коли б столицею Німеччини був Кенінгсберг, а не Берлін, то став би невідворотним союз Німеччини з Росією, спрямований проти англо-саксонської таласократії. Поодинці ні Росія, ні Німеччина не в силах протистояти впливу англо-саксонських держав.

В Європі 70-х років XX ст. склалася ще одна потужна течія – прикладна геополітика. Один з її прихильників француз Ів Лакост вважав, що завдання геополітики полягає у вирішенні локальних проблем (вивчення настроїв електорату, вплив мас-медіа на суспільну думку, формування іміджу політичного лідера), які мають не планетарний, а регіональний характер. Хоча аналіз показує, що прикладна геополітика не має нічого спільного з атлантизмом і мондіалізмом, з доктринами таласократії і телурократії, з цими напрямками її пов’язує лише деяка термінологія.

2.4. Неоевразійство

Наприкінці 60–70-х років ХХ ст. розрізнені течії євразійства сформувались в якісно нову течію – неоевразійство. Пов'язана ця течія з іменем історика, етнографа, географа Л. Гумільова (1912–1992), його ідеєю пасіонарності. Спираючись на висновки історії, географії і природознавства, Л. Гумільов доходить висновку, що великороси являють собою особливий етнос, який склався під могутнім впливом пасіонарного (пасіонарність – надлишок екстремальної енергії) поштовху, на основі людсько-слов'янського злиття. Цей сплав етносів міг утворитися як симбіоз, народжений специфічним поєднанням Лісу і Степу. Тісний союз Лісу і Степу визначив сутність цивілізації, культури, стереотипів, поведінки великоросів.

Час, науково-технічний прогрес та інші фактори, безумовно, наклали відбиток на зовнішній вигляд етносів, які проживають в Євразії, внесли суттєві корективи в їхній менталітет. Але тим не менше діючі сили "місцерозвитку" впливають на жителів цього ареалу до останнього часу.

Як нова течія неоевразійство має кілька різновидів. Один з них – представники течії національної ідеократії імперського континентального масштабу (О. Дугін), які протистоять ліберальному західництву і вузько-етнічному націоналізму. Росія – це вісь геополітичного великого простору. Її завдання і місія – утворення імперії євразійського соціалізму. Ліберальну економіку, створювану російськими реформаторами, вони вважають прикметами атлантизму. Представники протилежного напрямку визначають стратегічну важливість Європи для завершення євразійського "великого простору".

Ще одна течія неоевразійства підтримує і розвиває ідеї, покликані відновити економічну взаємодію колишніх республік Радянського Союзу. Йдеться в основному про "економічне євразійство". З цієї ідеєю вже кілька років виступає президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв.

Величезний континент Євразії Л. Гумільов, як і його попередники, не протиставляв решті світу. Євразія виступає як один з геополітичних центрів, а не домінує у світі.

Що чекає Росію і світ в цілому? Прихильники євразійства першої течії вважають, що перемога Заходу в "холодній війні" концептуально означає закінчення біполярного світу і початок однополярного. Неоевразійці Росії не можуть погодитись з таким варіантом розвитку подій. Прогнозується ряд моделей нового світоустрою.

Перша. Найбільш послідовно її обґрунтовує О. Дугін, який стверджує, що оновлена Росія, зміцнивши свою державність і відродивши свою економіку на базі сучасних технотронних технологій, посяде у світі відповідне їй місце та знову віднайде свою стабілізуючу, стримуючу хаос силу.

Друга. У ХХІ ст. противагою атлантизму може виступити Китай. Стрімкий економічний ріст, величезна територія, потужний демографічний потенціал, активна динамічна зовнішня політика, могутні, що швидко модернізуються, збройні сили роблять цей варіант реальним. Проте Китай на практиці балансує між атлантизмом і євразійством, і ця політика скоріше за все буде тривалою.

Третя. Найбільш вірогідною суперницею США може стати Японія, яка на початку ХХІ ст. виступає в ролі супердержави.

Четверта. Ісламські країни та Індія можуть стати реальною противагою атлантизму і мондіалізму, якщо в економічному і військовому розвитку їм допоможе Росія. На думку Л. Гумільова, якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство.

2.5. Глобалізм

Виходимо з того, що глобалізація (від англ. global – світовий, всесвітній) – загальноцивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичні та інші сфери людського буття. Вищеназваний термін у 60-х роках ХХ ст. запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Мисарович, А. Леччет та ін.

У визначенні терміна "глобалізація" намітилися чотири основні його тлумачення: як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети; як процесу поширення на всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культур, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо; як виникнення спільних для всього світового співтовариства проблем (економічних, політичних, військових, екологічних та ін.);

як процесу зростання вселюдських інтересів у всіх сферах суспільного буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів. Глобалізація, як правило, поділяється на фінансово-економічну; технологічну; політичну; культурну та ідеологічну. Процес глобалізації сприяє взаємозв'язку всіх країн і етнопонаціональних спільнот, "спресовує" світ у єдине ціле, справляє вирішальний вплив на континенти і цивілізації.

Глобальні проблеми сучасності – сукупність суперечливих процесів, які складають зміст сучасної кризи цивілізації. Це поглиблення суперечностей між людиною і природою; поглиблення суперечностей між людьми (проблеми війни і миру, демографії, боротьби із злочинністю та ін.).

Глобалізація обумовлена взаємозв'язком світу та інформаційною революцією, розвитком світових телекомунікацій і цифрових електронних мереж. Зростає інтернаціоналізація інноваційних процесів і загострюється конкуренція технологій. Використання інноваційних знань перетворилося на важливу умову ділового успіху.

У зв'язку з об'єднанням національних компаній у міжнародні корпорації і розвитком складальних виробництв у третій країні посилюються тенденції деконцентрації виробництва. Відбувається криза моделі соціально орієнтованої економіки, перевагу одержують країни з низькою зарплатою, де створені сприятливі умови для розміщення виробництв і збуту, що сприяє притоку зарубіжних інвестицій. Азійсько-Тихоокеанський регіон стає реальним світовим полюсом виробництва масових виробів.

На рубежі третього тисячоліття на місце постіндустріальної приходиться нееконімічна (етноеконімічна) модель розвитку. Стає можливою не тільки територіальна, а й глобальна консолідація нації, яка об'єднує по всьому світу діаспору. Глобалізація посилює вплив зовнішніх факторів розвитку. Особливо підпадають під зовнішній вплив держави перехідної економіки. В умовах відкритості високорозвинені країни безперепонно проникають на ринок слабкіших країн, розвиваючи місцеву промисловість і експортуючи чужі соціокультурні цінності.

Глобалізація економіки веде до лібералізації суспільних відносин, що являє собою виклик для політичних еліт. Підвищується мобільність громадян, що особливо наочно демонструють темпи розвитку міжнародного туризму та міграційних процесів. Після падіння "залізної завіси" держави опинились начебто на "ковадлі" під молотом глобалізації і регіоналізації економіки. Тут перемагає той, хто здібний створити найбільш сприятливі умови для господарювання в певному місці і соціальному часі.

Як результат глобалізації і регіоналізації сучасного світу формуються інтерполіси або світові міста (Нью-Йорк, Гонконг, Сінгапур, Стамбул, Москва та ін.). На основі використання найновітніших інформаційних і комунікаційних технологій інтерполіси сконцентрували величезні капітали і ноу-хау. У ХХІ ст. інтерполіси по аналогії із середньовічними вільними містами, можливо, будуть правити світом.

В основу формування єдиної Європи нині покладена атлантична модель. Ідея атлантичного федералізму стала соціокультурною стратегією Західної Європи. Тут пріоритет віддається об'єднанню не національних держав, а громадянському суспільству, поетапному переходу до Європи регіонів. У цьому процесі Рада Європи йде начебто попереду Європейського Союзу.

Керівні органи Ради Європи – Комітет міністрів (директивний орган), Парламентська асамблея (дорадчий орган), Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (двопалатний орган), Суд з прав людини і Генеральний секретаріат (забезпечує роботу органів Ради Європи). В 1994 р. Рада Європи прийняла Хартію місцевого самоврядування, а в 1996 р. Асамблея європейських регіонів – "Декларацію про регіоналізм у Європі". Нині Асамблея європейських регіонів Ради Європи об'єднує більш як 300 регіонів Західної, Центральної і Східної Європи. Таким чином, формування регіональної політики обумовлено поєднанням внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку. Якщо завдання державної влади полягає у проведенні макроекономічної політики, формуванні ринкової макроструктури і забезпеченні соціальної захисту громадян, то регіональна політика ґрунтується на культурних, програмних, соціально ефективних і економічно допустимих засадах.

У 90-х роках відчула серйозну кризу модель всезагального добробуту або соціальної ринкової економіки. Ключовим елементом життєдіяльності оголошується не індивід і не суспільство, а взаємини і комунікації між людьми на різних

рівнях соціальної ієрархії. Головний секрет успіху в економіці тепер не завжди залежить від фізичного і фінансового капіталу, а від багатства людського фактора – знань, ідей і творчості. Принцип рівності в розподілі соціальних благ змінюється на новий "хто не працює – той не одержує допомоги".

XX ст. по праву називають американським. Сполучені Штати Америки стрімко ввійшли на початку століття в число світових лідерів і з розпадом СРСР залишились єдиною наддержавою. Політична, економічна і військова могутність країни розташованій у Західній півкулі, що дозволяє говорити про геополітичне розташування, в радіусі якого опинився весь світ.

На рубежі XXI ст. Сполучені Штати Америки виграли економічне змагання із Західною Європою і Японією. Економіка країни стала однією з конкурентоспроможних у світі, а державний бюджет бездефіцитним. Сполучені Штати Америки – країна на рубежі західно-європейської цивілізації, країна емігрантів, що утворюють маргінальні субкультури з високою енергетикою, діловою активністю. Країна емігрантів, яка досягла високого рівня якості життя, залишається привабливою для іноземців, які прагнуть жити в США з економічних мотивів.

Америка випереджає світ, конкурентів у сфері високих технологій і є світовим лідером в галузі інформаційних технологій, підтверджуючи тим самим формулу світового панування "хто володіє інформацією, той володіє світом".

Військово-промисловий комплекс США забезпечує не тільки внутрішні потреби, але й понад 50 відсотків світового експорту зброї. Основна військова доктрина США – максимально мобільна, оснащена сучасною зброєю, нечисленна професійна армія. Чисельність збройних сил США скоротилася за період 1970-1998 рр. з 3,1 млн до 1,4 млн осіб.

Предметом особливої гордості американців є демократія, що ґрунтується на пріоритеті людського суспільства перед державою і індивідуума перед державою, розподілі влад, федералізмі і двопартійній системі. Проте аналітики виділяють різке зниження активності американців. Еліта веде жорстоку боротьбу за владу, використовуючи в цій боротьбі "війну компроматів". Спостерігається примітивізація масової культури. Громадяни єдиної світової держави і найбагатшої країни у світі переконані в національній виключності і перевазі над іншими народами.

Одним із світових центрів економічної могутності стає Азійсько-Тихоокеанський регіон. Серед провідних індустріально-розвинених країн виокремлюється Японія, Китай з Гонконгом, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Австралія і Нова Зеландія. В Азійсько-Тихоокеанському регіоні сформувався один із світових фінансових центрів, де концентрується значний інвестиційний і фінансовий капітал.

В сучасному світі можна констатувати суперечливість процесів глобалізації та регіоналізації. З одного боку, самовпевнені Сполучені Штати Америки, які мріють про новий американський вік. З іншого – новоявлені центри світової могутності, а також реальні тенденції соціальної і економічної маргіналізації в різних регіонах світу.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення атлантизму, мондіалізму і неомондіалізму.
2. У чому сутність поглядів "нових правих" і прихильників прикладної геополітики?
3. Охарактеризуйте концепцію неоевразійства.
4. Розкрийте причини глобалізму та антиглобалізму.

Розділ 3

ГЕОПОЛІТИКА

ЯК ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ

Геополітика як феномен свідомості відповідно до певного аксіологічного ядра людини структурується рядом понять і категорій та існує у формі геополітичної свідомості.

3.1. Витоки геополітичної свідомості

Геополітична свідомість являє собою специфічну духовну реальність – особливу форму зв'язку географії та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних взаємодій. Звичайно, коли якийсь

з елементів реальності – подія або процес – з погляду відповідного суб'єкта набуває геополітичного значення, то він стає фактом геополітичної свідомості згідно з геополітичною моделлю бачення світу.

Кожному суб'єкту геополітики властиве своє геополітичне світобачення, що відповідає його потребам, інтересам, цілям та цінностям, геополітичні картини світу чи геополітичні моделі. Скільки існує геополітично мислячих людей, стільки ж індивідуальних геополітичних моделей реального буття людства. Кожна нація (народ) як суб'єкт геополітики напрацьовує та з часом оновлює національну геополітичну модель. Та найхарактернішими є три найважливіші тенденції: глобалізація, інтернаціоналізація та регіоналізація, відповідно до яких окремий суб'єкт геополітики практично не має можливості втілити автономну національну геополітику без підтримки окремих груп країн. Тому національна геополітична модель світу повинна вбирати в себе ці тенденції та здійснювати не адаптацію до цього світу, а преадаптацію до нього, тобто національне геополітичне світобачення має працювати на упередження, враховуючи універсальні геополітичні моделі уявлення світу: євроатлантична, євроазійська, мондіалістська тощо. Існують і регіональні: західноєвропейська, ісламська, латиноамериканська та ін. Усі ці моделі – універсальні та регіональні – враховують базові фактори. Йдеться про аналіз впливу географії на політичні відносини, який припускає попереднє вивчення найважливіших механізмів, за допомогою яких люди виробляють свої геополітичні уявлення про простір. Між людиною і простором існує гнучкий діалектичний зв'язок: якщо простір сприяє формуванню характеру людини, то і її погляди, вчинки і праця змінюють простір.

Людина існує в просторі і в часі, причому ці чинники тісно взаємодіють. Освоєння простору, а потім і часу починається з раннього дитинства. Дитина бере до рук предмети, кидає їх, настовхується на меблі, падає. Так вона усвідомлює простір, його пустоти і предмети, що містяться в ньому, знайомиться з поняттями "високо" і "низько", "твердо" і "м'яко". Простір, який освоєне і створене дитина, являє собою складний комплекс, що поступово заповнюється приємними і страшними речами, спогадами, символами. І в окремій людині, і в будь-якому співтоваристві (цивілізація, церква, нація) уявлення і поняття про простір формуються і змінюються завдяки накопиченому досвіду. Інакше, коли людина дає цьому досвіду теоретичну інтерпретацію і висловлює його в категорії "геополітика", завдяки чому геополітика виявляє об'єктивно існуючі просторові цілісності, які мають політичний сенс для людини. Як правило, це великі простори (за світовим виміром). Тож геополітичне усвідомлення простору дає можливість визначити геополітику як політичну географію, що має справу з глобальним масштабом. У цьому полягає відмінність геополітики від географії при їх тісному взаємозв'язку. Їх пов'язує об'єкт дослідження – простір.

Простір – це об'єктивна реальність, але люди і їхні співтовариства сприймають його через свої суб'єктивні відчуття. Простір є елементом зовнішнього середовища, від якого людина не може абстрагуватися, однак впливає цей елемент по-різному в кожній конкретній ситуації.

Дійсно, як формується сприйняття простору? Як виникає геополітична свідомість? Яким чином вона змінюється? Чотири чинники мають істотне значення для пошуку відповіді на ці запитання: спосіб життя, рівень знань, техніка освоєння простору, нарешті, характер суспільно-політичних структур. У полі історичного розвитку чинники цих чотирьох категорій постійно переплітаються і безупинно впливають один на одного. Для простоти викладу питання спробуємо уявити їх у "чистому вигляді".

3.2. Геополітичне усвідомлення простору

Геополітична свідомість людини формується також під впливом інструментів і методів, за допомогою яких вона вивчає простір крізь призму політичного мислення. У давнину кочівники, які перетинали зі своїми караванами безкраї пустелі, не вмівали ні читати, ні писати, не користувалися географічними картами. Вони не мали геополітичної свідомості. Що ж дозволяло їм із точністю знаходити шлях? Їхні знання були результатом засвоєння даних, що передавалися від покоління до покоління; ці люди вивчали пустелю, запам'ятовували орієнтири, що, напевно, назавжди втрачені сучасною людиною, вихованою у закодованому світі, де існує величезна кількість усіляких символів.

Геополітичне усвідомлення простору людиною не є ізольованим процесом. Воно тісно пов'язане з науковими дослідженнями Землі.

До Великих географічних відкриттів, початок яких датується серединою XVI ст., лише невеликі ділянки земної кулі були вивчені, вірніше, нанесені на географічні карти.

Найвідомішою і найпопулярнішою була карта складена Ератосфеном (бл. 276–194 рр. до н. е.). Він перший визначив з великою точністю окружність земної кулі. Карта Ератосфена (220 р. до н. е.) зображувала басейн Середземного моря, Чорне море, півострів Сомалі (Африканський ріг), Аравійський півострів і Перську затоку. Ератосфен, що служив головним бібліотекарем в Александрії, використовував дані, отримані від моряків і мандрівників, а також результати астрономічних спостережень. Кілька століть пізніше Пталомей, александрійський астроном і географ, склав карту, дуже схожу на карту Ератосфена, яка використовувалася аж до XVI ст.

Протягом одного лише XVI ст. європейці одержали стільки інформації, що змогли нанести на карту місцезнаходження і масштаби всіх континентів.

Династії картографів у Генуї, Венеції, Флоренції і Барселоні постійно наносили на папір результати відкриттів, що у більшості випадків обмежувалися лінією узбережжя. Нарешті започатковано великі подорожі: Колумб вирушив до невідомих земель Заходу (1492–1498), Васко да Гама обійшов Африку та досяг берегів Індії, Магеллан і Елькано здійснили першу навколосвітню подорож (1519–1522).

1507 року, через 15 років після першого висадження Колумба на узбережжя Карибського моря, німецький картограф Мартін Валдземюллер опублікував карту світу, зазначивши існування на Заході окремої від Азії землі, названої ним Америка (на ім'я флорентійця Америго Вестпучи). У 1569 році фламандець Герард Меркатор розробив рівнокутну циліндричну проекцію (коли відстань між паралелями збільшується в міру збільшення широти) і так зобразив світ. У 1570 р. вийшов друком перший всесвітній атлас (*Theatrum orbis terrarum*), складений фламандцем Ортеліусом.

Знання поверхні Землі стало важливим політичним чинником. Недарма королівська влада Англії і Франції всіляко підтримувала наукові експедиції Кука (1768–1779) і Лаперуза (1785–1788) у Тихому океані, вивчення якого тільки починалося.

Завдяки географічним відкриттям Земля всі більше перетворювалася на єдиний простір, пов'язаний морськими і наземними комунікаціями, де розпалювалося суперництво європейських держав, що прагнули максимально розширити свої колоніальні володіння. Нагадаємо, що перший поділ світу (вірніше, земель у Західній півкулі) відбувся в 1493–1494 рр. між Португалією й Іспанією, що було оформлено міждержавним договором.

Згідно з цим аналізом є підстави стверджувати, що історичним ядром геополітики виступає географія, яка в основному наголошує на дослідженні взаємозв'язків між властивостями простору та балансом (боротьбою та співробітництвом) світових силових полів.

Сучасна географія як наука накопичила стільки знань, що може виступати лідером у геополітичних дослідженнях. Ці знання виконують роль інтеграційного потенціалу геополітичної свідомості кожної епохи, кожної цивілізації. Тому цим епохам, цим цивілізаціям відповідає своя геополітична свідомість, свої геополітичні погляди на простір і своє уявлення про нього. І все завдяки історичному ядру геополітики – географії.

Антична цивілізація, а потім арабо-мусульманський світ у часи найвищого розвитку (VII–VIII ст.) мали своїх чудових географів, але їхні здобуття – унаслідок того, що вони були засновниками цілих напрямів у науці – далеко виходили за межі географії (у сучасному розумінні цього слова). Так, наприклад, грецький учений Геродот (484–425 рр. до н. е.), якого називали "батьком історії", був також і батьком географії, і одним із засновників сучасної геополітики.

Протягом XVII–XVIII ст. географія поступово перетворювалася на організовану, структуровану науку, її викладали у багатьох наукових центрах. Прогресу географії багато в чому сприяли наукові експедиції, а також накопичення всілякої інформації, більш вузька спеціалізація природничих наук (виділення в окремі дисципліни геології, ботаніки, агрономії тощо).

Якщо у XVIII ст. географією усе ще займалися аматори, чий допитливий розум охоплював весь спектр знань свого часу (Монтеск'є, Вольтер, Руссо, Кант), то в XIX ст. їм на зміну прийшли професіонали, які класифікували і систематизували накопичену інформацію. Це був час наукових товариств, які з'явилися в Парижі (1821), Берліні (1828), у Лондоні (1830), у Росії (1845), у Нью-Йорку (1852). Вийшли друком наукові праці: Коротка загальна географія російського вченого Арсенєва (1818), Курс всесвітньої географії, написаний французом датського

походження Конрадом Малът-Брюном (1810-1829). Географію починають викладати в університетах. Наприкінці XIX ст. численні географічні товариства організують експедиції, публікують наукові праці, фінансують дослідження. Виходять спеціалізовані журнали: *Annales de geographie* у Парижі (з 1891 р.), *Geographical Journal* у Лондоні (з 1883 р.) та ін. Нарешті, співробітництво у сфері географії стає міжнародним: 1871 року відбувся перший Географічний конгрес в Антверпені, а 1922 року був заснований Міжнародний географічний союз.

Соціально-політичні перебіги тієї епохи істотно вплинули на становлення географії як науки. З погляду позитивізму, пануючого світогляду XIX ст., наука могла і повинна була пояснювати все, у тому числі й людину. К. Маркс та Ф. Енгельс (Маніфест комуністичної партії, 1848 р.), Ф. Енгельс (Роль праці у процесі перетворення мавпи в людину, 1876 р.) і Ч. Дарвін (Походження видів шляхом природного добору, 1859 р.) довели, що людину створили праця, матеріальні засоби, класова боротьба і природний відбір. Географія, що вже сформувалася в окрему дисципліну, також якоюсь мірою відбивала погляди, засновані на постійній боротьбі між расами, соціальними групами, народами й індивідами. Як і інші науки про суспільство – демографія, економіка, соціологія, психологія, – географія намагається сформулювати об'єктивні закони й установити причинно-наслідкові зв'язки між людиною і середовищем. Поступово вона стає наукою, про яку кожна порядна людина, у даному разі буржуа, повинна мати уявлення. Географічні товариства стали каналами поширення географічних знань. Географія стає доступною для усіх верств населення. Перший сучасний атлас світу вийшов у 1817 р. Завдяки залізницям і пароплавам подорожі стали доступними і приємними. З'явилася безліч путівників. Перший том знаменитої німецької бібліотечки "Baedeker" був надрукований в 1839 р., перший путівник і дорожні карти Michelin з'явилися 1901 року.

Геополітична свідомість людей зазнала глибоких змін під впливом книжок, газет, малюнків, фотографій, фільмів, політичної географії та теленовін про далекі країни, їх політико-територіальний устрій, що дозволило краще пізнати Великий простір.

3.2.1. Історичне ядро геополітики і нація

У XIX ст. з утвердженням націоналізму в Європі й розвитком загальної освіти історичне ядро геополітики – географія, а також література й історія – стає найважливішим компонентом геополітичної свідомості. Належність індивіда до тієї або іншої нації припускає вирішальний вплив на нього культури минулого і просторових реалій певної нації. Цим пояснюється величезне значення шкільних географічних карт із зображенням батьківщини, її території, її кордонів і її колоніальних володінь, якщо вони є. Напередодні Першої світової війни французькі школярі щодня бачили на географічних картах свою країну, позбавлену Ельзасу і Лотарингії (ці провінції були зафарбовані чорним кольором), однак французькі прапори прикрашали Алжир, Індокитай і значні території Африки. Багатотомні праці М. Карамзіна (1766-1826) про історію російської держави дають докладне уявлення про минуле та роль простору в державній політиці.

Географи активно беруть участь у формуванні геополітичної свідомості, зокрема, уявлень про простір і про відношення між людиною і простором. Цим пояснюється особливе положення, що займали німецькі географи Карл Ріттер (1779-1859) і Фрідріх Ратцель (1844-1904), що стали новаторами у своїй сфері і творцями національних теорій геополітики. Чи можна вважати Ратцеля, автора відомої книжки "Політична географія" (1897), лише геополітиком? Він скоріше метафізик геополітики, тому що зводить зв'язок між народом і місцем його життя в деякий вічний, позаісторичний абсолют, тоді як у дійсності закріплення тих або інших народів на певній території є результатом взаємодії багатьох чинників (міграції, вторгнень, поразок, перемог тощо).

В історії першої хвилі геополітичних узагальнень найбільш цікаві роботи Ф. Ратцеля та Х. Маккіндера. У XX ст. у формуванні геополітичної свідомості та геополітики особливого значення набувають праці американського географа-ліберала Ісайї Боумена, який відіграв велику роль у розробці концепції геополітичної побудови Європи і світу після Першої світової війни.

3.2.2. Суспільно-політичні структури

Геополітичне усвідомлення простору як сфери прояву могутності поширилося насамперед в урядових колах. Ще у другому році до нової ери римлянин Октавій, що став імператором Августом, подав своєму народу карту світу. Вперше була зроблена спроба змалювати весь світ, точніше ту його частину, що була відома римлянам. До неї входили тільки басейн Середземного моря, хоча римляни й підтримували зв'язки з Персією, Індією, Китаєм.

Після навал варварів і падіння Римської імперії, що спричинили згасання знань, середньовічна Європа була надто зайнята собою і надто роздрібнена, щоб прагнути відкриттів. Кожне князівство, що входить у складну систему сюзеренітету і васальної залежності, боролось за розширення або збереження своїх володінь. Подумки європейці поверталися до Середземному морю: Близький Схід і Північна Африка викликали уявлення не тільки про багатство, торгівлю, цивілізації, а й про безпосередню загрозу християнському світу з боку країн ісламу. Для глибоко релігійної Європи існував тільки один центр, тільки одна столиця, єдине місто, де земля поєдналася з небом, тобто Єрусалим.

Щоб уявлення про простір кардинально змінилися і Європа повернулася до Атлантики, спричинився збіг кількох обставин: пошуки шляхів в Індію і Китай в обхід країн ісламу, що захопили перехрестя доріг між Європою, Азією й Африкою; значний прогрес у техніці мореплавання (наприклад, у другій половині XV ст. поширилась астрономічна навігація: по розташуванню зірок моряки навчилися точно визначати своє місцезнаходження).

Кінець Середньовіччя і початок епохи Відродження характеризуються правлінням князів, які усвідомлювали минуле і мріяли про майбутнє. Так, наприклад, Генріх Мореплавець (1394–1460), португальський принц, був романтиком, але, організовуючи експедиції для вивчення західного узбережжя Африки, пробудив географічну свідомість правителів європейських держав.

Карл V (1500–1558), король Іспанії і німецький імператор, став першим, хто мав право сказати, що сонце ніколи не сідає над його володіннями. Карл V прагнув створити всесвітню християнську монархію, а себе він бачив не тільки її охоронцем, а й представником Бога на землі (що дуже погано сприйняв Ватикан). У XVIII ст. Семирічна війна (1756–1763), яку можна вважати першим конфліктом планетарного характеру, точилася на багатьох театрах воєнних дій (Європа, Канада, Індія) і відбила сутичку амбіційних Англії і Франції. Хоча Англія і не була першою імперією, чії володіння розташовувалися на кількох континентах, але вона була, безсумнівно, першою державою, що розробила свою стратегію в масштабі всієї земної кулі. Англія не тільки прагнула захопити найбільші території у світі (традиційна ціль усіх завойовників), а й установити беззаперечний контроль над морями. У цьому контексті війна – вища форма перевірки співвідношення сил, за допомогою якої держава може реалізувати свої геополітичні цілі: мати територію, що відповідає її амбіціям, розширити межі своїх володінь, щоб зміцнити свою безпеку, створити свою імперію. Але це явище обмежене в часі. Принциповим залишається питання усвідомлення картини геополітичної розбудови світу та ролі в ньому соціально-політичних сил, суспільства як соціально-політичного утворення. Слід зауважити, що першим людським суспільством було суспільство кочівників. Наприкінці XX ст. кочові народи все ще існують, але вони живуть у постійній нужді і потерпають від прикордонного контролю.

Ще з доісторичних часів панування і могутність правителів ототожнювалися з контролем над визначеними територіями. Так, наприклад, єгипетські фараони панували в долині Нілу. Чим пояснити прагнення до укорінення на визначеній території, що й нині залишається одним з основних чинників політики? З доісторичних часів сільське господарство, тобто раціональна експлуатація землі, дозволяло створювати надлишок продуктів, на основі якого створювалися політичні структури. У суспільствах, що жили під постійною загрозою голоду, відбувалася диференціація політичних функцій: підраховувати і закладати на збереження сільськогосподарські продукти, стягувати частину продукції на користь служителів культу, знаті і короля. Політичний контроль над територією переслідував дві цілі, значення яких збереглося дотепер: забезпечувати порядок усередині країни (внутрішня безпека, поліція) і захищати цей простір, його мешканців від зовнішнього ворога (зовнішня безпека, оборона). Китайська стіна, побудована і відновлена з волі імператорів, виконувала цю подвійну геополітичну функцію: захищала населення країни від набігів степових варварів і не дозволяла китайцям укриватися від сваволі влади. Цю подвійну функцію виконує ізраїльсько-палестинська стіна, що почала розбудовуватися Ізраїлем у першій половині 2002 р.

Бачимо, що практика контролю над географічним простором ще вимагає державу займатися розбудовою "китайських" стін у ХХІ ст.

Починаючи з XV ст. держава ще більше поглибила територіальну логіку політичного мислення та геополітичної свідомості: відбулося вирівнювання статусу всіх територіальних утворень всередині країни завдяки застосуванню єдиних правил і законів, а також встановлені чіткі безупинні кордони, у рамках яких діє національний суверенітет.

Виникнення сучасної держави, що здійснює свою життєдіяльність на окремому геопросторі, яка має суверенітет, сприяло тому, що вся суша стала розглядатися людьми як єдине поле зіткнення інтересів окремих країн та їх об'єднань. Щоб держава сприймала сама себе як єдине ціле та сприймалася у цій якості іншими суб'єктами, вона повинна зробити однорідним, уніфікованим свій простір. Цим пояснюється багатовікова боротьба центральної державної влади проти будь-яких проявів місцевих особливостей: релігійних, культурних, мовних тощо. Росія Романових з цієї точки зору є найбільш показовим прикладом, тому що монархія старанно ліквідувала все, що могло спричинити загрозу для царської влади. Усі інші сучасні держави йдуть тим самим шляхом уніфікації. Однак центральна влада змушена враховувати нові обставини та резерви. Тому в окремих випадках вона йде на компроміси з національними меншостями та регіонами. Більш того, починаючи з кінця XVIII ст. (тобто з часів Французької революції), державна територія є (або повинна бути) місцем самовизначення нації. В епоху панування принципів самовизначення нації провінції, регіони були лише фрагментами національної території, загубленими в результаті перемог та поразок. З появою національної ідеї територія держави є священною: вона вже належить не монарху, а народу (або нації). Державний суверенітет діє в політичних кордонах державної території. Політичний кордон є одночасно зовнішньою оболонкою певної держави і лінією контакту з його сусідами. Отже, кордон виконує як зовнішні, так і внутрішні функції. Сучасні кордони встановлюються паралельно зі створенням державного механізму, здатного здійснювати суверенітет на певній території й управляти її населенням. Кордон вказує на межі здійснення суверенітету і його проявів: обіг грошей певної держави, призов на військову службу громадян, іноді сфера дії офіційної мови. Кордон виконує також символічну функцію позначення рубежів країни. Історично кордони були або нав'язані зовнішніми силами, або створювалися в результаті сутичок із сусідніми державами. Незважаючи на політичні, ідеологічні, лінгвістичні і релігійні розходження, державні кордони являють собою єдину норму універсального характеру.

Сучасне поняття кордону – лінії, що розділяє сфери дії суверенітетів, – сформувалося в результаті довгого розвитку Європи в період від Середньовіччя до XIX ст. Воно виникло разом із зміцненням соціально-політичних структур суверенних держав. У ході колонізації інших континентів європейці поширили на інший світ свою концепцію точного розмежування територій.

Протягом тисячоліть суша характеризувалася співіснуванням організованих територій з більш-менш чіткими межами і практично нічиїх зон з розмитими контурами. З експансією європейських держав цей вільний простір став покриватися кордонами, прокресленими залежно від конкретних обставин: лінії поділу між імперіями (між Іспанією і Португалією в Південній Америці, між Росією і Китаєм у Сибіру, між колоніальними державами в Африці), а також усередині самих імперій, де кордони між територіально-адміністративними утвореннями перетворилися на державні кордони після проголошення незалежності; розподіл територій унаслідок національної розбіжності, що виключала співіснування різних національних груп під одним державним дахом; у результаті війн.

Кордони сприяють тому, що кожна держава сприймає себе як суб'єкта міжнародного права, якому властивий безумовний суверенітет на своїй території. Ця істина характерна тільки для XVII ст. Сучасний світ може здійснити інтервенцію на територію суверенної держави всупереч її суверенітету, якщо ця держава буде розглядатися як загроза миру або країною, де порушуються права людини, її свобода, тобто має місце нехтування міжнародними нормами гуманітарного права. Слово національної держави в таких випадках не відіграє визначальної ролі. Нація, її воля сучасним міжнародним співтовариством не розглядається верховним суддею. Немає колишнього імунітету у нації на свій суверенітет. Чи культ нації пов'язаний з простором?

3.3. Містика геопростору

Паралельно з культом нації в ХІХ ст. розповсюджується містика геопростору. Окремі народи мріють про досконалу національну територію. Так, у ході революційних війн Франція сформулювала вимогу про встановлення "природних кордонів", тобто проведення державного кордону вздовж природних меж. На практиці здійснювалась політика анексії лівого берега Рейну. Міф про "природні кордони" відображає мрію континентальної держави про те, що вона не розташована на острові, інакше кажучи, не має територіальних кордонів, які гарантують їй абсолютну безпеку.

За всю сучасну історію найбільш вразлива в цьому питанні геополітична свідомість Німеччини. Починаючи з 1848 р. і до Другої світової війни вона дуже вболівала через неспівпадання між державними кордонами та межами розселення німців. Німеччина хотіла мати достатньо простору, щоб об'єднати німців у межах однієї держави. Ця ідея з часом прийняла форму політичної та воєнної доктрини, яка після створення нацистського режиму Адольфа Гітлера стала засобом розв'язування Другої світової війни.

Отже, містика геопростору стимулює потребу в територіальних захопленнях і перетворює державні кордони на рубежі нових війн або збройних конфліктів. Свого часу це проявилось у загарбанні США значної території Мексики, у війні другої половини ХХ ст. між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські острови тощо. Це типово й для епохи колоніальних війн за володіння простором в Азії та Африці, які здійснювались європейськими державами особливо агресивно у другій половині ХІХ ст.

Ця мрія знайшла свій прояв у холодній війні другої половини ХХ ст. Зникнення соціалістичного табору зробило постсоціалістичний простір прозорим для капіталів і товарів, насамперед найбільш розвинених країн світу. Дійсно, нова глобальна ситуація відкрила можливості вільного доступу до великих запасів сировини (нафта, газ тощо) на пострадянському просторі.

Світ як геопростір має обмежену земну територію, яка поділена між державами з різною могутністю. І ця могутність у ХХІ ст. більш пов'язана не з територією, а з потоками капіталів, грошей, інформації, людей. За допомогою фінансово-кредитних важелів, тобто грошей, можна ефективніше здійснювати контроль не тільки над простором окремої країни, а й усієї земної кулі. У чому тоді полягає роль геополітики, якщо простори з чітко визначеними кордонами не є перешкодою для міжнародних міждержавних відносин? Відповідь на це актуальне питання сьогодення значною мірою дає геополітика морської та континентальної держав.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення поняття геополітики як феномену свідомості.
2. У чому полягає містика усвідомлення простору?
3. Яке значення мають соціально-політичні структури у формуванні геополітичної свідомості?
4. Охарактеризуйте державу як місце формування сучасної геополітичної свідомості.
5. У чому полягає зміст та сутність становлення геополітики?

Розділ 4

ГЕОПОЛІТИКА КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Становлення і розвиток геополітики континентальної держави слід розглядати, починаючи з німецької геополітики, що зародилася в ХVІІІ ст. і досягла свого апогею наприкінці ХІХ ст. (до Другої світової війни).

4.1. Німецька геополітика: основні теми

Фрідріх Ратцель (1844–1904), а потім Карл Хаусхофер (1869–1946) найяскравіші представники цього плину німецької думки.

Аналіз континентальної німецької геополітики припускає осмислення дуже складних відносин між Ратцелем і кайзерівською Німеччиною, а також між Хаусхофером і гітлерівським рейхом.

Фахом Ратцеля була не географія, а фармацевтика і зоологія. На його погляди дуже вплинув Ернст Хеккель, винахідник слова "екологія", що позначає наукову дисципліну, предметом якої є взаємодія між людиною і навколишнім середовищем. З дитинства у Ратцеля склалися органічні, еволюційні погляди на людину і її витвори, зокрема на державу. 1870 року, піддаючись патріотичному запалу, він йде

добровольцем до німецьких військ, що воюють проти Франції Наполеона III. Потім здійснює подорож в Італію (1872) і в США (1873). Американські простори викликали в нього інтерес до географії. У 1876 р. Ратцель стає викладачем географії в Мюнхенському університеті. Темою своєї дисертації обирає китайську еміграцію, проявляючи схильність до дослідження демографічних процесів, до переміщень народів, до різних форм захоплення територій. Він став одним із засновників антропогеографії (книга з такою назвою вийшла 1882 року). У 1886 р. отримав призначення на кафедру географії Лейпцигського університету.

Ратцель взяв найактивнішу участь у дискусіях про місце Німеччини у світі. Він був членом-засновником Колоніального комітету й енергійно захищав ідею німецької колоніальної імперії. Ратцель працював над упорядкуванням карти Африки, у той час ще мало вивченого континенту, що став об'єктом колоніального суперництва європейських держав, що прагнули забезпечити собі ринки збуту і джерела сировини. У той же час Ратцель пише ряд теоретичних робіт, у яких проявляється його неабияка ерудиція: "Дослідження політичного простору" (1895), "Держава і ґрунт" (1896) і особливо "Політична географія. Географія держав, торгівлі і війни" (1897). У 1898 р. він опублікував книжку "Німеччина. Введення в науку про рідну країну", що викликала широкий відгук у Німеччині і привертала увагу громадськості аж до Другої світової війни. Ця робота демонструє надмірність і двозначність амбіцій Ратцеля: виробити "науковий" підхід до вивчення проблем своєї країни і відкрити "об'єктивні закони" її географічного розвитку.

Політичний простір радикально відрізняється від економічного, оскільки перше не може існувати без сталості, без бар'єрів, тоді як друге перебуває в безупинному русі залежно від змін попиту і пропозиції товарів і послуг.

Ратцель висловив готовність піти назустріч планам керівників пруської держави, які були незадоволені діяльністю університетських географів. Він запропонував їм формулу, у рамках якої наука і політика не виключали одна одну. Ця формула відкривала шлях до просторової технології державної влади. Політична географія повинна була стати найважливішим інструментом для політиків.

Ратцель стверджує, що держава підпадає під вплив тих самих чинників, що й будь-які живі організми. Держава – найбільше творення людини – так само неможлива без ґрунту, як і сама людина. Вона, щоб існувати, повинна укоренитися і розвиватися в просторі. Але ці відношення, що встановлюються між територією, народом і державою, мають надзвичайно складний характер. Такі відношення і є предметом політичної географії.

Щоб створити нову науку, Ратцель використовує величезну кількість прикладів, оперує зіставленнями і порівняннями, здійснює типологію.

З одного боку, кожна держава підкоряється законам органічної динаміки, прагне забезпечити задоволення своїх життєвих потреб за рахунок власних ресурсів (сировина, технічні засоби тощо). З іншого – кожна держава може в будь-який момент так чи інакше втратити елементи цієї органічної єдності і перетворитися на додаток іншої держави. Ратцель наводить приклад Єгипту в складі Римської імперії, який в епоху правління фараонів перетворився на колонію, що поставляла зерно для населення метрополії, щоб воно не бунтувало проти імператора. Кожний простір має особливі властивості, іноді не відомі до визначеного моменту: ґрунт сприяє росту держави або утруднює його, як вона полегшує або утруднює переміщення людей.

Відповідно до своєї природи держави розвиваються в суперництві зі своїми сусідами, у більшості випадків за володіння територіями. Звідси боротьба за простір, вимога необхідного "життєвого простору" (до речі, так називалася книга Ратцеля, опублікована 1901 року).

Для обґрунтування тез про просторовий ріст держав Ратцель мобілізує усю свою ерудицію. Але з усіх його робіт можна виокремити три провідні ідеї:

• Китай і міграція китайського населення. Мобільність є найважливішою характеристикою життєздатного народу, вона властива будь-яким націям, навіть тим, що на перший погляд перебувають у стані спокою. Китайська міграція являє приклад мирної колонізації, скромної по своїх масштабах, але тим більше значної, якщо врахувати, що вона здійснюється селянами і крамарями. В історії є безліч прикладів того, як одна держава втрачала території, відвойовані в іншій державі, тому що народ-завойовник не усвідомив важливості закріплення цих територій шляхом їхнього господарського освоєння. Є також чимало протилежних прикладів, коли цивілізаторська діяльність деяких людей на чужій території передуює установленню політичного панування над цією територією.

• США. Під час подорожі в США Ратцель був уражений розмахом освоєння нових земель американського Заходу енергійними і заповзятливими емігрантами. Для Ратцеля, як і для багатьох інших європейців того часу, США здавалися прообразом держави майбутнього, що розвивається на великих територіях. Цьому сприяли і розміри США, і розмаїтість їхніх природних багатств. Найсприятливіші перспективи відкривалися перед державами-континентами, тому що саме вони були найбільш підготовлені до встановлення системи планетарного масштабу.

• Англія. Приголомшлива колоніальна, промислова і торгова експансія невеликої Англії привернула пильну увагу німецького географа Ратцеля, надзвичайно стурбованого проблемою нестачі території і недосконалості меж своєї країни. Використання сприятливих зовнішніх стимулів і надійної безпеки – найважливіші гарантії росту й удосконалювання. Це стосується будь-яких організмів, окремих індивідуумів і цілих народів, що досягають своєї зрілості в тих випадках, коли відкритість співвідноситься з наявністю власності. Як і багато інших національно ангажованих інтелектуалів того часу – як серед німців, так і серед французів, англійців, росіян, американців, – Ратцель також мислив про свою країну, про її роль і місце у світі. Він був захоплений дещо наївною мрією: хотів бути радником правителя, допомагати йому у розроблюванні розумної і справедливої політики. Це прагнення було тим більш сильним, що Ратцель поділяв досить поширену у вищому німецькому товаристві думку про те, що Німеччина не досягла своєї "політико-географічної досконалості", що було характерно для Великої Британії, Франції і США. У чому полягала ця недосконалість? Німеччина, на його думку, являє собою "поліморфну" структуру, що включає Альпи, середні гори і рівнину на Півночі, через які вторгалися численні завойовники, зокрема, римські легіонери, азійські орди і французькі солдати. Ще більш ніж Китай, Німеччина – це "серединна імперія", розташована в центрі Європи, оточена з усіх боків іншими державами, що загрожують їй і з заходу, і зі сходу. У силу цього Німеччина могла вижити лише завдяки терплячій колонізації (подібно китайським селянам) прикордонних районів. Цим пояснюється германізація поляків на територіях, анексованих Пруссією, а також жителів Ельзасу і Лотарингії після перемоги німецьких військ у 1871 р. Німеччина повинна стати світовою державою. Для підтвердження статусу світової держави вона повинна забезпечити свою присутність у всіх відомих частинах світу, зокрема, у всіх стратегічних пунктах.

Ніяке інше визначення не підходить краще для Британської імперії початку ХХ ст.: Гібралтар, Суец, мис Доброї Надії, Аден, Сінгапур, Гонконг тощо. Вони склали цілу мережу ключових позицій для базування і постачання торгового і військового флоту. У розквіті своєї могутності Великобританія підтримувала систему комунікацій, намагаючись максимально охопити чужі володіння. Цим можна пояснити висунуті Вільгельмом II, а потім Гітлером вимоги "компенсації", на які, на їх думку, Німеччина мала право для свого повноцінного розвитку.

Напередодні Першої світової війни колоніальний поділ світу був завершений. Але чи міг він бути остаточним? Завжди впливали спірні території, зокрема залишки імперій, що розпадаються (наприклад, португальські володіння в Африці, що, відповідно до секретної угоди, укладеної Великою Британією і Німеччиною в 1898 р., підлягали поділу між двома державами; Оттоманська імперія повільно розвалювалася протягом усього ХІХ ст. і являла собою ласі шматочки для молодих хижаків). Володіти колоніями – значить володіти не лише ринками збуту і джерелами сировини, але й бути великою і шанованою державою.

Початок ХХ ст. ознаменувався також виникненням ряду об'єднуючих тенденцій:

пангерманізму, панславізму тощо. Європа виявилася місцем сутички цих сил, що зосереджувалися навколо тієї або іншої великої держави (німці – навколо Німеччини, слов'яни – навколо Росії). Кожен з таких рухів вимагав для себе великого однорідного простору і прагнув розбити, перемолоти сформовані різноманітні утворення, насамперед Австро-Угорщину, мозаїчну державу, об'єднану тільки приналежністю кожної його частини до династії Габсбургів.

Європа сприймала себе як єдиний театр військових дій – і повинна була стати ним у найближчому майбутньому. Так, знаменитий план Шліффена, розроблений між 1898 і 1905 роками, передбачав наявність франко-російського союзу, спрямованого проти Німеччини. В разі виникнення війни в Європі Німеччина, затиснута між двома ворожими державами, повинна була завдати удару в першу чергу на захід, атакувати Францію, обійти зі сходу її оборонні споруди по території Бельгії (незважаючи на бельгійський нейтралітет). Потім, одержавши переконливу перемогу на заході, німецькі війська повинні були вступити у війну з Росією.

Нарешті, територіальні цілі у війні мали велике історичне значення. Так, Франція ніколи не забувала про забрані в неї Ельзас і Лотарингію. Тільки повернення цих провінцій могло змити ганьбу і приниження 1870 року. У свою чергу, Велика Британія вступила у війну 4 серпня 1914 року, багато в чому підкоряючись віковому геополітичному рефлексу: протистояти будь-якій великій державі, що прагне встановити свій контроль над Бельгією і позбавити тим самим Англію її зв'язку з Європейським континентом. Ці та багато інших думок найшли своє відображення в працях Ратцеля.

Надзвичайно суттєвий внесок у континентальну геополітику зробив поряд з Ратцелем Карл Хаусхофер. Його творчість пов'язана з Німеччиною, з найтрагічнішим часом її новітньої історії. Карл Хаусхофер народився в Мюнхені в сім'ї буржуа-інтелектуала. Навчався у військовому закладі, працював на Далекому Сході, був у Японії та Маньчжурії. Хаусхофер – безпосередній учасник Першої світової війни. Його перша наукова праця присвячена Японії (1912), а дисертація мала назву "Основні напрями географічного розвитку Японської імперії, 1854-1919". Він створює та видає журнал "Zeitschrift fur Geopolitik". Протягом 20-30-х років Хаусхофер пише багато статей, доповідей тощо, присвячених актуальним питанням німецької геополітики. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні і як наслідок версальського "диктату" перед німецькими вченими, у тому числі й географами, постала задача виробити теорію, яка допомогла б їхній країні посісти гідне місце в Європі та світі. Необхідно було вийти за межі "політичної географії" Ратцеля і замінити її "геополітикою". Відповідно до визначення Хаусхофера політична географія вивчає розподіл державної влади в просторі і її здійснення в цьому просторі, тоді як предметом геополітики є "політична діяльність у природному просторі". Політична географія досліджує "форми державного буття", у той час як геополітика постійно збагачує запас політичних знань, що можна викладати і засвоювати. Цей запас інформації можна порівняти з мостом, який відкриває шлях до політичної діяльності, із географічною свідомістю, що веде до стрибка зі світу знань у світ влади, а не зі світу незнання у світ влади, оскільки другий стрибок буває довшим і небезпечнішим. Слідом за Ратцелем й іншими німецькими географами Хаусхофер спробував сам відповісти на питання, яке місце Німеччини в цьому світі. У той час як Ратцель був під пресом "неповної", "неостаточної" перемоги 1871 року, Хаусхофер міг будувати свої міркування тільки на основі поразки Німеччини в 1918 році. Саме ця драматична поразка подвигла його на створення нової наукової дисципліни.

Хаусхофер розробляв свої дослідження в трьох напрямках:

1. Поняття життєвого простору залишається найважливішим для людини, зважаючи на щільність населення й відкидаючи несправедливі положення Версальського договору, для людини, що протягом багатьох років займається проблемами німецької меншості в іноземних державах. На глибоке переконання Хаусхофера, слід було відновити єдність німецького культурного простору; він вважав також, що Центральна Європа є сферою природної експансії Німеччини.
2. Динаміка виникнення і становлення великих блоків (ідеї "пангерманізму", "панславізму", "паназійства"). У цьому сенсі він є представником двох плинів наукової думки своєї епохи (тобто періоду між двома світовими війнами). Для Хаусхофера проблема ворожого оточення Німеччини, обмеженості її території стала свого роду нав'язливою ідеєю. Він був переконаний, що майбутнє належить великим державним утворенням, об'єднаним загальною ідеєю. У цьому він бачив причину континентальних і навіть планетарних масштабів сутичок між силами, що прагнуть об'єднання. У той час як Британська імперія була приречена на руйнацію під впливом панавстралійської і всеіндійської ідеї, для СРСР і США саме ідеї об'єднання є фундаментом їхньої могутності: у Радянському Союзі реалізуються паназійські й євроазійські ідеї, а в США – панамериканські і пантихоокеанські. Ця тематика великих територіальних утворень (на відміну від універсалістського лібералізму США) зустрічається в ідеологічних платформах держав Осі (Німеччини і Японії), що прагнуть до створення зон самозабезпечення сировинними товарами: напередодні Другої світової війни уряд Японії оголосив про створення навколо своєї країни "азійської зони спільного процвітання", а гітлерівській Німеччині належить авторство проекту створення Європейського економічного співтовариства, природно, під егідою німців. З 1940 по 1944 рік з такими пропозиціями виступили міністр економіки III Рейху і президент Рейхсбанку Функ і рупор німецьких промислових кіл Хунке.

Хаусхофер, який жив під враженням книжок про "занепад західної цивілізації", вважав, що колонії складають одночасно і силу, і уразливе місце ненависної

моделі (Великої Британії і її імперії), чого була позбавлена Німеччина. Для німецьких географів була характерна "ратцелівська солідарність із третім світом", тобто почуття схожості долі між німцями і народами колоніальних країн, однаково роздавлених англо-американським імперіалізмом, що прагнуть справедливої перебудови світу. Ця мрія про створення єдиного фронту Німеччини і пригноблених народів проти колоніальних держав проявилася в німецькій політиці у вигляді окремих ініціатив (наприклад, 1903 року була спроба почати будівництво залізниці між Берліном і Багдадом через Стамбул для здійснення східної мрії Вільгельма II; у 1941 р. Німеччина підтримала антибританський націоналістичний уряд в Іраку; у 1942 р. в Берліні приймали великого муфтія Єрусалима, борця проти сіонізму, що вважався знаряддям зміцнення англійського панування на Близькому Сході). Німеччина, затиснута своїми сусідами в Європі й остаточно позбавлена можливості брати участь у колоніальному поділі світу внаслідок поразки в Першій світовій війні, прагнула зламати вороже оточення, підтримуючи руйнацію гігантської колоніальної смуги, що протягнулася від Африки до Південно-Східної Азії.

3. Континентальна держава і морська держава.

Серед натхненників Хаусхофера цілком природно став і Маккіндер, що розглядав heartland як "географічну вісь історії". У 1940 р., незабаром після підписання германо-радянського пакту Ріббентропа-Молотова (23 серпня 1939 року) Хаусхофер міг вважати, що виведення морських держав (Великої Британії і США) із Світового острова починає здійснюватися: формування потужного континентального блоку, що включає Європу, а також північну і східну частини Азії, є, безсумнівно, найбільшою і найважливішою зміною у світовій політиці того часу. Насправді цей блок не був настільки міцним, як здавався. Японія, наприклад, вважала себе пророком, керівником нової революції – "революції нігілізму". Гітлер був не дуже вдумливим читачем Ратцеля і не занадто уважним співрозмовником Хаусхофера. З геополітики він узяв тільки те, що відповідало його ідеям, вважаючи, що тільки у фюрера можна чому-небудь навчитися.

У той час як Гітлер керувався нацистською ідеологією, залишаючись її єдиним законним тлумачем, Хаусхофер вважав себе вченим, засновником неідеологізованої науки, що базується на суворому аналізі фактів. Але хто може з упевненістю сказати, де починається і де закінчується ідеологія? Чи не є суворий дослідник реальності бранцем неусвідомлених припущень? Інтелектуалу властиве прагнення бути радником правителя, але за це йому доводиться платити занадто високу ціну: він утрачає свій специфічний статус мислителя, здатного створювати і формулювати ідеї, знаючи, що їхнє втілення в життя може призвести до результатів прямо протилежних початковим задумам. Але Хаусхофер не був радником Гітлера. А чи міг Гітлер допустити, щоб йому хто-небудь давав поради. Чи може існувати наука, що пояснює людям, які вимоги ставить перед ними реальність? Така наука припускає, що людина об'єктивно сприймає цю реальність, однак вона її сприймає і завжди буде сприймати через призму своїх поглядів, тобто суб'єктивно.

А якби Німеччина перемогла у Другій світовій війні, означало б це правоту німецької геополітики? Мабуть, немає на це підстав. По-перше, гітлерівська імперія поширилася б на всю Європу, ігноруючи закони геополітики, що прагне сполучити державні кордони з межами розселення німців. У цій імперії німцям була уготована роль панів, що управляють масами покірних, рабів. Потім, сама геополітика була б однією з нацистських наук. Гітлер, що розбив своїх ворогів, був би остаточно проголошений живим божеством, носієм кінцевої істини. По-друге, німецька геополітика відбивала прагнення "осмислити світ", вірніше, зрозуміти місце, роль і призначення Німеччини у світі. З цього погляду констатація банкрутства німецької геополітики логічно вписується в рамки апокаліпсичної поразки гітлерівської Німеччини 8 травня 1945 року.

Проте німецька геополітика Ратцеля та Хаусхофера не можуть бути зведені до простої концептуалізації політики з позиції сили. Більше того, геополітика континентальної держави не може розглядатися тільки в рамках німецької геополітики. Важливою складовою континентальної геополітики також є її російський напрям.

4.2. Російська геополітика: головні ідеї

Російська геополітика має багату наукову спадщину. Так, Е. Трубецький мислив, що політика завоювань може принести Росії тільки шкоду, і тому слід не розширяти, а зберігати територію. Такий підхід, на його думку, можна характеризувати як "територіальний консерватизм", тобто Е. Трубецьким оцінювались геополітичні цілі

з філософських позицій. Він акцентував на питаннях усвідомлення людством свого світового призначення. Е. і Г. Трубецькі, їхній племінник М. Трубецький (1890–1938) та П. Савіцький (1895–1968) – засновники євразійства. Вчених-євразійців об'єднувало бачення Росії як особливого світу зі специфічною його свідомістю. Головна теза євразійців: Росія – не Азія, не Європа, а особливий географічний світ. Ця думка належить П. Савіцькому, який стверджував, що це – географічний індивідуум, або ландшафт, аналогічний термін "raum" в німецькій геополітиці. У його основі – поняття "місцерозвиток". П. Савіцький поєднав це поняття з аналізом цілісності духовно-історичного і географічного середовища Росії як особливого цивілізаційного створення. На думку Савіцького, геополітичний сенс Росії – Євразії у синтезі двох реальностей: європейського Лісу та азійського Степу. Цей синтез являє собою дещо цільне, оригінальне, специфічне. Геополітична концепція євразійства має місце в працях інших відомих російських геополітиків. У цілому євразійство об'єднало складні проблеми російської історії і сучасності з оригінальною інтерпретацією. Сучасне євразійство розглядає геополітику як науку про просторовий вимір буття держави. Воно має різні версії та своїх прихильників. Їх загальна характеристика – фрагментарність. У цілому розчарування євразійськими геополітичними ідеями стимулювало виникнення помірної ізоляціоністської концепції Росії-острова, яка розглядається як альтернатива традиціоналістській моделі розвитку країни. Крім цієї, існує ще одна концепція, яка враховує реалії сучасності. Відповідно до неї Росія повинна виконувати роль "держателя" як світового цивілізаційного, так і силового балансу сил. Для цього насамперед необхідне збереження та зміцнення її цілісності та єдності. Ця модель базується на концепції особливої ролі Хартленда, яка відображає існуючу структуру світу. У такому геополітичному баченні світу Росія розглядається як центр Євразії.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте характеристику основним геополітичним ідеям праць Ф. Ратцеля.
2. Геополітика і нацизм: характер їх взаємодії.
3. Які джерела характеризують російську школу геополітики?
4. У чому полягають геополітичні ідеї євразійства?
5. Назвіть геополітичні ідеї К. Шмітта.

Розділ 5

ГЕОПОЛІТИКА

МОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Геополітика морської держави будується навколо глобального питання: кому належатиме вирішальна могутність у майбутньому?

5.1. Геополітика і військова могутність

Американський адмірал А. Мехен (1840–1914) був першим, хто дослідив співвідношення між світовим пануванням та балансом сил у світі.

У цьому контексті найбільш адекватним засобом є війна – найвища форма перевірки співвідношення сил, завдяки чому держава може реалізувати свої геополітичні цілі: оволодіти територією, яка відповідає її амбіціям, розширити межі володінь, щоб зміцнити свою безпеку та створити свою імперію. В цьому плані розглянемо місце та роль теоретичних розробок кожного видатного геополітика.

А. Мехен – моряк, автор наукових досліджень зі стратегії морських боїв. Його міркування ґрунтуються на специфіці морів, на їх корінній відмінності від суші. Дійсно, море має властивості великої магістралі, вірніше, величезного нічийного поля, де перетинається безліч доріг. Мехен визначає найважливішу ціль, що характерна для будь-якої морської держави: контроль над опорними позиціями (порти, бази...), завдяки яким флот може борознити моря й океани. Могутність на морі означає насамперед володіння стратегічними пунктами, наявністю могутнього військово-морського флоту. Ця думка припускає широке і чітке бачення простору (наприклад, необхідність контролю над островами, повз які проходять найважливіші торгові шляхи, а також над протоками, що з'єднують одне море з іншим). Зміцнення цих позицій вимагає постійних зусиль. У цьому виявляється подібність між морським стратегом і геополітиком: і той і другий ретельно оцінює просторові чинники, їх політичний, військовий та економічний вплив.

Мехен – американець. Він одержав свій бойовий досвід у громадянській війні 1861–1865 років. У цьому конфлікті проявилось багато рис майбутніх воєн: визначальна роль промислового потенціалу Півночі порівняно з полководницьким талантом генералів-південців, використання жителями півночі простору і залізниць для придушення свого супротивника, блокада узбережжя сил Півдня, цілком позбавлених морського флоту. Мехен докладно аналізує зміни, пов'язані з настанням промислової ери, будує свої теорії на вивченні морських і колоніальних протиріч, що виникли в результаті великих географічних відкриттів (зокрема, франко-британське суперництво). Він публікує наступні твори: "Вплив морської сили на історію, 1660–1783" (1890); "Вплив морської сили на Французьку революцію й імперію, 1793–1812" (1892).

Мехен протиставляє британську цілеспрямованість частим змінам курсу французької політики, нездатної примирити колоніальні інтереси і континентальні амбіції Парижа. З XVI по XX ст. Велика Британія демонструє завидну сталість своєї політики: забезпечити своє панування на морях і океанах, перешкоджати будь-якій європейській державі встановити безроздільний вплив на континенті (тому Англія боролася як із Францією Людовика XIV і Наполеона, так і з Німеччиною Вільгельма II і Гітлера).

З початку XVIII ст. (війна за іспанську спадщину, 1701–1714) до Другої світової війни Англія твердо виходила зі своїх геополітичних установок, ціллю яких було забезпечення панування на морі, тобто, контроль над усіма життєво важливими ділянками морських шляхів, від Балтики до Китаю (Гібралтар, мис Доброї Надії, Суец, Аден, Оррумська протока, Сінгапур), у першу чергу, щоб гарантувати безпеку судноплавства між Англією й Індією, перлиною Британської корони. Кожна війна і кожна перемога використовувалася для розширення і зміцнення цих стратегічних позицій.

Для американця Мехена панування Англії на морі було прикладом для наслідування і досягненням, яке слід перевершити. Починаючи з другої половини XIX ст. США, сухопутні кордони яких були надійно захищені Тихим і Атлантичним океанами, опинилися в ситуації острівної держави. Подібно Англії, розташованій між Європою і "відкритим морем", США розташовувались між Європою й Азією. Крім того, після громадянської війни та Реконструкції Півдня для США характерний сталий економічний ріст, що дало їм можливість уже наприкінці XIX ст. заявити про себе як першу промислову країну світу.

Наприкінці XVI ст. видатний англійський мореплавець Вальтер Рейлег так сформулював пануючі погляди британського товариства: хто тримає у своїх руках морські шляхи, той тримає світову торгівлю і всі багатства світу, хто тримає у своїх руках багатства світу, той є володарем світу. Маккіндер, теж англієць, думав на початку XX ст., що могутність залежить від позицій на суші: хто контролює серце світу, той володіє островом світу, хто владарює на острові світу, той керує світом.

Інтелектуальна заслуга Маккіндера полягає в тому, що він встановив зв'язок між географією й історією. З одного боку, історія не може існувати поза географією, поза континентами й океанами, поза зв'язком із долами і горами, ріками і пустелями, історія людей невіддільна від життя всесвітнього організму, оскільки людські амбіції підпадають під вплив географії і використовують її. З іншого боку, історія постійно переробляє географію завдяки появі нових технічних і економічних можливостей, нарешті, завдяки новим людським задумам.

Сильна сторона теорії Маккіндера полягає в тому, що він спирався на головне, очевидне: землю, нашу планету, розглядав як єдине ціле. Маккіндер писав у 1904 р., що весь світ, аж до його найвіддаленіших і маловідомих куточків, має розглядатися як об'єкт повного політичного присвоєння. Він зазначав, що основну частину поверхні земної кулі (дев'ять дванадцятих) займають моря й океани. Атлантичний, Індійський, Тихий і Північно-Льодовитий океани є насправді складовими єдиного Світового океану. Інші три дванадцятих поверхні Землі зайняті сушею, з яких дві дванадцятих випадає на Світовий острів (World Island), що охоплює відомий з давніх часів простір: Європу, Азію й Африку. Останню дванадцятку частину поверхні земної кулі складають периферійні острови (Outlying Islands): Північна і Південна Америка й Австралія, невідомі континенти, що залишалися поза світовою історією до кінця XV ст. (відкриття Америки Колумбом) і навіть до XVIII ст. (Австралія).

Отже, вимальовується перше протиріччя між Сушею і Морем. Виникає питання, що хвилювало всі імперії, у тому числі й Британську: якою частиною світу потрібно володіти, щоб контролювати всю земну кулю? Звідси виникає поняття heartland,

"серце світу". Йдеться про Північ і центр Євразії, простори від Арктики до пустелі Середньої Азії, а західна межа проходить по перешийку між Балтійським і Північним морями. Ця концепція не може бути позначена більш-менш чітко на географічній карті, оскільки для Маккіндера цей простір формується з трьох компонентів: найбільшої рівнини земної кулі, найдовших судноплавних річок, гирла яких губляться в льодах Північного океану або у внутрішніх морях (Каспійському, Аральському) і величезної степової зони, що забезпечує абсолютну мобільність кочовим народам. Маккіндер згадує й інший heartland, розташований на Півдні, в Африці, на північ від Сахари, там, де світ білих стикається зі світом чорних. Як і північний heartland, південне "серце світу" є важливим перехрестям міжнародних шляхів повідомлення і дозволяє контролювати Аравійський півострів, Індійський океан і Південну Атлантику. Навколо "серця світу", heartland просторового центру, що є цитаделлю сухопутної могутності, розташовуються у вигляді концентричних півкіл різні типи просторів. У першу чергу варто виділити внутрішній півмісяць (inner crescent), свого роду захисний пояс heartland, що охоплює безлюдні простори Сибіру, Гімалайський хребет, пустелі Гобі, Тибету й Трану, де є лише один серйозний прохід: євро-азійська рівнина, що простягається від Атлантики до центру Азії. На периферії цього внутрішнього півмісяця розташовані coastlands райони узбережжя, півострови, де зосереджена велика частина населення Землі: Європа, Аравія (правда, цей півострів досить малозаселений), Індійський субконтинент, узбережні райони Китаю. По межах coastlands містяться острови зовнішнього півмісяця (outer crescent) Британія, Японія. Нарешті, останнє півколо складають острови відкритого моря (outlying islands): Північної і Південної Америки й Австралії. Таке зображення світу перетворює земну кулю на добре організовану сцену для суперництва великих держав, причому переможцем стане той, хто володіє heartland.

5.2. Heartland та нова світова система

Зміни, викликані великими географічними відкриттями, стали вихідною точкою міркувань Маккіндера. Середньовічна Європа була обмежена непрохідною пустелею на півдні, невідомим океаном на заході, крижаними і тайговими просторами на півночі і північному сході; їй загрожували лише надзвичайно рухливі кочівники зі сходу і південного сходу. Опанувавши у XV ст. Світовим океаном, єдиним і безкінечним, що оточує всі материки і всі острови, Європа починає об'єднувати і контролювати сушу, обійшовши heartland, який, таким чином, значною мірою втратив своє колишнє значення. Через це обезлюднів великий торговий шлях, по якому доставлялися шовк і прянощі з Азії в Європу. Їх стало вигідніше перевозити морським шляхом навколо Африки.

На думку Маккіндера, у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. знову різко зросло значення суші за рахунок зменшення значення морських комунікацій. Це пояснюється сполученням ряду технічних і політичних чинників. З одного боку, поки морські держави, спираючись на свої потужні флоти, колонізували периферійні континенти, Росія підкорила собі степ, тобто heartland. З іншого боку, трансконтинентальні залізниці різко змінили уявлення про могутність держав на суші, оскільки на зміну коням і верблюдам прийшли надзвичайно мобільні засоби транспорту, що дозволило heartland посісти своє центральне місце. Завдяки пануванню в центральній частині Євразії з'явилася можливість завдати удару як по Західній Європі, так і по Середньому Сходу або Китаю. Зміна рівноваги сил у світі на користь центральної держави внаслідок її експансії до кордонів Євразії дозволило використовувати величезні континентальні ресурси для будівництва військово-морського флоту, що відкриває перспективи створення світової імперії. Ця гіпотеза могла б здійснитися у випадку союзу Німеччини з Росією.

У цих положеннях Маккіндер висловив глибоке занепокоєння "володарки морів": Великобританія дуже не хотіла б зіштовхнутися з міцним союзом держав "світового острова", здатних контролювати весь heartland. В екстраполяції суперництва колоніальних держав на весь світ Маккіндер використовував геополітичні поняття, щоб сформулювати те, чого особливо боялася Велика Британія: опинитися відрізаною від світового острова, утратити зв'язки з Європою через самодостатню імперію, чия могутність поширюється на весь континент і позбавляє Англію ринків збуту. Саме цим пояснюється смертельна боротьба між Великою Британією Пітта і наполеонівською Францією.

Обидві світові війни також можуть розглядатися з цієї точки зору. У конфлікті 1914–1918 рр. Велика Британія, що виступала в союзі з Францією і Росією,

направила солдат на континент, щоб протистояти гегемоністським амбіціям кайзерівської Німеччини, що у разі перемоги над Францією і Росією могла б створити континентальну імперію, загарбавши тим самим найважливіші ринки в морської британської імперії. 1939 року сталася та сама трагедія: з одного боку – нацистська Німеччина, що прагне створити імперію в Європі, а з іншого – Велика Британія, що все ще володіє сильними позиціями на морях і океанах. Можливо, хтось з геополітиків знайде відповідь, у чому полягає раціональне вирішення складного питання історії.

5.2.1. Від heartland до нової світової системи

Однією з яскравих постатей в англійській геополітиці є безумовно Хелфорд Дж. Маккіндер, який з патріотичних мотивів та наукових інтересів ще у 1904 р. у доповіді "Географічна вісь історії" стверджував, що, з планетарної точки зору, в центрі світу лежить Євразійський континент, "географічна вісь історії". На його думку, цей геополітичний статус у світі належить Росії, а в Європі – Німеччині. Маккіндер вважав, що в інтересах Англії є недопущення утворення навколо "географічної осі історії" стратегічного континентального угруповання, яке створює смертельну загрозу її національній безпеці. Щоби цього не сталося, потрібно робити усе, аби відірвати максимальну кількість берегових просторів від Євразії і поставити нові державні утворення під контроль "острівної цивілізації", тобто Великої Британії. Звичайно ж, уся зовнішня політика Великої Британії наполегливо та послідовно це реалізувала. Цікаве те, що англійська геополітична парадигма була сприйнята, талановито перероблена та втілена в американській політиці. Її яскраве вираження можемо знайти у 14 принципах перебудови світу, які належать президенту США В. Вільсону.

По Маккіндеру (1943), світ в часи Другої світової війни структурувався навколо двох центрів, утворених двома осями: сибірською рікою Єнісей і американською рікою Міссурі, а центральна частина США розглядалася як новий heartland. Для Маккіндера, коли кінець Другої світової війни ще був дуже не визначеним, основна ціль залишалася незмінною: яким чином після закінчення військових дій морські держави (Велика Британія, США) могли б врівноважити осьову державу, тобто Радянський Союз, у тому випадку якби в результаті війни він захопив Німеччину, перетворившись на найпотужнішу континентальну державу і став би, володіючи heartland, найбільшою природною могутністю на землі? Щоб протистояти цій загрозі, впливала необхідність установити ефективне і довгострокове співробітництво між Америкою, Великою Британією і Францією, причому перша повинна взяти на себе забезпечення ешелонованої оборони, друга – створення острівної могутності на ближніх підступах (Мальта), а третя гарантувала б існування захищеного плацдарму на континенті. Слова Маккіндера виявилися пророчими: у 1949 р. був створений воєнно-політичний блок – Північноатлантичний союз, очолюваний США, що включав Велику Британію і Францію, тоді як Мальта служить англійським форпостом у Середземному морі. Ще тоді Атлантичний океан перетворився на "море посеред Землі" (Середземне море).

Творча сила Маккіндера знайшла також прояв у концепції rimland. У Євразії він містить у собі широку прибережну смугу: береги Європи, пустелі Аравії і Середнього Сходу, зону мусонів Азії. Rimland повинен розглядатися як проміжна зона між heartland і морями, що омивають материки. Таким чином, rimland є зоною конфліктів між морськими і континентальними державами. Оскільки він розташовується по обидві сторони берегової лінії, то його захист варто забезпечувати одночасно на суші і на морі. У минулому rimland повинен був боротися як проти континентального heartland, так і проти морських держав периферійних островів: Великої Британії і Японії. Його двоїста природа (суші – моря) обумовлює специфічні проблеми захисту.

Rimland являє собою проміжний простір, що має життєво важливе значення як для морських, так і для континентальних держав. Так, наприклад, протягом усього XIX і до початку XX ст. велася "велика гра" між Великою Британією, що панувала на морях і в Індії, і царської Росією, що прагнула вийти до теплих морів. Зоною російсько-британських конфліктів став "Північний балкон", до якого увійшли Персія й Афганістан. З іншого боку, з кінця XIX ст. і до Другої світової війни Велика Британія, що виступала за збереження європейської рівноваги, протистояла гегемонізму Німеччини. Нарешті, з кінця 40-х років до кінця 80-х антагонізм між морською державою США і континентальним Радянським Союзом призвів до безлічі прямих і непрямих сутичок у зоні rimland, тобто уздовж межі між НАТО й

Організацією Варшавського Договору, а також до ряду війн в Азії (Корея, В'єтнам).

На думку Маккіндера, rimland являє собою безупинний пояс, що простягнувся від Скандинавії до прибережних районів Китаю, тоді як Спайкмен вважає, що rimland містить у собі різноманітні елементи.

Як показали періодичні навали завойовників із заходу, рівнинна Україна стає предметом територіальних домагань (Польща та Німеччина з XVII ст. до Другої світової війни). Середній Схід, розташований на перехресті доріг, там, де проходить межа імперій, був ареною агресій як зі сходу (турки, монголи), так і з півдня (араби) і з заходу (європейці часів хрестових походів, колонізація). Зона мусонів Азії, що простяглася від Індії до південних районів Китаю, відділена від hartland Гімалаями і Тибетом, однак і там існують зручні проходи, зокрема, знаменитий Хайберський прохід, розташований на сучасній межі між Пакистаном і Афганістаном, що дозволив персам, Александрові Македонському і туркам у різні часи проникнути в Індію. З іншого боку, зона мусонів Азії підрозділяється на різні географічні регіони: Індійський субконтинент, Індокитайський півострів, Південний Китай.

З урахуванням розглянутих положень чи можна вважати Маккіндера теоретиком? Скоріше це людина, що володіє глибокими знаннями в галузі історії і має чудову широту поглядів. Він бачить Землю, її основні масиви: Світовий океан, Світовий острів, Острови відкритого моря. Завдяки своєму почуттю історії Маккіндер спонтанно знаходить приклади постійних протиріч, зокрема, між Сушею і Морем: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген, Німеччина і Велика Британія. У той же час він виділяє чинники, що сприяють зміні: технічний прогрес призвів до значного розширення сфери конфліктів і поступового поширення їх на всю планету.

5.2.2. Геополітичні ідеї Н. Дж. Спайкмена

Ніколас Джон Спайкмен (1893–1943) народився в Амстердамі 1893 року. З 1913 по 1920 побував у багатьох країнах Близького Сходу й Азії в якості журналіста. Потім навчався в Каліфорнійському університеті (1921–1923), а після його закінчення залишився там викладачем політичних наук і соціології. У 1925 р. Спайкмен переходить на роботу в Єльський університет; з 1935 по 1940 рік керував департаментом міжнародних відносин та Інститутом міжнародних досліджень. 1938 року Спайкмен опублікував в American Political Science Review дві статті, одна з яких називалася "Географія і зовнішня політика", а друга, написана у співробітництві з А. Роллінсом, – "Географічні цілі зовнішньої політики". На думку Спайкмена, географія являє собою найважливіший чинник, що визначає зовнішню політику, оскільки цей чинник є найбільш постійним. Дійсно, географічні характеристики держав залишаються відносно стабільними і незмінними, географічні поривання держав не змінюються протягом багатьох століть. Тому що світ ще не досяг такого стану, коли кожна держава може задовольняти свої потреби, не вступаючи в конфлікт з іншими державами, ці поривання неминуче породжують тертя в міжнародних відносинах.

Спайкмен відхиляє географічний детермінізм німця Фрідріха Ратцеля і поссібілізм французя Люсьєна Фебра (1878–1956). На думку Ратцеля, політика держав визначалася винятково їхніми географічними характеристиками (положенням у просторі, наявністю або відсутністю природних перешкод для агресії з боку інших держав: гір, рік, морів; прагненням забезпечити певні державні кордони). З точки зору Фебра, географія дає можливості, щасливі випадки, якими людина може скористатися. Наприклад, така ріка, як Рейн, може розглядатися як судноплавний шлях, як місце обміну товарами, але може служити і природним кордоном, бар'єром між державами, розташованими на його берегах.

Спайкмен поділяв думку Наполеона, що кожна держава проводить ту політику, яку диктує їй географія, вважаючи, що географічне положення змушує держави до тих або інших дій. Так, наприклад, Велика Британія являє собою острів середніх розмірів, з обмеженими сільськогосподарськими можливостями, розташований на межі континенту і захищений від його загрози, що виходить від нього. Тому вона змушена забезпечувати свою безпеку, своє життя, своє багатство і свою могутність на морях за допомогою свого морського флоту. У той же час Німеччина, що розташована в центрі Європейського континенту, затиснута між Францією і слов'янським світом, має у своєму розпорядженні лише вузький вихід до моря. Цим пояснюються наприкінці XIX і в першій половині XX ст. уявлення німців про те, що їхня країна, що стала єдиною державою в 1871 р., перебуває в оточенні своїх

сусідів, які прагнуть придушити її. Геополітично логічно, що Німеччина стала вимагати для себе додаткового життєвого простору, щоб зруйнувати клітку Центральної Європи, у якій вона опинилася замкненою.

Можна навести чимало інших прикладів фатального впливу географії на долю тієї або іншої країни. Так, Росія, величезна континентальна держава, постійно веде боротьбу за вихід до моря. З іншого боку, США, захищені від зовнішньої загрози Тихим і Атлантичним океанами, здатні поширити свій вплив далеко за межі Американського континенту. Однак чи робить географія настільки очевидний вплив на долі держав, як це стверджує Спайкмен? Його міркування не здаються абсолютно безперечними.

По-перше, просторова конфігурація держав не є незмінною. Те, що було об'єднане, може розпастися на складові (наприклад, Польща була зтерта з карти Європи в результаті поділів цієї країни в 1772, 1793 і 1795 роках; розпад Югославії і Радянського Союзу наприкінці ХХ ст.). Навпаки, розколоти країни можуть об'єднатися у великі держави (так відбулося формування Німеччини й Італії в 1860–1870 рр.). В окремих випадках історичні події можуть сприяти корінному перекроюванню державних кордонів. Так, наприклад, доколониальна Африка була поділена між окремими народами й імперіями, була наново поділена між колоніальними державами, а країни, які звільнилися, успадкували ці кордони від колонізаторів. Деякі держави можуть бути переміщені: так, у 1945 р. кордон Польщі значно посунувся на захід порівняно з межами 1921 року. Чи є на світі такі держави, територія яких не зазнала б змін протягом століть? Можливо, виняток становить Японія, архіпелаг, якому вдалося на певний час відокремитися від решти світу. Геополітична характеристика кожної держави залежить від ряду об'єктивних чинників. Зрозуміло, проблеми острівної держави істотно відрізняються від проблем держави, що має загальні кордони з іншими країнами, однак при цьому варто враховувати реакцію і почуття, що викликають такі реалії у населення. У той час як Велика Британія енергійно завойовувала морські простори, інша острівна держава, Японія, відгородилася від усього світу (в епоху Токугава, 1640–1887 рр.).

По-друге, загальна геополітична ситуація схильна до кардинальних змін. Періоди рівноваги сил змінювалися періодами різкого росту могутності тієї або іншої держави (із середньовіччя до закінчення Другої світової війни Європа пережила кілька фаз відносної стабільності, що перемежуються періодами гегемоністських поривань: Іспанія Габсбургів, Франція Людовіка XIV і Наполеона, Німеччина Вільгельма II і Бісмарка). Навіть масштаб геополітичної ситуації може змінюватися: починаючи з XVI ст. колоніальне суперництво європейських держав поширилося практично на всю земну кулю. Крім того, зони сутічок інтересів можуть трансформуватися в зони співробітництва, як це відбулося із Західною Європою після Другої світової війни.

Якщо порівняно з життям однієї людини зміни на поверхні землі видаються надзвичайно повільними, практично непомітними, то погляди, проекти, діяльність цих самих людей безупинно перетворюють навколишній світ. Неживі пустелі перетворюються на родючі поля і сади, але в той же час має місце зворотний процес: спустелювання сільськогосподарських угідь. Отже, те, що у визначені періоди служило надійною перепоною на шляху зовнішніх ворогів, починає сприяти міжнародному спілкуванню (наприклад, Середземне море, що було полем битв у часи хрестоносців, перетворилося на жваве перехрестя торгових шляхів).

Для Спайкмена, чії книжки написані в період, коли Британська імперія залишалася значним геополітичним чинником, найважливішою характеристикою зони мусонів Азії була англійська присутність. Індія, Малайзія, Сінгапур і Гонконг були складовими величезної Британської імперії, що контролювала моря й океани, зокрема, морські шляхи, прокладені між Британськими островами й островами Тихого океану через Індійський океан як в обхід Африки, так і через Суецький канал.

Спайкмен вважав, що той, хто контролює rimland, той контролює стратегічну зону, надзвичайно уразливу для нападу як з моря, так і з суші, але в той же час дуже важливу, оскільки вона є ареною постійних сутічок між морськими і континентальними державами.

У роки Першої світової війни позиція Спайкмена відбивала підхід реаліста, регіоналіста, що відрізнявся від традиційного ідеалістичного, універсалістського підходу США. Найяскравішим вираженням універсалістського месіанізму США були знамениті "14 пунктів" президента В. Вільсона, відповідно до яких справжній світ міг бути заснований тільки на колективній безпеці, на співтоваристві націй, прихильних американським цінностям (індивідуалізм, свобода, демократія).

Співтовариство націй доручає турботу про підтримку правопорядку міжнародним організаціям (створені Ліга націй у 1919 р., Організація Об'єднаних Націй у 1945 р.). На думку Спайкмена, міжнародна безпека повинна будуватися на географічних даних. Європа може бути організована у формі регіональної Ліги націй, до якої увійдуть також США. Тим самим Спайкмен констатує смерть європейської рівноваги. Європейські держави (Велика Британія, Франція, Росія, а потім Радянський Союз) уже не можуть зрівноважити, тобто, взаємно нейтралізувати одне одного. США повинні виступити в ролі противаги Німеччини, яка має занадто велику демографічну й економічну вагу в центрі Європи, або Радянського Союзу, напівєвропейського, напівазійського колоса. Ідеї Спайкмена знайшли своє відображення як в Південно-Атлантичному Союзі (1949), що об'єднав США і західноєвропейські держави, так і в Організації за європейську безпеку і співробітництво (ОБСЄ), структурі, створеній у 1973-1994 рр., до якої увійшли всі європейські держави, у тому числі й Радянський Союз (з 1991 р. – країни, що утворилися в результаті розпаду СРСР), а також США і Канада. Він побоювався встановлення якоїсь однієї влади над усім євразійським простором. Спайкмен писав, що Радянський Союз буде відігравати вирішальну роль у збереженні миру, якщо тільки він не спробує встановити свою гегемонію над rimland. В цьому разі Російська держава від Уралу до Північного моря не більше німецької держави від Північного моря до Уралу. З погляду Спайкмена, виразника думки політичних сил США, відділених від Європи Атлантичним океаном, основна геополітична погроза полягала в об'єднанні rimland і heartland світового острова за винятком, можливо, Африки, і створенні гігантської імперії під владою гітлерівської Німеччини. Їюю була байдужою ідеологічна суть надімперії. Якщо всесвітній острів (Євразія й Африка) перетвориться на єдиний блок, США, у свою чергу, опиняться ізольовані на Американському континенті, як у в'язниці, а океани, насамперед Атлантичний, перестануть служити шляхами повідомлень і торгівлі, а перетворяться на мертві або ворожі зони. Таким чином, в обох світових війнах США переслідували – у більш широкому масштабі – ті ж цілі, що й Велика Британія: уникнути перетворення Світового острова на монолітну самодостатню імперію. США, що володіють колосальним промисловим потенціалом, були зацікавлені у зберіганні свободи морського судноплавства і міжнародної торгівлі, щоб забезпечити собі ринки збуту і доступ до сировинних ресурсів світу. Нарешті, існував також азійський rimland, що Японія мала намір перетворитися у 30-ті роки і на початку 40-х на велику самодостатню імперію (Азійську сферу спільного процвітання), де було вугілля Маньчжурії і Тонкіна, каучук Індокитаю, нафта Нідерландської Вест-Індії. Для США, що зазнали масованої атаки японських військово-повітряних сил (Перл-Харбор, 7 грудня 1941 р.), цей паназійський проект ставив під загрозу принцип "відкритих дверей", відповідно до якого усі ринки повинні бути відкриті для усіх. На думку Спайкмена, після поразки Японії в цій війні японські війська втратять контроль над морськими шляхами до азійського континенту і Китай перетвориться на найбільшу і найсильнішу державу цього регіону. У такий спосіб геополітична загроза буде виходити від Китаю. Щоб забезпечити і зберегти рівновагу сил на Далекому Сході, США повинні проводити політику заступництва по відношенню до Японії так, як до Великої Британії. У той час коли Спайкмен писав ці рядки (1943), американська політика в азійсько-тихоокеанському регіоні була підпорядкована тільки одній цілі: перемогти Японію, яка чинила лютий опір і пішла на беззастережну капітуляцію тільки після атомного бомбардування двох японських міст (Хіросіми 6 серпня і Нагасакі 9 серпня 1945 року). Тоді для американської армії, яка з боями захоплювала один острів за іншим, найголовнішим союзником в Азії був чанкайшистський Китай. Він сковував на своїй території багато японських дивізій, що не могли, таким чином, брати участі у боях проти американців. Для адміністрації Рузвельта Китай повинний був стати одним з постійних членів Ради безпеки майбутньої всесвітньої організації по підтримці миру (ООН), а в Азії Китай був покликаний виконувати функції гаранта регіонального правопорядку. Спайкмен робив свої припущення не на основі сформованих на той час союзів, а на основі об'єктивних даних. Так, його книга Американська стратегія у світовій політиці, опублікована в 1942 р., мала надзвичайно великий успіх і багато в чому сприяла зміні уявлень американців про зовнішній світ. Ідеалістичні уявлення, сформульовані президентом Вільсоном за Першої світової війни, зіштовхнулися з вимогами реальності: планета не може розглядатися як місце очікування світоча американської мудрості, що гарантує щастя народам, а повинна сприйматися як поле протистояння сил і амбіцій. Крім того, Спайкмен узяв під сумнів традицію або

ілюзію ізоляціонізму: Друга світова війна не була винятком у житті країни, і США не зможуть жити тільки інтересами свого континенту після розгрому Німеччини і Японії. Америка є складовою світу і повинна навчитися сприймати себе в цій якості.

Спайкмен не дожив кілька місяців до п'ятдесятиліття. Його праці несуть відбиток свого часу, вони написані на злободенні теми і переслідують конкретні цілі. Монографічної розробки, в якій викладалася б теорія геополітики, Спайкмен не залишив.

Праці Спайкмена, як і багатьох інших фахівців з геополітики, мають три недоліки, що обмежують їхню універсальність:

Для Спайкмена могутність тієї або іншої держави залежить від кількісних показників (мільйонів квадратних кілометрів, мільйонів жителів, мільйонів тонн сировини тощо). Однак що ж реально означає могутність країни? Адже залежно від конкретних обставин той самий чинник може складати і сильну, і слабку сторону держави. Могутність країни – це надзвичайно мобільний показник, глибинну основу якого складає віра (або легковір'я) людей, що його населяють. Таким чином, Спайкмен залишав у тіні ті явища, що привели до радикальних перерв у світі після Другої світової війни: деколонізацію, звільнення народів, підпорядкованих західним державам, доводячи тим самим, що ті, хто протягом сторіч або десятиліть корилися білій людині, не визнавали за нею право на панування. Те, що видавалося потужним і стійким ще кілька років тому, насправді виявилось порожньою оболонкою.

У своїх міркуваннях Спайкмен оперує масами людей. Але навіть ці маси не є разом і назавжди сталими реаліями. Іноді вони дійсно складають єдине ціле (з кінця 40-х років до кінця 80-х радянський блок здавався єдиним цілим), але частіше вони бувають роздрібнені між окремими державами, що або встановлюють один з одним союзницькі відношення, або суперничають між собою. На взаємодію географічних чинників часто впливають людські пристрасті, що живляться ідеологічними переконаннями, економічними інтересами тощо.

Нарешті, геополітика, у тому числі й геополітика Спайкмена, додає значення техніці, насамперед засобам освоєння і контролю простору (кораблі, потяги, літаки, ракети). З цього випливає ймовірність того, що в той час коли Спайкмен писав свої книжки, він не міг знати, що вчені того й іншого таборів завершували розробку двох компонентів військового потенціалу, які докорінно змінили відношення між людиною, простором і військовими діями. Йдеться, у першу чергу, про атомну, а потім і про водородну бомбу, а також про ракети, які були використані гітлерівською Німеччиною у 1944–1945 рр. Пізніше ці ракети були вдосконалені і могли нести заряди колосальної потужності за тисячі кілометрів від місця запуску. Звичайно, можна стверджувати, що Спайкмен був реалістом. Після Другої світової війни реалістичний підхід Спайкмена поступово затвердився у правлячих колах США. Цьому сприяла значною мірою інша інтелектуальна течія – макіавеллізм. Для макіавеллізму географія (так само, як і історія, економіка, культура тощо) є одним з чинників могутності держави; міжнародна арена – це шахівниця, а завдання аналітика полягає в максимально точному визначенні співвідношення сил. Таку точку зору цілком поділяв Ханс Моргентау, американець європейського походження, консервативний теоретик. Його можна вважати учнем Спайкмена. Дійсно, основна теоретична праця Х. Моргентау вважається свого роду біблією реалізму, відповідно до якої відношення між націями нічим особливо не відрізняються від відношень між окремими людьми, розходження існують тільки в масштабах. За його визначенням географія є найстабільнішим фактором могутності держави. В цьому міркування Спайкмена збігаються з думкою Моргентау, який, тим не менше, розглядав геополітику як "псевдонауку". Це не завадило йому у своїх дослідженнях міжнародних відносин та світової політики спиратися на геополітичні рецепти.

Таким чином, Спайкмен є засновником геополітики морської держави. Він батько принципу реалістичного підходу до міжнародного життя та побудови зовнішньої політики держави.

Новітня історія свідчить, що цей потужний науковий потенціал вплинув на формування та реалізацію геополітики США, на обрання стратегії зовнішньої політики.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте поняття "геополітика морської держави".
2. У чому полягає взаємозв'язок військової могутності та геополітики?
3. Охарактеризуйте геополітичну концепцію Х. Маккіндера.
4. Дайте характеристику геополітичної концепції А. Мехена.
5. Проаналізуйте основні положення геополітичної концепції Н. Спайкмена.

Розділ 6

США В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Сполучені Штати Америки є ключовою державою з огляду на консолідацію, безпеку і розвиток світу. Тому ставлення цієї країни до проблем людства сьогодні відіграє надзвичайно важливу роль. Більше того, які будуть сценарії майбутньої геополітики США, матиме суттєве значення для створення механізму оптимальної моделі безпеки Європи та світу протягом ХХІ ст.

6.1. Геополітика Сполучених

Штатів Америки

За своєю історією США виявили своєю зовнішньою політикою агресивність західного експансіонізму. Про це свідчить вже хоча б те, що за два сторіччя після прийняття американської Конституції сухопутна територія Сполучених Штатів Америки збільшилася більш ніж у чотири рази. Створюється враження, що ще до завоювання незалежності в американців було щось більше, ніж споконвічний інстинкт експансії: суцільне бачення світової імперії.

До 1783 року Президент США Вашингтон вже назвав новонароджену республіку "імперією, що піднімається". "Розширювати сферу" призвав і Медісон у 10-му номері "Федераліста"; у 14-му номері він говорив про "розширену у своїх межах республіку" як про "єдину, велику, шановану і таку, що процвітає, імперію". Як би не розходилися між собою Гамільтон і Джефферсон, Джон Куїнсі Адамс та Джексон в інших суперечках, вони сходилися в одному – необхідності експансії. Сполучені Штати, "що зародилися як імперія, – писав Р. У. Вен Елстайн, – по самій своїй суті імперська держава, що розширюється" [53, с. 188].

Навіть саме їхнє виникнення стало результатом морської експансії попереднього західного лідера – Великої Британії, що заснувала цілий ряд своїх баз, а потім і колоній, на узбережжі Північної Америки. Але ж дух західної експансії, про який йшлося, не дозволяв європейським переселенцям задовольнитися лише прибережними територіями і штовхав їх у напрямку безмежних (за європейськими масштабами) американських просторів. Стихийне підкорення континентального простору Північної Америки почалося задовго до виникнення американської держави.

Тисячі колишніх європейців на свій страх і ризик кинулися вглиб Американського континенту, ведені мрією про фантастичне збагачення. Усе, що траплялося їм на шляху, було приречено на знищення. "Золота лихоманка" американських поселенців у сполученні з напівдикою можливістю робити все що завгодно і презирством до ближнього перетворили їх на натовп авантюристів, які, не припиняючи боротьби між собою, одночасно захоплюють у корінних американців "вільні" землі.

У ставленні європейських переселенців до індіанців найяскравіше проявила себе така особливість західної людини, як расистський комплекс вишості над незахідними народами. Американці поводитись з "нецивілізованими народами" так само, як голландці та англійці – вони не сприймали їх як рівних собі. Більше того, дуже часто вони взагалі не сприймали їх за людей. В Америці насамперед це відчули на собі індіанські племена та негри, які туди завозилися. Вважаючи індіанців і негрів "тваринами, що розмовляють", "біле панство" обходилося з ними відповідно.

Так, наприклад, за свідченням багатьох історичних документів, захоплений в Африці "чорний товар" транспортувався в Америку в таких умовах, що з 10 негрів до кінця плавання у живих залишалося менше чверті, а найчастіше лише одна людина. Тільки за 1661–1774 рр. з Африки в США було завезено близько мільйона живих рабів, а майже дев'ять мільйонів рабів при цьому загинуло дорогою [74, с. 8]. Прибуток американських работоргівців від цієї оборудки в цінах середини XVIII ст. склав не менше \$ 2 млрд – астрономічну на ті часи цифру.

Поводження американців з неграми-рабами як з худобою, що може розмовляти, природним чином стимулювало їх опір. У відповідь на повстання рабів плантатори південних колоній застосовували до них просто звірячі покарання: таврували, відрізали вуха і праву руку тощо. Вбивство повсталого негра заохочувалося особливою премією у 455 фунтів тютюну. Але усе одно до кінця XVIII ст. відбулося понад 50 масових повстань негрів [10, с. 511].

Якщо англійський (і загальноєвропейський) економічний підйом XVIII – XIX ст. стимулювався вивозом колосальних матеріальних цінностей з колоній, то економічний ривок США, що дозволив їм у майбутньому заявити про свої геополітичні амбіції, значною мірою був обумовлений безпосередньою рабською працею.

Рабовласницьке плантаційне господарство в Північній Америці почало своє існування в 1619 р., коли у Вірджинію надійшла перша партія рабів із Тропічної Африки. Під час американської незалежності розвиток рабовласницької системи досяг свого піку. Аби процес постачань у Сполучені Штати рабів був стабільним і безупинним, у 1821 р. група звільнених американських рабів за сприяння Американського колонізаційного товариства оселилася на території між Сьерра-Леоне і Берегом Слонової Кості, назвавши її Ліберією (тобто країна свободи). Там була створена головна американська база з нелегального постачання у США рабів. Таким чином, Ліберія фактично перетворилася на колонію США. Незважаючи на те, що у 1847 р. Ліберія проголосила свою незалежність і протягом наступних п'яти років була визнана провідними європейськими державами, США не визнавали її незалежність аж до 1862 року. Не зважаючи ні на що, уряд США під тиском рабовласницького лобі у Конгресі все одно розглядав Ліберію як власне володіння та форпост на Африканському континенті.

Хоча розвиток рабства у США почався як одна з форм феодалізму, надалі плантатори стали постачальниками бавовни, рису, індиго, тютюну й іншої сільськогосподарської сировини для промисловості, що розвивалася, у Великобританії і на північному сході США.

Праця чорношкірих була набагато дешевшою, ніж праця білих. Це було вигідно аристократам і фермерам півдня США. Раби поставлялися через Вест-Індські острови, де також розвивалося плантаційне господарство. В обмін на рабів работоргівці поставляли дешеві спиртні напої, текстиль, худобу, зерно, ремісничі товари.

Слід додати, що рабська праця використовувалася як у сільському господарстві, зміцнілому на безкоштовній негритянській робочій силі, так і у промисловому виробництві, де поряд з неграми фактично на правах рабів працювали мільйони китайців. Як приклад, можна розглядати трансконтинентальні залізниці США, на будівництві яких використовувались майже на рабських умовах тисячі китайців. По відношенню до індіанців європейські переселенці були ще більш відвертими. "Очищаючи" американські землі від непокірних аборигенів та створюючи тут свою державу, вони діяли за принципом американського генерала Філла Шерідана: "Гарний індіанець – це мертвий індіанець". Ними тотально знищувалися не тільки боекватні чоловіки індіанських племен, але й жінки та діти. Історія колонізації Америки просто переповнена фактами нелюдського ставлення білих американців до "червоношкірих", що відповідно до сучасного міжнародного права класифікуються як геноцид і злочини проти людства.

У 1862 році уряд США видає Закон про заселення Заходу, тобто індіанських територій. Щоб стимулювати білих на війну проти індіанців, кожному переселенцю було обіцяно безкоштовно 160 акрів гарної землі у постійну власність. Індіанці, власники цих земель, оголошувались поза законом. До кінця 1860-х років по всій країні йдуть їх масові переслідування й знищення.

Щоб стимулювати процес "засвоєння" земель, влада багатьох штатів США починає виплачувати великі гроші за кожний скальп вбитого індіанця. Так, наприклад, законодавчі збори колоній Нової Англії призначали ціну від 50 до 100 ф. ст. за кожний доставлений скальп, у тому числі за скальп індіанських жінок та дітей. Ними ж американські солдати звітували перед своїми начальниками.

Щоб ні у кого не виникали сумніви щодо заходів, проведених приватними громадянами та американською владою, за законами США (що діяли аж до 1924 року), індіанці не були американськими громадянами і не мали на території Сполучених Штатів ніяких прав.

Тих же індіанців, що вціліли, американська влада переселяла у резервації. При цьому примусове переселення здійснювалося як військова операція збройних сил США і супроводжувалося актами жорстокого насильства, масових вбивств і сваволі. Так, одне з найбільших і культурних індіанських племен – чірокі – під час примусової депортації на захід від Міссісіпі втратило загиблими 4 тисячі чоловік із загального складу племені у 14 тис. [11, с. 260].

Протягом XVIII і XIX ст. індіанське населення було майже цілком винищено. Так, на момент появи англійців у Північній Америці там нараховувалося понад 2 млн індіанців, а на початку ж XX ст. їх залишилося не більше 200 тис. [21, с. 260].

Після того як у результаті війни за незалежність виникла самостійна американська держава, перед її політичним керівництвом постало питання не стихійного, а цілеспрямованого розширення своїх територій. Головною метою в цьому сухопутному розширенні було досягнення узбережжя Тихого океану. Тобто американська держава з перших своїх кроків стала прагнути геополітичної завершеності – щоб її державні кордони збіглися з узбережжями океанів, які омивають Американський континент. У 1803 р., після тривалих, напружених дипломатичних відносин між Сполученими Штатами і Францією, США за \$ 15 млн купили у Франції Луїзіану – територію на захід від ріки Міссісіпі, за своїми розмірами майже рівну початковій території США, а в 1819 рр. примусили Іспанію поступитися Флоридою, яка у 1810 – 1813 р. була зайнята американськими плантаторами за підтримки регулярної армії. У 1836 р. американські плантатори захопили мексиканську провінцію Техас і оголосили її “незалежною” республікою, а пізніше приєднали до США. 1846 року, після тривалого торгу з Великою Британією, США приєднали до себе чималу частину Орегону – територію на узбережжі Тихого океану. Того ж року Сполучені Штати розпочали війну проти Мексики. Розбивши мексиканську армію, вони анексували майже половину всієї її території. На захоплених землях пізніше утворилися штати Нью-Мексико, Каліфорнія і Юта. Одночасно, у 1846 р., США придбали спірний із Британською Канадою Орегон, після чого було остаточно встановлено прямий американсько-канадський кордон. І нарешті, у 1867 р. Російська імперія за 7,2 мільйона доларів продала США Аляску.

6.2. Континентальна імперія

Закінчивши у такий спосіб формувати власну сухопутну територію, США заявили про свої геополітичні амбіції, що поширилися за межі Північноамериканського континенту. 2 грудня 1823 р. президент Джеймс Монро в черговому щорічному президентському посланні Конгресу США виклав нову зовнішньополітичну доктрину Сполучених Штатів, яка стала визначальною аж до початку наступного століття*. У досить різкій формі доктрина проголошувала, що: “американські континенти на вільних і незалежних умовах, які вони приймуть і підтримають, з цього часу не повинні розглядатися як об’єкти майбутньої колонізації будь-якими європейськими державами” [56, с. 162].

Пояснюючи свою думку, Монро додав, що політичні системи європейських країн відмінні від таких в Америці і тому “у нас є моральний обов’язок в ім’я широсердності і дружніх відношень, які існують між Сполученими Штатами і цими державами, заявити, що ми будемо розглядати будь-яку політику, спрямовану з їхнього боку на розширення своєї системи на будь-яку частину цієї півкулі, як таку, що загрожує нашому миру та безпеці” [27, с. 162]. Згодом Т. Рузвельт передав думку Монро більш стисло: “Сполучені Штати не можуть допустити звеличування якоїсь європейської держави на американській землі [53, с. 202]. Тобто, США відкрито заявили про

о те, що у виключно їхній сфері інтересів перебуває уся Західна півкуля. Відповідно до поставлених завдань Монро підкреслив, що Сполучені Штати будуть розглядати як ворожий або недружній акт по відношенню до США з боку будь-якої європейської коаліції, або будь-якої європейської держави, якщо та встановить на Американському континенті якийсь контроль над будь-якою з американських країн або придбає на ньому будь-які територіальні права.

Ближче до середини XIX ст. доктрина Монро поступово реалізовується. Насамперед усі зусилля американців стають спрямованими на захоплення панівного стратегічного становища на Південноамериканському субконтиненті та басейні Тихого океану. У цих регіонах геополітична стратегія США звалася до ряду завдань: по-перше, перешкоді подальшим захопленням європейських країн; по-друге, завдання їм шкоди та послаблення їхніх позицій; і по-третє, закріплення американського контролю над Латинською Америкою, островами Карибського моря і створення військово-морських баз у Тихому океані на підступах до Азійського материка. Ініціаторами такої політики стали впливові фінансово-економічні кола Америки.

Анексувати в басейні Тихого океану наприкінці XIX ст. США прагнули, у першу чергу, Гавайські острови й острови Самоа – дві ключові стратегічні точки* між Американським континентом і азійською частиною Євразії.

Держсекретар Сполучених Штатів Д. Влейн, намічаючи шляхи експансії США на Тихому океані, писав в інструкції американському посланнику в Гонолулу: “Якщо прийняти Сан-Франциско за торговий центр Заходу США, то лінія, проведена від нього у

північно-західному напрямку, до Алеутських островів, позначить наш тихоокеанський кордон майже біля берегів Азії. Аналогічна лінія, проведена від Сан-Франциско на південний захід до Гонолулу, є природним рубежем тієї частини Тихого океану, у межах якої повинна розвиватися наша торгівля зі східними країнами, і більш того, є прямою лінією комунікацій між Сполученими Штатами та Австралією. У межах цієї частини Тихого океану лежить сфера торгових інтересів нашого західного узбережжя" [23, с. 38].

До кінця XX ст. американські бізнесмени заволоділи більшістю природних багатств цих островів, а також у їхніх руках опинилися ключові позиції в острівних економіках. Пізніше, у 1893 р., за підтримки морської піхоти США група американських плантаторів скинула гавайську королеву, а потім, жорстоко придушуючи антиамериканські повстання, приєднала Гаваї до Сполучених Штатів, що було схвалено американським конгресом 1898 року.

Далі, скориставшись антиіспанськими виступами жителів Куби й інцидентом із вибухом на американському кораблі "Мейн", США, знищивши іспанський флот, у 1898 р. окупували Кубу, надалі жорстоко придушуючи будь-який антиамериканський виступ на острові.

Того ж характеру події мали місце і на Філіппінах. Ще задовго до початку війни американське морське командування дало вказівку Тихоокеанському флоту бути готовим до нападу на Філіппіни. 1 травня 1898 року іспанські військові кораблі були спалені та потоплені у Манільській затоці. А потім, використовуючи антиіспанське повстання філіппінців, американці висадили на острові свої війська. Жорстоко придушуючи надалі антиамериканські повстання філіппінців, вони на десятиліття окупували філіппінські острови. Американський сенатор Сульцер після розгрому іспанської ескадри в Манілі заявив у конгресі США: "Гарматні постріли з кораблів Дькі пролунали новою нотою на Тихому океані, проголошуючи світу, що ми перебуваємо там для того, щоб там залишитися" [23, с. 150]. Підсумком іспано-американської війни став мирний договір, підписаний у Парижі 10 грудня 1898 р., по якому Куба де-юре об'являлася незалежною, фактично становлячись американським протекторатом, а філіппінські острови, Пуерто-Рико й острів Гуам відійшли до США.

Коментуючи ці події, близький друг Т. Рузвельта У. А. Уайт писав: "Коли іспанці здалися на Кубі і дозволили нам захопити Пуерто-Рико і Філіппіни, Америка на цьому перехресті звернула на дорогу, що веде до світового панування. На земній кулі було посіяно американський імперіалізм. Ми були засуджені на новий спосіб життя" [75, с. 319].

Слід відзначити, що подібні військово-політичні успіхи США стали можливими завдяки інтенсивному будівництву потужного військово-морського флоту, здатного ефективно конкурувати з флотами головних західних держав. Домінуюче ж становище на морях США, як провідна таласократична держава, зайняли після закінчення Другої світової війни, створивши найпотужніший ВМФ у світі, здатний контролювати всі океани Землі (можливо, крім Льодовитого). Першим американським президентом, який повною мірою усвідомив першорядну важливість потужного військово-морського флоту для США, був Т. Рузвельт, за якого почалося інтенсивне будівництво американського ВМФ. У його зовнішньополітичному алгоритмі "великого кийка" "великим кийком" був військово-морський флот, за збільшення і зміцнення якого президент люто, з маніакальною завзятістю та з великим успіхом "боровся" з конгресом [23, с. 220]. Не гірше за нього значення ВМФ для США розумів і В. Вільсон, за якого Америка почала рух до світової гегемонії. У листі до свого радника Е. Хауза він підкреслював, що потрібно побудувати флот сильніший, ніж у Великої Британії, і робити все те, що забажаємо.

Відбитком цього процесу на концептуальному рівні стають геополітичні роботи адмірала Альфреда Мехена, якого Т. Рузвельт називав своїм вчителем. Саме А. Мехен вперше сформулював концепцію переваги морських (океанічних) держав над державами суходолу. Тобто, інакше кажучи, він заявив про перевагу таласократії над телурократією.

Для А. Мехена пріоритетним інструментом зовнішньої політики була торгівля. Як писав Теодор Лімен-молодший у 1826 р. у своїй книжці "Дипломатія Сполучених Штатів": "У цілому нашу дипломатію можна визначити як таку, що має комерційний характер" [53, с. 192].

Військовий флот був призначений забезпечити можливість вільної торгівлі, а війни, як такі, повинні були створити передумови найбільше сприятливих можливостей для виникнення торгової цивілізації у масштабах всієї планети.

Мехен також сформулював критерії, за допомогою яких можна проаналізувати геополітичний статус будь-якої таласократичної держави:

- географічне положення держави, її відкритість морям, доступ до морських комунікацій, протяжність сухопутних кордонів, спроможність контролювати стратегічно важливі регіони та загрозувати своїм флотом території противника;
- конфігурація морського узбережжя та кількість портів, на ньому розташованих (від яких залежить стратегічна захищеність і процвітання торгівлі); співмірність протяжності території і берегової лінії;
- статистична кількість населення (важлива для оцінки спроможності держави будувати кораблі і їх обслуговувати);
- національний характер, тобто спроможність населення до заняття торгівлею – основою "морської сили";
- політичний режим (форма правління), від якого залежить переорієнтація краших природних і людських ресурсів на посилення "морської сили".

При сприятливому сполученні всіх цих чинників, на думку А. Мехена, набирала сили формула: $N+MM+NB=SP$, тобто військовий флот + торговий флот + військово-морські бази = "морська сила". Цю формулу він пояснював у такий спосіб: "Не захоплення окремих кораблів і конвоїв ворога, хоча б і у великому числі, розхитує фінансову могутність нації, а гнітюча перевага на морі, що виганяє з його поверхні ворожий прапор і дозволяє його появу лише як утікача; така перевага дозволить встановити контроль над океаном і закрити шляхи, по яких торгові кораблі рухаються від ворожих берегів до них; подібної переваги може бути досягнуто тільки за допомогою великих флотів" [39, с. 110]. Цією ідеєю А. Мехен обґрунтував необхідність перетворення США на наймогутнішу військово-морську державу. Що й відбулося після Другої світової війни.

Крім того, А. Мехен був абсолютно переконаний у тому, що "морська сила" є майже визначальною в історичних долях західних країн і народів. І що держави засновані на "морській силі", є найкращим і найоптимальнішим типом цивілізації, призначеної до світового панування.

Відповідно до цього А. Мехен був затятим прихильником "доктрини Монро", вважаючи, що "морська доля" США полягає на першому етапі у стратегічному об'єднанні під керівництвом Сполучених Штатів всього Американського континенту, а потім встановлення світового панування Америки.

Тому після встановлення контролю над стратегічними точками Тихого океану американська експансія була спрямована в бік Латинської Америки. Треба відзначити, що американці вкрай презирливо ставилися до латиноамериканців, вважаючи їх неповноцінними порівняно з білими і не здатними до самоврядування. Так, наприклад, американський держсекретар Г. Фіш був переконаний, що кубинці, "конгломерат індійської, негритянської й іспанської крові", нездатні побудувати власну державність [23, с. 12].

Т. Рузвельт, повторюючи ідеї Монро, і діючи у контексті геополітичних імперативів Мехена, оголосив США верховним суддею у справах усієї Західної півкулі, претендуючи на права "міжнародної поліцейської сили".

Ця претензія була камуфльована ідеєю так званого панамериканізму, що означав об'єднання усієї Латинської Америки під керівництвом США. Реалізація ідеї панамериканізму дозволяла Сполученим Штатам проникнути на латиноамериканські ринки і взяти держави даного регіону під свій військово-політичний контроль. Відповідно до цього ще в 1870 р. держсекретар США Г. Фіш у спеціальній доповіді президенту заявив, що завдяки політичним, економічним і військовим перевагам Америки, а також завдяки інтелектуальній перевазі її народу "Сполучені Штати неминуче займають видатну позицію на Американському континенті, позицію, від якої вони не можуть і не повинні відмовлятися, позицію, що дає їм право першого голосу і таку, що накладає на них почесні обов'язки вирішувати всі американські проблеми..." У цій доповіді як би об'єднувалися давня ідея "визначеної долі", що служила прапором для американських експансіоністів 40-х років, а також ідея панамериканізму в її тлумаченні експансіоністами 80-х років. Доповідь призначалася для "внутрішнього користування" [23, с. 26].

У період 1881 – 1889 рр. ідеї Г. Фіша починають проголошуватися відкрито. Формувалася і формулювалася ідеологія американського імперіалізму. Особливо яскраво в працях професорів Джона Фіске і Джона Барджеса, а також протестантського священника Джошуа Стронга.

"Визначена доля", теорія винятковості, вихваляння переваг державних та інших інститутів США, геополітичні та експансіоністські доктрини, соціал-дарвінізм, що

проголошував вищість англосаксів, расизм, розширене тлумачення доктрини Монро синтезувалися в ідею расової переваги американців над іншими народами, яка все їм дозволяє. Відчуваючи та персоніфікуючи економічну міць країни, вони готувалися від словесних домагань перейти до широкої експансії за межами США [23, с. 27].

У 1895 р., висловлюючись з приводу англо-венесуельського конфлікту, держсекретар США Річард Олні, інтерпретуючи доктрину Монро, заявив про безумовну необхідність американського арбітражу у відношенні будь-якого конфлікту у західній півкулі: "Сьогодні Сполучені Штати є фактично державним володарем на цьому континенті, і їхнє повеління – закон у всіх тих справах, у які вони втручаються... Чому? Не тому, що до них мають почуття чистої дружби або доброї волі... і не тому, що розсудливість, право і справедливість незмінно характеризують поведінку Сполучених Штатів. Справа у тому, що численні ресурси США в сполученні з ізольованою позицією роблять США господарем становища" [23, с. 29].

У такий спосіб була сформульована так звана доктрина Олні, що істотно доповнила доктрину Монро. Будучи прикладом застосування з боку США силової, наступальної дипломатії, доктрина Олні позначила в історії рубіж, коли США продемонстрували свою вагомість у міжнародних справах, заявивши про своє домінування у західній півкулі.

У Європі раптом зненацька виявили, що континентальна відособленість Америки, її ізоляціонізм, що постійно і навмисно декларувався, підкреслене небажання брати участь у блокових структурах європейських держав фактично обернулися свободою військово-політичних дій на міжнародній арені.

Після іспано-американської війни американці почали підсилювати свій контроль над країнами Карибського басейну. Деякі з них вони підкоряли собі цілком, інші перетворювали на свої протекторати. У "бананових республіках" Центральної Америки економічне і політичне життя визначали дві могутні американські компанії – "Юнайтед фрут" і "Кайямель фрут". Ці компанії цілком контролювали зовнішню торгівлю країн регіону. Місцеві адміністрації, підкуплені американськими діловими колами, виконували їхні вказівки, а банди найманців знищували незадоволених станом справ у країні. Банки США, установлюючи високі процентні ставки, охоче фінансували уряди центральноамериканських республік. Однак такі країни, як Бразилія, Мексика, Аргентина, Колумбія та Чилі, де панувала Британія, залишалися поки поза сферою американського контролю.

Окупація Куби і Пуерто-Рико (обидва острови розташовані на шляху до перешийку між Північною та Південною Америками), дозволила американцям форсувати плани по спорудженню каналу, який мав зв'язати Тихий і Атлантичний океани.

Тобто, встановивши контроль над стратегічними точками Тихого океану (що став "внутрішнім озером" США) та басейном Карибського моря, Сполучені Штати поставили перед собою стратегічне завдання по будівництву каналу, щоб з'єднати два океани і полегшити для східного, промислового узбережжя США комунікацію з західним узбережжям та Азійським регіоном.

У посланні Конгресу президент США У. Маккінлі заявив: "Спорудження каналу між океанами стало нині більш ніж коли-небудь необхідним в інтересах встановлення швидкого сполучення між східним та західним узбережжями нашої країни. Анексія Гавайських островів та перспектива розширення нашого впливу і нашої торгівлі на Тихому океані, уся наша національна політика наполегливо вимагають встановлення контролю над цими морськими шляхами" [23, с. 64].

У контексті цього завдання, у 1901 р. Сполучені Штати підписують з Англією договір, що дав США монопольне право на спорудження каналу та контроль над ним. Колумбія, якій належав Панамський перешийок, не погодилася прийняти умови, запропоновані їй Сполученими Штатами. Тоді американські спецслужби інсценували на території перешийка "революцію", і маріонеткова республіка Панама, що виникла там, заявила про своє відмежування від Колумбії (1903). США негайно визнали Панаму і нав'язали їй договір, по якому одержали під свій постійний контроль територію, на якій у майбутньому був споруджений канал.

Саме у зв'язку з подіями навколо виникнення Панами американський президент Т. Рузвельт проголосив "політику великого кийка" стосовно латиноамериканських країн.

У комплексі з цією політикою Сполучені Штати до країн Карибського басейну стали реалізовувати стратегію фінансового контролю. Під повний американський фінансовий контроль, схема якого була спочатку апробована на Домініканській Республіці, до 1918 року потрапили одинадцять із дванадцятьох країн Латинської

Америци. До того ж більшість цих країн до 1918 року навіть по кілька разів окупувалася армією США.

Таким чином, латиноамериканські держави були поступово перетворені на протекторати Сполучених Штатів, позбавлені будь-якої фінансово-економічної та політичної самостійності, а тому і державного суверенітету, зберігши лише його зовнішні, символічні атрибути. Схеми встановлення неформального протекторату над країнами Латинської Америки стали основою для розроблення подібних схем у майбутньому стосовно інших регіонів Землі, включаючи Європу і країни колишнього соцтабору.

6.3. Світова імперія

Підпорядкувавши собі Американський континент і території, що його оточують, та взявши під контроль басейн Тихого океану, США направили всі свої зусилля на встановлення свого панування за межами західної півкулі.

З географічно обмеженої континентальної імперії США почали перетворюватися на глобальну світову імперію економічного контролю, політичної гегемонії і вирішальної переваги військової сили в усьому світі, яка перевершила всі світові імперії минулого. Імперська геополітична експансія стає тотальним імперативом американської зовнішньої політики. Відповідно до цього імперативу історія Америки являє собою насамперед історію лабільних рубежів американської гегемонії, що розширюються.

Концептуальною основою цієї геополітики США у XX ст. стає ідея "відкритих дверей", сформульована вже в XIX ст. і висунута як одна з доктрин американської зовнішньої політики у "нотах відкритих дверей" держсекретарем Джоном Хеєм 1899 року.

Доктрина "відкритих дверей" з'явилася на світ у контексті зовнішньої політики по відношенню до Китаю, але, безсумнівно, вона набула універсального значення, тому що, апелюючи до принципів "відкритих дверей та рівних можливостей", США не раз обґрунтовували свою експансію по відношенню до різних регіонів та країн планети. Ця доктрина виявилася найефективнішим методом реалізації американських економічних, а тому і політичних інтересів на міжнародній арені.

Суть політики "відкритих дверей" зводилася до комплексу зовнішньополітичних і військових заходів, спрямованих на те, щоб "відкрити" фінансово-економічні та політичні системи інших країн для відповідного американського проникнення. У певному сенсі ця доктрина була логічним розвитком теорії "лабільних рубежів". Пересуваючи рубіж американської експансії за межі Сполучених Штатів, ця доктрина вимагала, щоб американські компанії одержали можливість безперешкодного доступу на іноземні ринки, могли торгувати там і експлуатувати їхні ресурси. За вимогою дотримання принципу "відкритих дверей" стояла зросла економічна сила США, що завойовували до кінця XIX ст. світову промислову першість. Про це досить образно говорив австрійський економіст: "Хоча американська небезпека приходить не у вигляді війська та військових флотів, не в образі нових релігійних або політичних плинів, а у формі товарних туків, вони ріжуть гостро, як меч, а руйнівна сила преїскурантів не поступається новітньому вибуховому снаряду" [23, с. 194].

Найбільш відверто з цього питання висловився Б. Адамс, вплив поглядів якого на себе визнавав президент Т. Рузвельт: зміцнившись на берегах Тихого океану "і наступаючи на Європу достатніми силами, щоб запобігти закриттю для нас внутрішніх областей Китаю... ми тим самим усунемо причини, що могли б перешкодити США стати фінансовим та політичним центром світу". Поступово "Америка буде все більше витискати Європу з нейтральних ринків і, застосувавши відповідні зусилля, наповнить Європу товарами за цінами, з якими Європа не зможе конкурувати" [23, с. 203].

Отже, геополітична доктрина "відкритих дверей" стала "м'яким" доповненням військової інтервенції, до котрої активно вдавалися США у процесі розширення своєї імперії. Вона "являла собою зусилля по досягненню всіх переваг необмеженої економічної експансії, не обтяженої не вигідним становищем утримання формальної колоніальної імперії" [42, с. 479].

Значний внесок у розробку "політики відкритих дверей" зробив згадуваний провідний теоретик американської імперської геополітики А. Мехен. Доктрина "відкритих дверей" слугувала для нього, як і доктрина Монро, проголошенням принципів національної геополітичної стратегії, але не нормою міжнародного права, тому її підтримка була можлива насамперед за допомогою односторонніх дій

США. "Доктрина "відкритих дверей", – відзначав Мехен, –... є ще одним висловленням... бажання розширити простір для досягнення економічних вигод" [23, с. 203].

Фактично, доктрина "відкритих дверей" замінила в американській зовнішній політиці доктрину Монро, там, де останню не можна було застосувати. Доктрина "відкритих дверей" стала своєрідною екстраполяцією ідеалів американського суспільства "рівних можливостей" на основну частину зовнішнього світу. Виникнення доктрини "відкритих дверей" обумовлено тим, що в американських урядових колах новим специфічним підходом до зовнішньої політики стала рентабельність витрат як матеріальних, так і людських. У зв'язку з цим вони дійшли висновку, що володіння колоніями вкрай обтяжливе і економічно нерентабельне. Для забезпечення національних інтересів за рубезем американці зосередились на несилових, головним чином комерційних методах, і частково почали використовувати просвітницьку діяльність місіонерів. Водночас для місцевого населення країн, що опинилися в орбіті впливу США, панування останніх не тільки означають економічне пограбування, але й привнесення елементів західної цивілізації [23, с. 8].

Дійсно, відмовившись від колишніх, малоефективних для ХХ ст. форм традиційного західного колоніалізму, американський гегемонізм висунув принципово нову геополітичну концепцію світової імперії.

Політична практика "відкритих дверей" стала доктриною пристосованою до силового створення нових ринків і, як і доктрина Монро, втілювала ідею "лабільних рубезів" американської зовнішньої політики. Ця доктрина концептуально визначала світ як єдиний абстрактний світовий ринок, двері якого повинні бути завжди відчиненими для США. Причому США в односторонньому порядку привласнювали собі право інтервенції. Це було викликано в першу чергу тим, що економічний розвиток США безпосередньо залежав і залежить від американського контролю над міжнародними фінансово-економічними ринками. Американська зовнішня політика завжди керувалася "твердим переконанням і навіть догматичною вірою в те, що від наполегливої та такої, що постійно підсилюється, економічної експансії, спрямованої за кордон, залежить внутрішнє благополуччя Америки" [53, с. 189].

"Капіталістична політична економія, – говорив У. Вільямс, який обґрунтував економічно доктрину "відкритих дверей, – органічно імперіалістична" [4, с. 189]. Основним ініціатором розширення американського впливу і створення американської імперії були могутні фінансово-економічні кола США. Контроль промисловців та фінансистів над формуванням політики, як писав Уолтер Лафебер у своїй праці "Нова імперія", що здійснила сильний вплив, мав своїм результатом створення неофіційної американської імперії, у рамках котрої Сполучені Штати використовували економічну перевагу для забезпечення своєї гегемонії, не ганьблячи себе при цьому традиційним колоніалізмом [53, с. 190-191].

Потяг до експансії, що має свою підставу у специфіці американської економіки, забезпечив у ХХ ст. спадкоємність всіх американських адміністрацій стратегічному курсу на створення імперії. Нації, що намагалися захиститися від американської економічної та політичної агресії, об'являлися такими, що загрожують американським інтересам, свободі та демократії. Всі війни, що вели США, у тому числі і "холодна", були похідними від прагнення захопити світові ринки відповідно до доктрини "відкритих дверей".

Основним провідником "політики відкритих дверей", поряд з урядом Сполучених Штатів, стають транснаціональні корпорації (ТНК), в яких після Другої світової війни починає переважати американський капітал. По своїй суті вони стають спадкоємцями Ост-Індійських компаній європейських держав – попередників США у ролі таласократичного гегемона. Пізніше інструментом проникнення США (і головних європейських держав) у національні економіки інших країн стають міжнародні фінансові організації на кшталт Міжнародного валютного фонду (МВФ) або Світового банку, а також різноманітні фінансові структури приватних осіб, цілком або значною мірою підконтрольні американцям і до деякої міри їхнім європейським союзникам.

Фактично "політика відкритих дверей" була спрямована на створення таких умов, за яких США, користуючись своєю військово-політичною і фінансово-економічною перевагою, поширюватимуть американську політичну, економічну, фінансову, культурну тощо системи на весь світ, стандартизуючи його відповідно до себе. Як писав Шлезінгер-молодший: "Американці повірили, що їм дійсно під силу перебудувати світ по-новому..." [53, с. 81].

Так виникла ідея "нового світового порядку", що охоплює собою весь світ ("світове співтовариство") під пануванням США, які виступили у якості соціально-політичного, економічного і культурного еталону, на який повинні рівнятися всі народи.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що більшість американців глибоко переконана у тому, що вони – народ-месія. У XVIII ст. це знайшло відбиток у теології провидіння Джонатана Едварда, у XIX ст. – у теології експансії Джошуа Стронга, у XX ст. – у проповіді світового порядку Вудро Вільсона та закликах Джона Фостера Даллеса до священної війни проти комунізму [53, с. 79].

У лютому 1991 року президент Сполучених Штатів Д. Буш-старший заявив з цього приводу: "Це чудова ідея: новий світовий порядок, у якому різні народи об'єднуються заради загальної справи, для здійснення загальних прагнень людства – миру та безпеки, свободи та правопорядку... Тільки Сполучені Штати володіють як моральною витривалістю, так і засобами для того, щоб підтримувати його" [43, с. 113]. Втім, з цього приводу лунали і більш відверті заяви: "Доля американського народу із самого початку визначена самим богом і йому призначено стати зразком для наслідування для всіх інших народів земної кулі" [44, с. 455]. Зростання американської могутності укріпило месіанізм американців.

Першим президентом, що почав керуватися у своїй зовнішній політиці месіанськими ідеями, був Вудро Вільсон. Саме він послідовно домагався, щоб США стали світовим арбітром. Його права рука, радник полковник Едвард Хауз одним з перших звернув увагу на прагнення президента "захопити у свої руки моральне керівництво людством". Він оцінив його як "революцію" в американській зовнішній політиці і кінець традиційного ізоляціонізму та невтручання у справи Європи, як "кінець старого порядку і поворот у міжнародних відношеннях" [23, с. 316]. Як писав Шлезінгер-молодший: "... Вудро Вільсон не міг примусити себе зізнатися в тому, що, не допускаючи концентрації всієї могутності Європи в одних руках, США керуються своїми національними інтересами. Замість цього він уявляв себе пророком якогось світу, що перебуває поза сферою дії реальної політики..." [53, с. 82]. Саме тому американський президент наполегливо повторював, що: "Ми прийшли спасти світ, давши йому свободу і справедливість" [53, с. 82].

Навесні 1916 р. В. Вільсон складав конкретні плани про створення Всесвітньої асоціації держав, де провідну роль відігравали б Сполучені Штати (восени 1918 він у своїх "14 пунктах" призвав до створення Ліги націй). Основою таких претензій американці вважали свою зростаючу економічну та фінансову міць, а також військову силу. Головну роль у посиленні могутності США відіграли британські військові позики, які спонукали американських банкірів перейти з інвестицій на внутрішньому ринку до надання зовнішніх позик, що зробили Сполучені Штати головним банкіром світу. Тобто йшов процес повільного, але неухильного витіснення з пануючих позицій англійського фінансового капіталу американським. 1916 року В. Ратенау відзначив перехід гегемонії у світових фінансах від Великобританії до США і швидке перетворення Лондона на "філію Нью-Йорка" [23, с. 313].

Природно, що європейці не були у захваті від подібних американських амбіцій і ставилися до зовнішньополітичних демаршів Сполучених Штатів у край насторожено. У зв'язку з цим В. Вільсон у листі до свого радника Е. Хауза писав, що: "Англія і Франція не мають тих поглядів на світ, які властиві з відомих причин нам. Коли війна закінчиться, ми змусимо їх думати по-нашому" [52, с. 40].

Відповідно до цього з односторонньо проголошеним правом фінансово-економічного та військово-політичного вторгнення у внутрішній національний простір будь-якої країни США заявили про необхідність централізованого устрою світу. Після того як президент В. Вільсон проголосив у 1917 р. доктрину Монро світовою, а політику "відкритих дверей" основним принципом організації світового економічного простору, почався процес гомогенізації світу і його перетворення на один великий геополітичний простір під контролем США.

Подібна геополітична реорганізація світу дозволила Сполученим Штатам найпростішим і найнадійнішим чином захопити світові ринки, джерела сировини і необмежену, глобальну військово-політичну владу.

Саме тому після закінчення Першої світової війни, і особливо після закінчення Другої, зовнішня політика США перетворилася на процес глобалізації американської імперії, що прагнула до розширення сфери свого контролю над світовими фінансово-економічними ринками та встановлення своєї військово-політичної гегемонії над їхніми територіями.

Держави, що потрапили у сферу гегемонії США, хоча й зберігали зовнішні атрибути суверенітету, проте в усіх інших відношеннях ставали залежними від США державами.

Розуміючи важливість Євразійського континенту як території, де розташований heartland, тобто геополітичний центр світу, що є ключем до світового панування, Сполучені Штати проводять активну зовнішню політику у відношенні її держав. У 1918 р. США направили в Європу, у контексті Першої світової війни, від 9 до 42 дивізій. У роки громадянської війни в Росії 1918 – 1920 рр. американські війська у складі Антанти перебували на території колишньої Російської імперії. А в червні 1944 року, беручи активну участь у Другій світовій війні, США знову висадили експедиційну армію в Європі, відкривши "другий фронт". Фактично відкриття "другого фронту" і стало початком появи США на Євразійському континенті як світового політичного суб'єкта.

Після війни США зберігають свою військово-політичну присутність у Європі, розміщуючи на її території свої війська і військові бази. США поступово підсилюють власну військово-політичну присутність на Євразійському континенті. А. Мехен у своїй праці "Зацікавленість Америки у Морській силі", підкреслював, що для того щоб США стали світовим гегемоном, вони повинні у своїй зовнішній політиці дотримуватися наступних правил:

1. Активно співробітничати з Великої Британією.
2. Перешкоджати німецьким претензіям на світове лідерство.
3. Стримувати експансію Японії в Тихому океані.
4. Разом з Європою здійснювати спільні дії проти народів Азії.

При цьому А. Мехен визначив Росію, Китай і Німеччину, основні телурократичні держави, головними чинниками небезпеки для "морської цивілізації". Причому боротьба з Росією, як heartlandом, на його думку, повинна стати для таласократії головною довгостроковою стратегічною задачею [43, с. 101]. Чим надалі і зайнялися США.

Слід відзначити, що особливістю американського імперіалізму у ХХ ст. стало те, що він не прагнув до формальної анексії територій інших держав, тобто до створення колоніальної імперії на зразок англійської. На сучасному етапі подібна геополітична конструкція була б украй німцкою і неефективною.

Здійснюють свою постійну військову присутність американці лише у ключових стратегічних точках світу, контролюючи протоки, транспортні коридори, нафтові родовища, місця видобутку природних ресурсів стратегічного значення та на спірних зі своїми геополітичними супротивниками територіях. В інших випадках американці, використовуючи свої спецслужби, приводили до влади у важливих для них регіонах шляхом організації революцій і переворотів підконтрольні собі політичні сили і вже через них управляли політичними і фінансово-економічними процесами на їхніх територіях.

Однією з головних цілей є володіння всіма природними ресурсами та матеріальними цінностями Землі. Саме тому зовнішня політика США спрямована на створення глобальних військово-політичних і фінансово-економічних механізмів явного або прихованого використання більшої частини природних ресурсів і матеріальних цінностей світу.

Американська імперія – це система перерозподілу природних ресурсів і матеріальних благ усього світу на користь США та Заходу взагалі. І у досягненні цієї мети Сполучені Штати були цілком успішними, споживаючи на цей момент приблизно 50 % усіх світових ресурсів та володіючи найбільшою частиною його матеріальних цінностей.

Для того щоб ефективно і безперешкодно "викачувати" ресурси і матеріальні цінності з підконтрольних територій, США приклали чимало зусиль для створення військово-політичної і правової організації "світового співтовариства", що стала своєрідною надбудовою над глобальною фінансово-економічною системою перерозподілу світових багатств, забезпечуючи її стабільне функціонування. Самі ж Сполучені Штати опинилися над "світовим співтовариством", діючи на міжнародній арені, згідно зі своїми інтересами. Концептуальною основою, що забезпечує вищевказане положення, є доктрина "вирішальної переваги сили США у світі", сформульована президентом Ф. Рузвельтом ще до закінчення Другої світової війни. Вона визначала абсолютну гегемонію США, що повинні встановити режим свого "визначального та безапелюсного авторитету у світі", відіграючи роль світового жандарму [76, с. 230].

Ф. Рузвельт вже наприкінці 1944 року підкреслював, що "абсолютна свобода односторонніх дій США" повинна стати головним принципом зовнішньої політики

Сполучених Штатів. Ця "абсолютна свобода" не могла рахуватися з колись прийнятими зобов'язаннями, у тому числі й з ялтинськими угодами. Американські геополітичні цілі, сформульовані задовго до закінчення Другої світової війни та втілені у життя вже після неї, були охарактеризовані професором Гарвардського університету Ноамом Чомскі: "Архітектори післявоєнного світового устрою зрозуміли, що США в результаті війни перетворяться на абсолютно домінуючу силу в світі, і вони взялися організувати світ таким чином, щоб цей устрій цілком відповідав національним інтересам США. Вони виробили поняття "великий простір". Цей "великий простір" мав включати як мінімум Західну півкулю, колишню Британську імперію і Далекий Схід. Як максимум необмежений "великий простір" став би усім Всесвітом... і служити інтересам американської економіки... А це означало повне витіснення Великої Британії з її традиційних світових ринків у Латинській Америці і з таких місць, як Саудівська Аравія із світовими запасами нафти. У ранньому післявоєнному періоді Сполучені Штати рішучими заходами припинили всі спроби виникнення національного капіталізму в Європі. США успішно розправилися зі своїми потенційними конкурентами. Застосовуючи стратегію силового примусу, США видворили французів та британців з Близького Сходу і захопили більшість їхніх концесій" [71, с. 227].

Так, Америка після Другої світової війни взялася конструювати "великий простір" Сполучених Штатів, підпорядкований потребам американської економіки. Всі регіональні економічні системи та політичні блоки, що не були під американським контролем і що не служили їхнім інтересам, підлягали ліквідації. З іншого боку, економічні системи та політичні блоки, що перебували під американським контролем, розширювалися і глобалізувалися.

"Холодна війна" стала логічним продовженням експансіонізму, початого вже наприкінці минулого століття. По суті її можна розглядати як продовження імперіалістичної політики минулих років.

У 1941 р. впливовий редактор журналу "Тайм" Генрі Льюс декларував у своєму доробку "Американське сторіччя", що історична місія Америки полягає в тому, щоб зробити ХХ ст. американським, а весь світ "Американським Світом". Футурологічний прогноз-бажання Г. Льюса виявився пророчим маніфестом майбутнього американського гегемонізму, виправданого гаслами боротьби з комунізмом, а пізніше – з міжнародним тероризмом.

Власне, "хрестовий похід" проти комунізму та комуністичного Радянського Союзу, що ознаменував початок "холодної війни", був значною мірою лише ідеологічним прикриттям американської експансії, що не припинялася. Апарат пропаганди США створив масивну структуру репресивної політичної міфології, що не тільки камуфлювала імперські амбіції Вашингтона, але й спорудила залізну завісу нової ортодоксальної політичної теології, догмати котрої ідейно підкорили собі весь Захід.

Традиційний силовий конфлікт, властивий реальній політичній боротьбі за сфери впливу, було демонізовано та міфологізовано як конфлікт ідеологій. Сутністю ж та метою "холодної війни", початої США, з подачі У. Черчілля, була війна проти головного геополітичного противника – Радянського Союзу, з метою встановлення силової переваги і домінування на Євразійському континенті. Як заявив свого часу американський політолог Г. Уайджер, "у післявоєнний період Америка повинна сприяти звільненню Євразії від усіх форм імперіалізму та установа там свободи і демократії американського зразка" [13, с. 301].

Головним підсумком Другої світової війни став не тільки розгром Німеччини та Японії, але й те, що до цього моменту самостійні країни Західної Європи (і Японія) виявилися залежні від США (у сферу ж впливу СРСР відповідно потрапила Східна Європа).

Ідея "радянської загрози" стала тим чинником, що надійно закріпив пануюче положення США у західному світі. За страх з приводу можливості російського вторгнення Західна Європа платила підпорядкованим становищем по відношенню до Сполучених Штатів.

Хрестові походи в ім'я боротьби зі "світовим комунізмом" дозволили Америці більш повно реалізувати свою геополітичну стратегію. Ця стратегія і визначила політичний стиль Вашингтона протягом багатьох десятиліть. Постійне залякування своїх молодших партнерів "радянською загрозою" за допомогою глобальної системи американської пропаганди ефективно маскувало геополітичний експансіонізм США. Більше того, ідея захисту "вільного світу" виникла у рамках ідеології, що, за словами професора Рональда Стіла, була сформульована для "створення і подальшого конструювання за американськими планами світової імперії під

абсолютним домінуванням США" [72, с. 15]. А після розгрому СРСР, на зміну ідеологічній метафізиці "боротьби з комунізмом", прийшли такі абстракції, як: "захист демократії", "захист свободи", "захист прав людини", "захист нацменшин", "боротьба з міжнародним тероризмом", що забезпечили США віртуальне право на втручання у внутрішні справи будь-якої країни.

Логіка цього зовнішньополітичного алгоритму змушувала застосовувати стратегію створення, а потім навалнього поширення та глобалізації різноманітних криз, які підготовляли б ґрунт для американського втручання в усьому його різноманітті. Інтервенціоналізм став одним з визначальних чинників та основною характеристикою міжнародної післявоєнної політики США.

У 1945–1949 рр. американська армія воювала у Китаї з китайською народно-визвольною армією, яку очолював Мао Цзедун, намагаючись не допустити китайських комуністів до влади. У 1948 – 1953 рр. американська армія, що перебувала на Філіппінах, посприяла встановленню диктаторського режиму, ув'язавшись у місцеву громадянську війну. З 1950 по 1953 рр. армія США брала участь у війні між Північною і Південною Кореями. У 1964 рр. уряд Ліндона Джонсона розв'язав війну в Індокитаї. Одночасно з війною у В'єтнамі американські війська були задіяні у Лаосі та Камбоджі. Для запобігання проникнення радянського впливу в Латинську Америку, США 1947 року в Парагваї, 1954 року в Гватемалі, 1965 року в Домініканській Республіці, а також на початку 1970-х років у Болівії, Чилі і Сальвадорі допомогли встановити диктаторські режими. У 1961 р. була спроба знищити прорадянський режим Фіделя Кастро на Кубі, а потім, з 1962 року, почалася морська блокада острова Свободи. У 1964 р. США введенням своїх військ допомогли скинути прорадянський режим у Конго (Заїр). Оскільки чимало країн Африки, що звільнилися, потрапляли під вплив СРСР, США ставили перед собою мету нейтралізувати існуючі в них режими. Відкриті збройні протистояння мали місце в Анголі, Мозамбіку, Чаді та деяких інших країнах. У 1958 і 1982 рр. США намагалися встановити свій контроль у Лівані і змусити прорадянські режими в арабських країнах відмовитися від тиску на Ізраїль. У 1983 р. американські війська знищили прорадянський режим на Гренаді. У січні 1991 р. Кувейт був звільнений США і їхніми союзниками від військ Іраку. І нарешті, у 1999 р. війська НАТО здійснили широкомасштабну операцію проти Югославії.

Крім військових операцій ВМФ США та її морської піхоти, Центральне Розвідувальне Управління (ЦРУ) Сполучених Штатів проводило "спеціальні операції", що зводилися до організації державних переворотів, соціальних заворушень, вбивств, терористичних акцій, які переслідували як політичні, так і фінансово-економічні цілі. Як писав Шлезінгер-молодший: "великим нововведенням ЦРУ стали "таємні операції" у мирний час, тобто використання підпільних методів для зміни політики та зміни режимів в інших країнах" [53, с. 125].

Ось що писав у своєму щоденнику Генріх Мюллер, який за Гітлера очолював гестапо, а після війни працював у Вашингтоні на ЦРУ, про людей з цієї організації та їхні методи діяльності на початку 50-х: "Візнер* використовує в своєму ЦРУ дійсно диких вбивць з Східної Європи. Я знав про їх страшні злочини під час війни і постійно був проти такої практики". [18, с. 108]. "А які методи вони використовують... Політичні вбивства, рейди командос у глибину руської території, підриви російських кораблів у відкритому морі, плани по зараженню сільськогосподарських угідь на Україні хворобами рослин з метою створення голоду... Ніхто не може обвинуватити мене у симпатіях до комунізму, але підхід ЦРУ до справи мені здається незрілим, дитячим, примітивним та дуже небезпечним" [18, с. 112–113].

Ось скорочений перелік найбільших великих "спеціальних операцій" ЦРУ з 50-х до 80-х років ХХ ст.:

- 1953 – організація змови в Ірані, у результаті якої усунуто від влади прем'єр-міністра країни М. Мосадика;
- 1958 – невдалі плани замаху на президента Єгипту Г. Насера;
- 1959 – вбивство прем'єр-міністра Цейлону (Шрі Ланка) С. Бандаранаїке;
- 1961 – вбивство прем'єр-міністра Конго (Заїр) П. Лумумби;
- 1961 – вбивство глави Домініканської Республіки Р. Трухільйо;
- 1966 – організація заколоту, який призвів до повалення президента Гани К. Нкруми;
- 1967 – здійснення операції з ліквідації Че Гевари;
- 1969 – ліквідація голови Фронту звільнення Мозамбіку Е. Мондлане;
- 1973 – вбивство генерального секретаря Африканської партії незалежності Гвінеї і Островів Зеленого Мису А. Кабрала;

1973 – ліквідація президента Чилі С. Альєнде;
1974 – вбивство воєнного міністра кабінету С. Альєнде генерала К. Пратса;
1975 – ліквідація політичного діяча Кенії Дж. Каріукі;
1975 – ліквідація брата президента Ліберії – міністра фінансів С. Толберта;
1975–1980 – організація змов з метою повалення керівництва Мозамбіку;
1976 – вбивство колишнього міністра в уряді Альєнде О. Летельєра;
1977 – ліквідація президента Народної Республіки Конго М. Нгуаби;
1960–1981 – неодноразові спроби організувати замах на Ф. Кастро*;
1979–1981 – планування знищення керівника Ісламської Республіки Іран аятоли Хомейні;
1981 – спроба вбивства президента Замбії К. Каунди;
1981 – ліквідація головнокомандувача Національної гвардії Панами генерала Торріхоса;

1981–1984 – планування та організація спроби вбивства лідера Лівії М. Каддафі. Крім цього, ЦРУ вирішувало більш масштабні завдання з "остаточного вирішення" питань, пов'язаних з ворогами США. "Відомо як мінімум два факти, – писав автор книжки – "ЦРУ без маски" аргентинський публіцист Г. Мардонес, – що незаперечно свідчать про геноцид... із участю ЦРУ: державний переворот в Індонезії, у результаті якого був скинутий президент Сукарно, та "умиротворення" в Південному В'єтнамі, так звана програма "Фенікс" [36, с. 95].

У заяві перед сенатською комісією У. Колбі (що був директором ЦРУ на той час) у 1971 р. дізнався, що в результаті здійснення програми "Фенікс" було вбито 20587 "підозрілих". За даними сайгонського уряду, кількість вбитих становить 40994 особи.

Цікаво, що Уільям Колбі особисто встановлював місячні квоти знищення "підозрілих" у вигляді цивільного населення, які повинні були виконуватися обов'язково.

Підсумком усієї цієї бурхливої діяльності по боротьбі з комунізмом стало те, що США і їхні західні союзники протягом усього періоду "холодної війни" створили широку мережу військових баз по берегах Атлантичного, Індійського та Тихого океанів, а також досягли економічного і політичного домінування у країнах, розташованих у прибережних регіонах Євразії.

Такі наслідки реалізації стратегії, запропонованої ще А. Мехеном, який переніс на глобальний рівень "принцип анаконди", застосований американським генералом Мак-Клеелланом у американській громадянській війні 1861–1965 рр. Цей принцип полягає у блокуванні ворожих територій з моря і по берегових лініях, що поступово призводить до стратегічного виснаження противника.

Протягом усієї "холодної війни" США дотримувалися цього принципу, тривало контролюючи свої берегові лінії, а відповідні зони телурократичних держав, насамперед Євразійського континенту, будь-якими засобами "відривали" від континентальної маси, тобто виводили з під їхнього контролю берегові території (так званий rimland) і блокували можливість їхнього виходу до морських і океанічних просторів.

Тому можна зробити висновок, що США чітко дотримувалися стратегії А. Мехена, який прекрасно розумів, що північна континентальна сфера є ключовою у світовій політиці та боротьбі за світове панування.

У середині Євразії він визнавав домінуючу позицію Росії. Зону ж між 30-ю і 40-ю паралелями в Азії він розглядав як зону конфлікту між сухопутною Росією і морською Великою Британією. Домінування у цьому регіоні Великої Британії, або будь-якої морської держави, на його думку, могло утримуватися за допомогою ланцюга ключових військових баз на суші уздовж периферії Євразії. Що згодом і зробили США.

Однак "холодна війна" послужила поштовхом та вирішальним імпульсом для стратегії силової переваги США у світі не тільки проти Радянського Союзу, але й проти Західноєвропейських країн. Шляхом інтеграції Німеччини і Японії у мережу економічних і військових угод та договорів Вашингтону вдалося досягти двох важливих цілей: з одного боку, Німеччина та Японія (телурократичні держави) були включені у ворожу Радянському Союзу (який теж телурократичний) коаліцію (як і пропонував колись А. Мехен), а з іншого – ці давні вороги Сполучених Штатів виявилися під контролем останніх.

Як дуже відверто писав колишній радник з національної безпеки президентів США З. Бжезінський у своїй книжці "Велика шахівниця": "Використовуючи термінологію більш жорстких часів стародавніх імперій, три великих обов'язки імперської геостратегії полягають у запобіганні змови між васалами та збереженні їх

залежності від спільної безпеки, збереженні покори підлеглих і недопущенні об'єднання варварів" [4, с. 54].

У цьому є суть концепції "подвійного стримування", яку висунув та теоретично обґрунтував професор Волфрам Хенрієдер, аналізуючи післявоєнні доктрини гегемонії США: з одного боку – стримування Радянського Союзу, а з іншого – Західної Європи з метою збереження силової переваги США у світі.

Створення НАТО якраз і переслідувало цілі цього "подвійного стримування". З одного боку, військова машина НАТО була спрямована проти Радянського Союзу, а з іншого – НАТО дозволило США встановити свій контроль над зовнішньою політикою та збройними силами країн Західної Європи. Інакше кажучи, Сполучені Штати домоглися ситуації роз'єднаності головних держав Євразійського континенту, що й дозволило їм узяти його під свій контроль та забезпечити свою гегемонію.

Як повчав Джефферсон: "Нашим інтересам не може відповідати об'єднання всієї Європи в єдину монархію... Якби він [Наполеон. – Авт.] знову просунувся до Москви, я б знову бажав йому такої поразки, що перешкодила б йому досягти Петербурга. Навіть якби наслідком цього стало затягування нашої війни [з Великою Британією. – Авт.], я скоріше погодився б на це, ніж на те, щоб уся міць Європи зосередилася у одних руках" [53, с. 81]. Цитуючи вищенаведене висловлення патріарха американської державності, Шлезінгер-молодший підкреслював, що у цій останній відточеній фразі Джефферсон визначив той національний інтерес, що пояснює "американське втручання як у дві світові війни в ХХ ст., так і наступну "холодну війну" [7, с. 81].

Тієї ж самої стратегії дотримуються Сполучені Штати і нині. Так, З. Бжезінський заявляє, що найбільше завдання США полягає в тому, щоб переконатися, що "ні одна держава чи група держав не володіє потенціалом, необхідним для того, щоб вигнати Сполучені Штати з Євразії чи навіть значною мірою знизити їхню вирішальну роль у якості світового арбітра". Відповідно до цього "в доповнення до розвитку різноманітних новітніх сторін могутності (технологій, комунікацій, систем інформації, а також торгівлі та фінансів) американська зовнішня політика повинна продовжувати стежити за геополітичним аспектом і використовувати свій вплив в Євразії таким чином, щоб створити стабільну рівновагу на континенті, де Сполучені Штати виступають у якості політичного арбітра" [4, с. 12].

Таку ж думку висловив і Дж. Буш-старший: "Сполучені Штати вважають своєю життєво важливою метою запобігання домінування на території Євразії будь-якої ворожої держави або групи держав" [47, с. 18].

Головною причиною, яка викликає необхідність існування подібної стратегічної мети у Сполучених Штатах, є, як пише Бжезінський, те, що: "Держава, яка панувала б у Євразії, контролювала б два з трьох найбільш розвинених і економічно продуктивних світових регіонів. Один погляд на мапу дозволяє припустити, що контроль над Євразією майже автоматично потягне за собою підкорення Африки, перетворивши Західну півкулю та Океанію на геополітичну периферію центрального континенту. Близько 75 % світового населення живе в Євразії, і більша частина світового фізичного багатства також міститься там як у її підприємствах, так і під землею. На частку Євразії припадає близько 60 % світового ВВП та біля трьох чвертей відомих світових енергетичних запасів" [4, с. 44].

Таким чином, панування над Євразією розглядається американцями як ключ до глобального панування над світом. Руйнація ж СРСР фактично ознаменувала собою початок прискореної реалізації цієї головної геополітичної мети США. Вона стала початком процесу оволодіння Сполученими Штатами центром Євразії аж до самого heartlandy – Росії.

Відповідно до цього утримуючи фінансово-економічне лідерство у світі, США істотно не змінили свій військовий бюджет. Дотепер понад сто тисяч американських військових перебувають у Європі, стільки ж в Азії. Двадцятип'ятитисячне американське угруповання розташоване на Близньому Сході, 20 тисяч – у Боснії. У стані постійної бойової готовності в різних точках світових океанів США тримають 12 авіаносних груп. Крім того, Америка має у своєму розпорядженні глобальну мережу військових баз, розкиданих по усьому світу [47, с. 13-14].

Інакше кажучи, США не збираються припинити свою гегемонію та контроль над світом. Фінансово-економічна система Сполучених Штатів, що живе за рахунок усього світу, формує свою геополітичну стратегію в імперських геополітичних та геоекономічних координатах. Про це свідчить новітня історія людства.

6.4. Геополітичне майбутнє США

очима американців

Крах багатолітнього суперника – колишнього Радянського Союзу у 1991 році поставив Сполучені Штати Америки у вельми незвичну та унікальну ситуацію. Вони відчули, що стали єдиною і дійсно глобальною владою. Відомо, що процес усвідомлення такого становища проходив не однозначно і тривалий час. Уявляється доцільним буде максимально точно викладення бачення провідних геополітиків США місця та ролі Сполучених Штатів на рубежі XX – XXI століть. Саме тому ми скористаємося першоджерелами: працями Г. Джона Айкенберрі, Збігнева Бжезінського та деяких інших науковців.

Аналізуючи становище США після стрімкого розвалу Радянського Союзу, З. Бжезінський у своїй праці "Велика шахівниця" приходиться до цікавих наступних висновків. За його розумінням, яскраве верховенство США все ж таки дещо нагадує попередні імперії, попри їхній дещо обмеженіший регіональний вимір. Минулі імперії базували свою владу на ієрархії васалів, підлеглих, протекторатів і колоній, трактованих в різні часи по-різному. До деякої міри ця анахронічна термінологія не повністю відповідає для держав, що на даний час перебувають в американській орбіті. Як і в минулому, здійснення американської "імперської" влади проходить здебільшого за належної організації, за реальної здатності негайно мобілізувати велетенські економічні та технологічні ресурси для військових цілей. Також значним чинником постає відповідна культурна притягальність американського способу життя, справжній динамізм та іманентна схильність американських суспільних і політичних еліт до конкуренції. Попередні імперії також набували подібних рис. Першим порівнянням, в такому зв'язку, на думку З. Бжезінського, приходиться Рим. Ця імперія зводилася приблизно два з половиною століття. Цьому прислужилися тривала територіальна експансія на північ, а далі на захід і південь, так само як і встановлення дієвого приморського контролю над усією береговою лінією Середземного моря. У географічному мірілі вона досягла найвищої точки близько 211 р. н. е. Рим мав централізований політичний устрій і єдину самодостатню економіку. Імперська влада продумано і цілеспрямовано втілювалася через складну систему політичної і економічної організації. Стратегічно спланована система доріг і морських шляхів, що розбігалися променями зі столичного міста, дозволяла перегруповувати і зосереджувати – у випадку великої загрози – римські легіони, розташовані в різних васальних державах і підлеглих провінціях.

На вершині розквіту Імперії кількість римських легіонів, розгорнутих за кордоном, становила не менше трьох сотень тисяч військовиків – значна сила. Вона була смертоносною завдяки римській перевазі у тактиці і в озброєнні, а також завдяки здатності центру керувати відносно швидкими перегруповуваннями. Проводячи аналогію, наголосимо, що відомого американського геополітика вражає наступний факт. Наприкінці XX століття набагато густіше населені США оберігали зовнішні простори свого владарювання розташовані за кордоном лише біля 300000 професіональних військовиків.

Попри те, що міжнародне переважання Америки з певним застереженням нагадує попередні імперські системи, самі американці відзначають дуже істотні відмінності. За їх баченням, відмінності виходять поза межі питання про територіальні масштаби. Американська глобальна сила втілюється через глобальну систему власне американського типу, яка віддзеркалює внутрішній американський досвід. Центральним для цього внутрішнього досвіду є плюралістичний характер як американського суспільства, так і політичної системи.

Попередні імперії розбудовувалися аристократичними політичними елітами, і в більшості випадків ними керували цілковито авторитарні або абсолютистичні режими. Більша частина населення імперських держав була або політично байдужа, або, як у недавні часи, заражена імперськими емоціями та символами. Пошуки національної слави, "тягар білої людини", "цивілізаційна місія", не кажучи вже про можливість особистої вигоди – все служило тому, щоб мобілізувати підтримку імперських авантюристів та щоб суттєво жити ієрархічними імперськими пірамідами влади. Ставлення американської громадськості до зовнішнього застосовування американської сили – значно суперечливіше. Громадськість підтримала участь Америки в Другій Світовій війні великою мірою через шоковий ефект, викликаний японським нападом на Перл-Харбор. Участь Сполучених Штатів у холодній війні населення вельми неохоче схвалювало до Берлінської блокади, а потім – Корейської війни. Після того, як холодна війна скінчилася, вихід Сполучених Штатів у якості єдиної глобальної сили не викликав великого громадського захоплення, а радше висвітлив на поверхню схильність до більшого обмеження американських обов'язків

за кордоном. Опитування громадської думки, проведені в 1995 та 1998 роках, показали, що громадськість вважає за краще "поділяти" глобальну владу з іншими, аніж використовувати її монополістично силами США.

Через внутрішні чинники, як стверджує Г. Д. Айкенберрі, американська глобальна система спирається на технічну кооптацію та підтримку набагато більше, ніж це робили попередні імперські системи. Це можна унаочнити підтримкою та заохоченнями до співпраці з суперниками, що програли війну— Німеччиною, Японією, а пізніше навіть Росією. Крім того, Сполучені Штати дуже заангажовані на непряме здійснення впливу на залежні чужоземні еліти і водночас Вашингтон використовує привабливість власних демократичних принципів та інституцій. Всі згадані вище факти посилюються виразним, але невловимим внеском американського домінування у глобальних комунікаціях, популярних розвагах і масовій культурі, а також потенційно дуже відчутним впливом американської технологічної переваги та глобальним військовим розмахом.

Науковці США відзначають провідну роль культурного домінування. Вони стверджують, що це ще недооцінена грань американської глобальної влади. Незалежно від того, яка є думка про її естетичні вартості, масова культура Америки має магнетичну привабливість, особливо для молоді світу. Власне, її привабливість може виходити з гедоністичної якості стилю життя, який вона пропагує. Але попри це її глобальність незаперечна. Американські телепрограми та фільми становлять майже три чверті світового ринку. Американська популярна музика так само домінує, а американські моди, спосіб їжі і навіть манера одягатися дедалі більше імітуються по всьому світі. Мова Інтернету — англійська, і переважна частина глобального комп'ютерного спілкування також походить із Америки, впливаючи на його зміст. Врешті, Америка стала Меккою для тих, хто шукає підвищення освіти, приблизно півмільйона чужоземних студентів прибуває у Сполучені Штати, а багато найздібніших так і не повертаються додому. Випускників американських університетів можна знайти майже в кожному урядовому кабінеті на всіх континентах.

Стиль багатьох чужоземних демократичних політиків дедалі більше наслідує американський. Не лише Джон Ф. Кеннеді знайшов палких послідовників за кордоном, а й навіть недавні та менш уславлені американські політичні лідери стали об'єктом старанного вивчення і політичного наслідування. Політики з таких докорінно відмінних культур, як японська та британська вважають за потрібне копіювати домашні манери, популістичне побратимство і манеру зв'язків із громадськістю Біла Клінтона.

Демократичні ідеали, що асоціюються з американською політичною традицією, і далі зміцнюють те, що дехто сприймає як "культурний імперіалізм" Америки. У вік самого широкого поширення демократичної форми правління американський політичний досвід має тенденцію служити моделлю для наслідування. Дедалі більш ширшим у світі стає наголос на важливості писаної конституції та на верховенстві закону над політичною вигодою — без застереження на те, наскільки виправдовують вони себе на практиці. Звичайно, це все черпається з сили американської конституційної системи. За останні роки прийняття колишніми комуністичними країнами цивільного верховенства над військовим, особливо як передумови членства в НАТО, також відбулося під вагомим впливом американської системи цивільно-військових стосунків.

Принадність і вплив демократичної американської політичної системи, за оцінкою З. Бжезінського, супроводжуються щораз більшою привабливістю американської економічної моделі підприємництва. Остання, за його твердженням, ставить акцент на глобальну вільну торгівлю та безперешкодну конкуренцію. Коли західна "держава всезагального достатку", включаючи її німецький акцент на "співзалежності" підприємців і профспілок, починає втрачати економічну рушійну силу, багато європейців висловлює думку, що необхідно наслідувати більш конкурентоздатну і навіть твердішу американську економічну культуру, якщо Європа не хоче відставати. Навіть у Японії більший індивідуалізм в економічній поведінці починають визнавати необхідною складовою економічного успіху.

Американські підходи до політичної демократії та економічного розвитку еднають прості ідеологічні засади, які зрозумілі для багатьох: пошук індивідуального успіху збільшує свободу і водночас створє достаток. У результаті, суміш ідеалізму й егоїзму стає потужною сполукою. Індивідуальна самореалізація проголошується Богоданим правом, яке водночас може приносити користь спільноті, бо дає приклад і створє достаток. Це доктрина, яка приваблює енергійних, амбітних і конкурентоздатних людей.

Саме завдяки тому, що наслідування американських звичаїв поступово шириться у світі, воно створює більш сприятливе підґрунтя для втілення – непрямо і, вочевидь, за мовчазною згодою загалом – американської гегемонії. Тут, як і у випадку внутріамериканської системи, ця гегемонія включає в себе складну структуру взаємозалежних інституцій і процедур, призначених створювати консенсус та приховувати асиметричності влади та впливу. Таким чином, американське глобальне верховенство підтримує продумана система союзів і коаліцій, яка буквально сповиває планету.

Так, в їх числі Атлантичний союз, що має коротку назву НАТО, поєднує найпродуктивніші та найвпливовіші країни Європи до Америки. Сполучені Штати таким чином постають вельми вагомим учасником навіть внутрішньо-європейських справ. Двосторонні політичні та військові зв'язки з Японією прив'язують наймогутнішу азіатську економіку до Сполучених Штатів. Тому Японія є, принаймні на даний час, по суті, американським протекторатом. До того ж, Америка бере участь у таких щойно створених транстихоокеанських багатосторонніх організаціях, як Азіатсько-тихоокеанський форум економічної співпраці (АПЕК). США тут є ключовим учасником у справах цього регіону. Західна півкуля загалом захищена від зовнішніх впливів, що дає Америці можливість відігравати центральну роль в існуючих багатосторонніх організаціях на цій півкулі. Спеціальні домовленості про безпеку в Перській затоці, особливо після короткої каральної експедиції в 1991 році проти Іраку, перетворили цей економічно важливий регіон в американський військовий заповідник. Навіть колишній радянський простір пронизаний різними спонсорованими Америкою домовленостями про тісну співпрацю з НАТО, такими як "Партнерство заради миру". Саме так зазначається у відомій праці "Велика шахівниця",

Окрім того, треба вважати частиною американської системи глобальну мережу спеціалізованих організацій, особливо "міжнародних" фінансових інституцій. Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) та Світовий банк, можна сказати, що вони представляють "глобальні" інтереси. А їхньою клієнтурою слід вважати цілий світ. Проте насправді в них домінують американці, і їхній родовід можна простежити аж до американського започаткування, зокрема конференції Бреттона Вудса в 1944 році.

На відміну від попередніх імперій ця обширна і складна глобальна система не є ієрархічною пірамідою. Америка радше розташована в центрі взаємозалежного всесвіту, влада в якому здійснюється через безперервне укладання угод, діалог, розповсюдження і пошук формального консенсусу. Проте ця влада походить, урешті-решт, із єдиного джерела, а саме з Вашингтону, округ Колумбія. І саме там має розіграватися гра за владу, і відбуватися у згоді з внутрішніми законами Америки. Можливо, найкращим компліментом, що його світ робить демократичним процесам в американській глобальній гегемонії, є та міра, до якої чужоземні країни самі втягуються у внутрішньо-американські політичні лаштунки. До певної міри, чужоземні уряди намагаються мобілізувати тих американців, із якими вони мають спільну особливу етнічну чи релігійну ідентичність. Крім того, більшість чужоземних урядів використовує американських лобістів для просування своїх справ, зокрема у Конгресі. В США діє майже тисяча особливих чужоземних зацікавлених груп, чия активність зафіксована у капіталі Америки. Слід відзначити, що ще американські етнічні групи прагнуть впливати на зовнішню політику США. Серед них виділяються найкращою організованістю єврейське, грецьке та вірменське лобі.

Американське верховенство, таким чином, певно встановило новий міжнародний порядок, який не лише копіює, але й впроваджує за кордоном багато рис самої американської системи. За визначенням Збігнева Бжезінського у книзі "Велика шахівниця", до її основних рис належать наступні складові:

- колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т. п.);
- регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА [Північноамериканська угода про вільну торгівлю]) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, Всесвітня організація торгівлі);
- процедури, що акцентують на досягання загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати;
- надання переваги демократичному членству в ключових альянсах;
- зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни).

В основному ця система постала під час холодної війни як частина спроб Америки стримати свого глобального суперника в особі Радянського Союзу. Тож вона була готовою до глобального застосування, і коли суперник спіткнувся, Америка стала першою і єдиною глобальною владою, її істоту добре підмітив політолог Г. Джон Айкенберрі. Він у 1995 році писав наступне: "Америка була провідною, в тому сенсі, що зосереджувалася навколо себе і відображала політичний механізм та організаційні засади американського стилю". Дійсно, США були ліберальною державою за порядком, бо була узаконена і позначена взаємними впливами. Європейці, а також японці могли реконструювати й інтегрувати свої суспільства і економіку способами, які узгоджувалися з американською гегемонією. Крім цього залишалося місце на експериментування з власними автономними і напівнезалежними політичними системами. Еволюція цієї комплексної системи служила для "одомашнення" стосунків між основними західними державами. Час від часу між цими державами виникали напружені конфлікти. Проте важливо інше, що конфлікт стримувався в глибоко злагодженому, стабільному і щораз то виразнішому політичному порядку. На даний час ця безпрецедентна американська глобальна гегемонія не має суперників. Але чи залишиться вона настільки ж непорушною в майбутньому? Самі американські геополітики не дають однозначної відповіді. Власне, наші матеріали наступних розділів, де йдеться про інших глобальних гравців, більш детально з'ясовують місце та роль Європейського Союзу, Росії та інших держав і об'єднань, що уособлюють полюси сили.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть головні складові геополітики США.
2. Що підтверджує імперські амбіції сучасних США?
3. Визначте світові характеристики геополітики Сполучених Штатів.
4. Охарактеризуйте особливості геополітичних устремлінь США в постбіполярний період.

Розділ 7

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Геополітична карта світу на рубежі XX–XXI століть радикально видозмінилася. В геополітичному розкладі сил все більш відчутно заявляє про власні інтереси та шляхи їх досягнення Європейський Союз, який об'єднує нині 15 високорозвинених держав, а в 2004 році до нього мають приєднатися ще десять країн. Варто проаналізувати і порівняти соціально-економічні здобутки геополітичних гравців, щоб з'ясувати що ж являє собою це інтеграційно-політичне об'єднання.

7.1. Складові прогресу об'єднаної Європи

На очах одного покоління європейський континент та й світ у цілому на рубежі XX–XXI сторіч зазнали істотних змін. Ринуло в безодню минуле військово-політичне протистояння між Сходом і Заходом, скінчилася так звана холодна війна, подолано розкол Європи і Німеччини, досить могутньо заявили про себе соціально-економічне самовизначення більшості східноєвропейських країн і національно-державне волевиявлення народів колишнього СРСР. Навіть безпристрасний погляд на ці та інші трансформаційні зрушення викликає не тільки подив, але і дає вагомі підстави для цілого кола питань. Серед них питання щодо геополітичного місця і подальших перспектив Старого світу – Європи, загалом, і, зокрема, Європейського Союзу, а також країн молодшої демократії.

Однозначно підкреслимо, що геополітично вже кілька років наш континент не уявляється поза нових, йому властивих реалій: подолання не тільки протистояння Схід – Захід, тотальної поразки комунізму, але і досить прихильного ставлення багатьох держав світу до соціальних і економічних досягнень Європейського союзу, і відчутного розширення географічних кордонів домінування в розвитку нових суспільств основ західної демократії. Саме за такого ходу подій на політичній карті світу з'явилася не лише суверенна Україна, але й більше двадцяти новоутворених держав континенту. Що ж очікує в такому контексті наші країни?, що необхідно взяти до уваги з тим, щоб якомога повніше врахувати чинники та виклики сучасних реалій і більш оптимально вписатися у геополітичний простір європейського континенту та й загалом світу в цілому.

На сучасному етапі розвитку інколи серед аналітиків побутують, як і раніше, погляди не лише оптимістичного, але й песимістичного бачення перспектив Старого

світу. Оптимісти схильні до того, що Європа ствердить з новою силою свої геополітичні виміри. Зокрема, Європейський Союз спроможний стати лідером світового цивілізаційного процесу, зберігаючи свою унікальність, ствердитись самостійним центром багатополюсного світу третього тисячоліття. Інші це все заперечують. Ми ж виходимо з того, що уже нині Євросоюз став вельми важливим геополітичним гравцем світової шахівниці.

Варто пригадати, що початок XX століття для Європи, за баченням деяких мислителів уявлявся, власне, як початок безславного економічного і політичного занепаду Старого світу. Дійсно, у минулому XX столітті в Європі відгомоніли дві найстрашніші за наслідками світові війни. Перша світова війна внесла серйозні корективи у світовий розклад геополітичних сил. Потім подальші корективи були спричинені сходженням соціалістичного Радянського Союзу, розширенням його впливу після Другої світової війни. В геополітичному плані з 50-х до 90-х рр. Західна Європа, включаючи й Велику Британію, об'єктивно відігравала роль буферної зони між двох наддержав світу: СРСР та США. Іншими словами, в силу того, що Європа не змогла справитися самотужки з фашизмом, вона змушена була стати розмінною монетою у цих двох гігантів. Останні уособлювали за геополітичними визначеннями відповідно держави Суші та Моря. А європейські країни перетворилися у держави-сателіти.

Звичайно, що така роль не підходила сильним політикам типу колишнього президента Франції Шарля де Голля. Саме йому належить ідея вийти із-під опіки США, створивши вісь Париж–Бонн. Цю спробу можна розглядати як витоки сучасної Європи: шлях від створення у 1951 р. об'єднання вугілля та сталі – до Європейського Союзу в 1993 р. Тим самим шляхом інтеграції створила потужне об'єднання держав, яке спроможне протистояти заокеанському могутньому покровителю. В розвиток цього підходу відбуваються невидимі поверхісному погляду перемини у відносинах об'єднаної Європи та США. На поверхні це має вигляд як традиційне протистояння Парижа Вашингтону. Воно стосується в першу чергу умов "європеїзації" НАТО, підвищення в ньому ролі європейців, а також реформування Північноатлантичного союзу.

Своє провідне місце намагається віднайти й об'єднана Німеччина. Іншими словами ідеї атлантизму переживають відчутну трансформацію. В період після подолання конфронтації Схід–Захід розширюється багатостороння співпраця союзу НАТО – створена і вже кілька років діє Рада Північноатлантичного співробітництва, реалізовується програма "Партнерство заради миру", сформовані багатонаціональні сили, котрі вже вели війну у Перській затоці та колишній Югославії. Поряд з цим нарощується потенціал двостороннього співробітництва між європейських держав. Зокрема, ФРН–Франція, РФ, Україна та провідні держави Європейського Союзу. Посилюються інтеграційні відносини як в рамках ЄС, так і в більш ширших, загальноєвропейських масштабах. Кінець XX століття ознаменовано створенням дійсного інтеграційного об'єднання – Європейського Союзу зі спільною валютою євро, з єдиним правовим, митним і соціально-політичним простором.

А що ж за перспективи для нашого континенту здатне принести XXI століття? За визначенням окремих мислителів та політиків подальші перспективи можуть бути безрадісними. Адже розхожим уявленням побутує те, що в глобальних вимірах домінують США, Новий світ, що за темпами економічного зростання вигідно відрізняються окремі країни Азіатського регіону. До цього додають, що гучний проект створення конфедеративної держави на місці Старого світу зазнає поразки, що розрекламований проект конституції Європейського Союзу не прийнято у 2003 році, як на це сподівалися її ідеологи та прихильники в Брюсселі.

Однак більш прискіпливий аналіз надбань об'єднаної Європи останніх десятиліть дає підстави всім європейцям для більш оптимістичного погляду в майбутнє. За баченням ряду науковців та за нашим переконанням, Європа вже нині досить потужно і позитивно відповіла на виклики глобальних зрушень у геополітичному розкладі сил. Зазначимо, що до цих зрушень, загалом, світ не був підготовленим. Більше того, є підстави стверджувати, що в майбутньому об'єднана Європа здатна буде продемонструвати ще більшу життєдайність економічних і соціальних основ та орієнтацій свого розвитку, що вона спроможна буде потіснити самих сильних геополітичних гравців "світової шахівниці". Такий прогноз, бачення і виокремлення саме цих перспектив конче необхідні нашій молодій державі для того, щоб свідомо і твердо відстоювати свій шлях у майбутнє, щоб інтегруватися до сім'ї європейських держав і народів.

Що ж дає підстави для такого оптимістичного прогнозу? Певно, що відповідь криється у аналізі попередніх етапів розвитку Старого світу, спроможності його

держав віднайти шляхи виходу із кризового стану та сходження Європейського Союзу в період як біполярного протистояння, так і в роки глобалізації світогосподарських відносин.

Слід зазначити, що досить важливим для подальшої післявоєнної ходи континенту було переосмислення в 50-х роках ХХ ст. більшістю політичних діячів, кращими представниками еліти західноєвропейських країн національних цінностей і цілей розвитку. Зважившись на розрив з попередніми традиціями суперництва, що приводило до воєн, більшість з них стали активними прихильниками об'єднання зусиль і будівництва так званої спільної європейської оселі, дому. На Сході континенту тодішні підходи і дії західноєвропейців, м'яко кажучи, не викликали захоплення, а точніше засуджувалися і їм пророкувалася невдача. Проте наголос на спільності європейської культури, історичної долі і необхідності об'єднання зусиль заради досягнення соціально-економічних зрушень стали поруч із завданнями протистояння комуністичному Сходові досить дієвими спонуканими формування і розвитку того об'єднання, яке з 1993 року називається Європейським Союзом. Наголосимо, що інтернаціоналізація господарського життя у другій половині ХХ століття стала провідною тенденцією розвитку сучасної світової економіки. Однією із особливостей цього процесу є утворення великих зон геополітичного впливу найбільш розвинутих держав. Вони стають своєрідними інтеграційними угрупованнями, навколо яких об'єднуються інші країни, що забезпечує їм важливу роль у світовому господарстві й політиці. Звичайно, що вплив цих інтеграційних об'єднань кореспондує з їх економічними досягненнями.

Найбільш повно та чітко економічні інтеграційні процеси проявилися в Західній Європі, де з другої половини ХХ століття починає формуватися єдиний господарський простір цілого регіону. В кордонах останнього поступово складаються загальні умови відтворення руху факторів виробництва та постають механізми його регулювання. Звичайно, що окрім ідеї єдиної Європи, яку висували попередні мислителі та тогочасні політики, діяли об'єктивні чинники: розгортання науково-технічної революції, посилення ролі транснаціональних компаній та глобальна інтернаціоналізація виробництва й капіталу.

Зазначимо, що майже за півстоліття успішного розвитку інтеграції Європейський Союз перетворився в один з основних і досить могутніх економічних центрів сучасного світу. ЄС нині переважає по сукупному валовому продукту і по об'єму зовнішньої торгівлі такі провідні світові держави, як США і Японію. На 1 січня 2000 р. чисельність населення п'ятнадцяти країн-членів ЄС складала близько 400 млн. чоловік. Доля Євросоюзу у світовому валовому продукті перевищує 20 %, на нього приходиться майже чверть світової торгівлі. ЄС, збільшуючи свій геополітичний вплив, відіграє провідну роль у наданні технічної допомоги країнам, що розвиваються. Тим самим практика сходження Євросоюзу є магістральним напрямком розвитку континенту, а цей досвід і досягнення країн ЄС мають не тільки регіональне, а й відчутне геополітичне світове значення.

З висоти сьогодення попередній розвиток і досягнення останніх років бачаться по-іншому. Тапер практично не має тих чи інших сил, суб'єктів міжнародних відносин, які б засуджували інтеграційний розвиток країн Євросоюзу. Навпаки, нині в більшості країн молодій демократії досягнення ЄС викликають захоплення і потяг до входження в це могутнє економічне об'єднання держав і народів. Скажімо більше за це. Аналіз свідчить, що вже перші роки нового ХХІ століття, досягнення сучасної Європи, де локомотивом прогресу виступають країни Європейського Союзу, ставлять під сумнів укорінені погляди щодо економічного, політичного і культурного домінування США в сучасному світі. Так, 80-і і 90-і роки, що радикально змінили вигляд планети, ознаменувалися також не настільки помітним, але від цього не менш значимим процесом: об'єднанням Європи, що фактично вже перетворило її в могутню наддержаву якісно нового типу.

Аналізуючи економічні, соціальні, геополітичні і культурні тенденції розвитку сучасної Європи, варто визначити джерела її прогресу там, де дослідники довгі роки бачили лише передумови відставання і занепаду. Саме в умовах становлення постіндустріальної господарської системи і сучасного суспільства Європа має досить могутній економічний потенціал для свого подальшого розвитку. Зазначимо, що ці складові не порівнянні ні з американським, а ні з азіатським соціально-економічним потенціалом.

За нашим баченням, тут потрібно брати до уваги економіко-господарські, соціальні, геополітичні і соціокультурні виміри потенційного лідерства Європи в ХХІ столітті. Поряд з цим, важливим є також і те, що в Євросоюзі відпрацьована і практика постійного узгодження інтересів держав-учасниць інтеграції. У ході

попереднього нелінійного розвитку, подолання непростих ситуацій вироблена і культура діалогу та досягнення компромісів. Останнє включає повагу і врахування інтересів усіх без винятку країн-партнерів.

У ході будівництва об'єднаної Європи була сформована унікальна інституціональна система, що не має аналогів в історії. Її покликання – це врахування й узгодження в процесі розробки і прийняття рішень інтересів не тільки окремих країн-членів Євросоюзу, але і регіонів, а також відповідних соціальних груп. Особливість, що відрізняє інституціональну систему ЄС від інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що вона має значною мірою наднаціональний, а частково міждержавний характер.

Слід також зазначити, що на всіх етапах розвитку євроінтеграції вона характеризувалася високим рівнем правового регулювання. Європейське право поставало разом з тим і продуктом і інструментом інтеграції, що забезпечує функціонування і подальший розвиток об'єднання, яким є Євросоюз. Практика європейського будівництва також продемонструвала вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції.

Маючи на початку XX століття значні переваги своєї економічної і політичної могутності, Європа пройшла через дві руйнівні світові війни, була розділена навпіл конфронтуючими ідеологічними системами, і здавалося була вже остаточно відтиснутою з провідних ролей економічною перевагою не тільки Сполучених Штатів, але навіть сплюндрованою в Другій світовій війні Японією. Незважаючи на це, Європа завершила століття як практично рівна США по міцності економіко-господарської системи, як лідер в області зовнішньої торгівлі й іноземних інвестицій, як міцний союз країн і народів, що зберіг і збільшує все багатство їхньої культури. Як це стало можливим? Що дозволило європейцям вистояти в економічному суперництві зі США і домогтися виразної переваги над Японією? І, в врешті решт, чому деякі міфи й донині заважають визнати масштаб європейських економічно-господарських успіхів?

Аналіз засвідчує, що в 80-і і 90-і роки в літературі була популярна теза про стійке відставання європейських країн від США і Японії по темпах економічного росту. Звичайно, що для такої точки зору були певні підстави. Адже в 50-і та 60-і роки Японія демонструвала щорічний приріст валового внутрішнього продукту (ВВП) у середньому на 9,4 %, тоді як у Західній Німеччині цей показник не перевищував 6,3, в Італії – 5,6, а у Франції – 5 %. У 90-і роки першість перейшла до США, де темпи росту ВВП протягом 1992–1999 рр. склали в середньому 3,9 % на рік, у той час як у ЄС – лише 2,2 %.

Зауважимо, що коли ми говоримо про Японію, то мова йде саме про класичний зразок так званого наздоганяючого розвитку, що забезпечує прискорене промислове зростання на основі імпортованих технологій і нарощування обсягів застосовуваних праці та капіталу. При аналізі розвитку США варто звернути увагу на наступне. Тут господарське зростання було забезпечено радикальною зміною структури економіки за рахунок стрімкого розширення інформаційного і комунікаційного секторів (з 3,4 до 6,8 % ВВП), підвищення внутрішнього попиту (у середньому на 5,3 % щорічно), що випереджав динаміку ВВП, і гігантського припливу інвестицій, не в останню чергу обумовленого спекулятивним підвищенням котирувань на фондовому ринку.

Іншими словами дані застереження дають підстави бачити, що як у першої, так і в другій держави чинники швидкого економічного зростання мали дещо штучний характер. У той же час для держав – членів європейського об'єднання найважливішим фактором був внутрішній попит на кінцеву продукцію. Ці держави нарощували торгові операції в середині ЄС і при цьому в останні десять–п'ятнадцять років впевнено обігнали двох гігантів, якими поставали США та Японія. Тепер чинники, що прискорювали розвиток обох колишніх лідерів, значною мірою себе вичерпали, і в 2001 р. ЄС вперше обійшов по темпах економічного росту і США, і Японію. В чому ж криється загадка європейського успіху?

Відповідь на це питання, за баченням ряду дослідників, у тому числі московських науковців В. Іноземцева й К. Кузнецової, необхідно шукати в особливостях власне європейського економічного росту у його історичному контексті. Розділяючи такий підхід, слід зазначити, що Європа, будучи протягом сторіч центром господарських і політико-соціальних інновацій, міцно посідала місце економічного лідера лише відносно недовго, зумівши скористатися плодами промислової революції XVIII–XIX століть. Ще в середині XVIII ст., поступаючись по частці ремісничого і промислового виробництва Китаю і навіть Індії, лише на передодні XX ст. вона

постала світовим господарським лідером. Про це красномовно свідчать цифрові дані.

Ставши світовим економіко-господарським лідером Європа мала відповідно і політичну гегемонію. Так, якщо в 1800 р. під контролем європейських країн було 35 % території політичних формувань, тобто країн світу, то в 1878 р. ця цифра виросла до 67, а в 1914 р. — до 84 %. Точніше кажучи, періодом європейського геополітичного і економічного домінування був лише історичний відрізок, обмежений періодом до Першої світової війни. У цей час економічні системи європейських країн розвивалися на власній основі, вони не копіювали чужі досягнення і не мали сучасних джерел зовнішніх інвестицій. Історія не знає аналогів настільки стабільного і швидкого самостійного економічного росту. Що ж стосується господарського піднесення Сполучених Штатів у першій половині ХХ ст. картина була значно іншою. Це відбувалося не тільки завдяки їх власних економічних успіхів, але і внаслідок чуттєвого спаду соціально-економічного розвитку європейських країн. Звичайно, що останнє мало кілька вимірів. Коротко назовемо самі чутливі з них для розвитку всіх держав світу.

По-перше, наприкінці ХІХ і в першій половині ХХ ст. Європа понесла демографічні втрати, що не мали прецедентів у світовій історії. Тільки з 1846 по 1939 р. у пошуках кращої долі її кордони залишили понад 60 млн. чоловік. Така величезна кількість співмірна з населенням нинішньої Франції. Разом з тим підкреслимо, що це ж були самі активні люди і всі працездатного віку. Наступні людські втрати були пов'язанні зі світовими війнами. У 1914–1919 рр. у результаті Першої світової війни Франція і Німеччина втратили по 10 % людської робочої сили, Росія — 8, Італія — 6, а Великобританія — 5 %. В роки Другої світової війни військові втрати сторін, що боролися, досягли 17 млн. чоловік, а втрати цивільного населення перевищили 20 млн. Таким чином, менш чим за століття демографічні втрати Європи склали майже 100 млн. чоловік, що відповідало 1/3 чисельності її населення за станом на 1850 р.

По-друге, народне господарство Європи було зруйноване двома світовими війнами. Скорочення ВВП на 15–30 % у роки Першої світової війни не було компенсовано навіть швидким ростом у 20-і роки. А наступна світова економічна криза спричинила до 1933 р. скорочення промислового виробництва в основних континентальних країнах на 40–50 %. Друга світова війна мала також досить чуттєві й економічні наслідки: більшість європейських країн були відкинуті в 1945 р. по обсягах ВВП щонайменше на півстоліття назад. Частка ж США у світовому валовому продукті досягла 45 %, а їхня перевага в технологічній сфері навіть не піддавалася оцінці.

По-третє, Європа вийшла з Другої світової війни в стані морального шоку. Найбільш розвинута в економічному плані країна континенту, Німеччина, виявилася поваленим агресором, обвинуваченим у злочинах проти людства і розділеною між переможцями. В Іспанії, Португалії та Греції збереглися напівфашистські режими, Франція надовго заплямувала себе співробітництвом з нацистами. Зважаючи на те, що Європа справилася з загрозою нацизму лише за допомогою СРСР і США, вона постійно була розмінною монетою у всесвітній грі нових великих держав, чи за нинішньою термінологією глобальних гравців. Старий світ повійні був відчутно ослабленим у господарському відношенні, дезорієнтованим політично, навіть кращі європейські науковці виявилися за океаном. На сорок довгих років континент був розділений "залізною завісою".

За таких досить ускладнених умов було важко припустити, що до кінця ХХ століття Європа знову стане світовим лідером за рівнем продуктивності праці, торгівлі, інвестицій, по політичним і соціальним технологіям. Проте вже в перше післявоєнне десятиліття, досягши передвоєнного рівня господарського розвитку в 1949–1951рр., європейські країни випередили Сполучені Штати по темпах економічного зростання. Підкреслимо, що протягом 50-х і 60-х років середньорічні темпи приросту ВВП склали (%): у Західній Німеччині — 6,3; Італії — 5,6; у Франції — 5; тоді як у США ці темпи приросту не піднімалися вище 3,5 %. Показово, що наприкінці 70-х років Німеччина, чий ВВП виріс з 32 млрд. дол. у 1952 р. до більш ніж 600 млрд., обійшла США по розмірах середньодушового національного доходу: 10.8 тис. дол. проти 9.6 тис. При цьому з 1950 по 1973 рік продуктивність праці в Західній Європі росла в середньому на 4,7 % у рік, тоді як у США — лише на 2,9 %. Якщо в 1950 р. середній рівень продуктивності праці складав у Італії 34 % американської, у Німеччині — 35, а у Франції — 45 %, то на порозі 90-х років — 85, 95 і 102 % відповідно. Найважливішим джерелом швидкого розвитку європейських економік поставала їхня висока відкритість: з 1950 по 1987

рік частка експорту у ВВП серед провідних західноєвропейських країн виросла в 3-5 рази, а в США вона збільшилася за той же період лише на 90 %.

7.2. Інноваційний тип розвитку держав — членів Євросоюзу

Для більш повного усвідомлення шляхів та засобів досягнення відчутних результатів у економічному суперництві держав Європи з провідними наддержавами і геополітичними гравцями варто з'ясувати те, що вони одними з перших прийняли постіндустріальний, інноваційний тип розвитку. Так, досить важливим було те, що господарські системи європейських країн швидко набували рис постіндустріалізму. Безпосередньо після закінчення Другої світової війни до 50 % населення Європи проживало в сільській місцевості, а частка аграрного сектора у ВВП досягала 30 %. Частка обробної промисловості і будівництва тут забезпечувала майже 43 % ВВП. Протягом кількох останніх десятиліть ЄС випередив США по показниках долі (частки) промислового сектора у ВВП. Якщо в сільському господарстві ЄС до середини 90-х років було зайнято близько 5 % активного населення, а в США — 2,7 %, то видобувна промисловість нівелювала цю відмінність: тут знаходили собі застосування близько 2 % робочої сили в США, а в Німеччині — 1,1; у Франції 0,8 %. При цьому в 1995 р. додана вартість в аграрному секторі ЄС перевершувала американський показник на 36, а в енергетиці — на 71 %.

Важливий штрих до цієї картини додає і наступний фактор. У 60-80-і роки Європа зберігала низькі темпи приросту населення і була майже закрыта для іммігрантів, а економічний розвиток США ґрунтувався на постійному залученні нової робочої сили. Порівняння країн ЄС і США по темпах росту ВВП на душу населення переконливо демонструє перевага європейських господарських систем над американською. Однак одні тільки кількісні показники сьогодні вже не забезпечують світового економічного лідерства.

Дійсно важливим нині і може навіть доленосним у глобальному геополітичному суперництві для Євросоюзу є нарощування технологічних досягнень і інноваційний тип розвитку суспільства. Так, в умовах становлення постіндустріальної економіки найважливішим джерелом господарського прогресу стають технологічні досягнення. Саме в цьому відношенні США домоглися в 70-і і 80-і роки успіхів, що обумовили їхню перемогу над японськими конкурентами і як мінімум на десятиліття залишили позаду країни Європи.

Проте варто звернути увагу на ті зміни, що додають оптимізму в оцінці перспектив ЄС у технологічній сфері. Так, у 60-80-і роки, крім явного відставання від США, для європейських країн головною проблемою була слабка сприйнятливність народногосподарських систем до новітніх досягнень науково-технічного прогресу. У цих умовах країни ЄС стали шукати вихід у поєднанні зусиль і в активній державній політиці, спрямованій на прискорення технологічного розвитку. Результати з'явилися незабаром і насамперед у ядерній енергетиці, авіабудуванні і космічних дослідженнях, у розвитку мережі високошвидкісних залізничних магістралей, уніфікації телекомунікацій і т.д. При цьому частка державного фінансування в подібних проектах нерідко досягала 35-40 %.

Протягом 70-90-х років у загальній чисельності робочої сили ЄС доля науково-дослідницького персоналу росла темпами в 3-6 разів вище американського. І, як результат, структура зайнятості характеризувалася в середині 90-х років наступним чином: на 10 тис. зайнятих у народному господарстві США приходилося 74 дослідницьких працівники, Іспанії — 30, Великобританії — 51, Німеччині — 58, Франції — 59, Швеції — 68 чоловік.

Слід зазначити, що могутні зміни відбулися також і у фінансуванні науково-дослідних робіт: якщо в 1996 р. обсяг залученого в ЄС венчурного капіталу досяг американського показника шестирічної давнини, то за 1998 — 1999 рр. він збільшився в 3 рази, а в 2000 р. виріс на 89 % до рівня 1999 р., до 48 млрд. євро. За підсумками 2001 р., європейські вкладення у венчурні проекти вперше стали співмірними американським по абсолютним даним. В кінці — кінців, необхідно відзначити, що в 90-і роки європейці пішли на серйозне дерегулювання технологічного сектора, значною мірою передавши його в приватні руки.

По визначенню і провідних політиків, і науковців у самих цих державах використання високих технологій у 90-і роки стане, якщо вже не стало, ще більш вирішальним фактором економічного ренесансу Європи.

Як відомо, наприкінці ХХ ст. Японія, Сполучені Штати і Європейський Союз обрали принципово різні підходи до використання досягнень науково-технічного

прогресу. У Японії була віддана перевага широкому впровадженню технологічних досягнень, отриманих і запозичених, насамперед у США. Самі ж Сполучені Штати зробили акцент на виробництві інформаційних технологій і капітальної продукції, що почасти також експортувалися, і значною мірою задовольняли внутрішній попит в інвестиційному секторі. Об'єднана Європа ж використовувала свої технологічні досягнення, насамперед, для виробництва якісної продукції споживчого призначення, віддаючи перевагу, скоріше, слідуванню за попитом, а не переймаючись справою його формування штучним чином.

Зі свого боку підкреслюю, що результати цих різних підходів мали також різні наслідки. Так, Японія набрала шалених обертів в експортній діяльності, але скорочення на Заході попиту на масові індустріальні товари привело її до закономірного економічного спаду. У США рецесія повинна була йти за зниженням інвестиційного попиту, неминучим наслідком розсіювання райдужних надій, пов'язаних з Інтернет-економікою. Надвисокі темпи розвитку американської економіки в 90-і роки стали для неї свого роду пасткою. Щорічне зростання складало 3,9 %; в економіці було створено 22 млн. нових робочих місць. Рушієм прогресу ставали: зростання інвестицій та придбання інформаційних технологій. При цьому норма заощаджень упала в 1999 р. нижче нульової оцінки, а нові інвестиції в усе більшій мірі надходили за рахунок кредитів чи доходів, отриманих від росту курсової вартості акцій. Турбуленції вартості цінних паперів високотехнологічних компаній мали як наслідок втечу від акцій. Останнє обернулося для інвесторів протягом 2000-2001 рр. втратами, що обраховуються в 7-8 трлн дол. Як наслідок, економічне зростання у США загальмувалося. Підкреслюю, що країни ЄС навпаки, зуміли в 90-і роки утримати, а почасти навіть зміцнити свої позиції в сфері виробництва більшості високотехнологічних продуктів, призначених для кінцевого споживання. Так, якщо на світовому ринку наукомісткої продукції частка ЄС складала близько 18 %, то на ринку продукції, виготовлення якої вимагає особливої майстерності, – більше 31 %. При цьому з 200 найбільших промислових компаній світу європейськими були 69, тоді як американськими – 64, а японськими – 53.

Досить показово, що ще наприкінці 80-х років ЄС обігнав США по обсягу виробництва в хімічній промисловості, а на початку 90-х було забезпечене лідерство у фармацевтиці. У середині 90-х років у країнах ЄС вироблялося понад 13,5 млн. легкових автомобілів на рік, що більш ніж удвічі перевищувало показники американського автомобілебудування (6.3 млн.). Далі, продовольчих товарів і одягу в ЄС випускалося майже стільки ж, скільки в США і Японії, разом узятих.

Відзначимо, що структура виробництва в країнах Європейського Союзу дещо більш консервативна, а ніж у США. Відповідно в ЄС вище попит на висококваліфіковану роботу. Останнє виникає спонукою до зростання доходів представників саме середнього класу. Так, середня заробітна плата в промисловості країн Євросоюзу складає 22,3 євро на годину, а в США лише 17,5 євро за годину. Також це можна ще унаочнити в такий спосіб: американський рівень оплати роботи в промисловості не перевищує 78 % загальноєвропейського рівня.

Слід також наголосити, що особливістю розвитку країн ЄС є боротьба проти засилля дешевої робочої сили на ринку праці. Адже висока мінімальна платня в країнах – членах Євросоюзу (вона досягає до 50 %, а у Франції – 60 % середнього його рівня) служить тим притягальним чинником, що залучає наплив працівників зі східноєвропейських терен. Також показовим є факт майже удвічі вищих доходів європейців, що зайняті в аграрному секторі, а в сфері послуг більш ширше виникають маленькі приватні підприємства. Як наслідок у ЄС середній клас зберігає узагалі свою стабільність. Більше того, нерівність для європейців є проблемою, що вони здатні вирішити. Підвалинами цьому служать як економічне зростання, так і невідстороненість держави від регулювання процесів розподілу в суспільстві національних багатств. Результатом є подолання в основному європейськими країнами значної майнової нерівності.

Проте поступальний розвиток ЄС дається взнаки не тільки в цьому напрямку. Успіхи економіко-господарських зрушень мають і дещо інші виміри. Варто вказати, що сьогодні європейські компанії тіснять американські усюди, де мова заходить про виробництво складних товарів споживчого призначення. Встановлення в ЄС єдиних стандартів в області зв'язку забезпечило відчутне зростання і в цій сфері: якщо в 1994 р. серед 10 найбільших компаній, що виробляють телекомунікаційне устаткування, було всього три європейських, а обсяг продажу їхньої продукції залишався на 10 % нижче, чим у американських фірм, що входили в цей список, то в

2000 р. у ньому були присутні вже 5 європейських фірм, які в 1,8 рази перевищували по обсягах реалізації продукції своїх американських конкурентів. Нині ЄС впевнено випереджає США з поширеності засобів мобільного зв'язку. Так, у Європі ними користується 72,1 % населення, а в США – 42,7 %. Три європейських фірми – “Nokia”, “Siemens” і “Ericsson” – контролюють 49,3 % світового ринку мобільних телефонів. Разом з тим американська “Motorola” – 13,2 %, а японські “Panasonic”, “NEC” і “Mitsubishi” – лише 11,1 %.

Варто підкреслити, що на рубежі тисячоліть європейські країни вступили в конкуренцію зі США й у тих сферах, де раніш американська перевага навіть не заперечувалася. Прикладом може служити виробництво озброєнь і літакобудування. Так, за підсумками 2001 р. європейський оборонний консорціум EADS практично випереджає американську “Lockheed Martin” і став другим у світі виробником аерокосмічної техніки, поступаючись лише концерну “Boeing”. В останні два роки в найбільших конкурсах на постачання військової техніки бере участь більше європейських оборонних компаній, чим американських. В цьому значні позиції посідає концерн “Airbus Industrie”, створений у 1970 р. і який упевнено тіснить “Boeing”. Адаже тоді – тридцять років тому, європейські авіабудівники контролювали лише 4 % світового і 15 % європейського ринку цивільної авіації. Тепер картина у цій галузі зовсім інша. Так, якщо в 2000 р. авіакомпанії розмістили 611 замовлень на продукцію “Boeing” і 520 – на літаки “Airbus”, то за першу половину 2001 р. – 121 і 299 відповідно. З огляду на це стає більш зрозумілим, чому європейський проект щодо виробництва на базі українського вітчизняного військово-транспортного літака Ан-70 зусиллями концерну “Airbus Industrie” і політичними діями відповідних держав було відхилено. Варто мати на увазі, що відносна традиційність структури господарських систем Європи, що оптимальним чином використовує нові технології, дає ЄС шанс обійти США по темпам зростання виробництва. За оцінкою фахівців, для цього існують як мінімум три передумови. По-перше, господарське зростання в Європейському Союзі спирається на стабільний платоспроможний попит і високі норми заощадження завдяки чому має дуже стійкий характер. На інвестиційні потреби направляється до 22 % ВВП. Менш розвинута в порівнянні зі США сфера послуг здатна поглинути значну частину надлишкової робочої сили. Досить показово, що з 1997 р. країни ЄС уперше з початку 70-х років створюють більше робочих місць, ніж США, – за останні три роки близько 6 млн. проти 4,8 млн. робочих місць. По-друге, аналіз підтверджує те, що ЄС демонструє собою більш самодостатню економічну систему, ніж США: внутрієвропейська торгівля, що складала в 1958 р. лише 36 % товарообігу, сьогодні досягає 62 %. Це означає досить незначну залежність від зовнішніх, навіть глобальних факторів. Скажімо, фінансово-економічна криза 1998 року в Росії і наступна азіатська кризи мали незначний вплив на соціально-економічне становище в країнах Євросоюзу. Розрахунки свідчать про наступне. За умови зниження темпів американського економічного росту на 1 % при нинішній ситуації уповільнення росту ВВП у країнах ЄС можливе не більше чим на 0,3 – 0,4 %. З урахуванням цього, зрозумілою стає вища стійкість економіки ЄС до наслідків можливих криз як у Латинській Америці, так й у інших регіонах світу.

По-третє, ЄС має можливість врахувати більш оптимально уроки досвіду американського високотехнологічного сектора. Господарські системи Європи менш залежні від ситуації в даній сфері. Так, скорочення удвічі виробництва в інформаційній і комунікаційній сферах здатно знизити американський ВВП на 4,5 – 5,5 %, тоді як європейський – не більше чим на 1,5 %. Досвід США дозволяє тверезо оцінити значущість тих чи інших сегментів високотехнологічних галузей для європейської економіки й уникнути невиправданих витрат, не говорячи вже про можливість за визначеного перебігу подій відносно дешево скупити відповідні американські компанії.

Однак, крім масштабів економіки і темпів її росту, існує цілий ряд інших показників, що визначають економічний вплив того чи іншого регіону. До такого роду факторів належить міжнародна торгівля і присутність на ринках відповідних регіонів світу. Зазначимо, що в більшості з них ЄС уже міцно посідає провідні позиції.

Відомо, що протягом усього післявоєнного періоду об'єми міжнародної торгівлі росли швидше обсягів світового валового продукту: з 1950 р. торгівля виросла в 18 разів, тоді як валовий продукт лише в 5,5 рази. Менш відомо, що динаміка торгових показників США і ЄС майже завжди була різнонаправленою. Тільки в роки воєн і депресій Сполучені Штати домагалися визначеного, а точніше умовного

лідерства; у 1948 р. вони забезпечували 22 % загального обсягу світової торгівлі. У мирні роки позиції європейських країн були швидко відновлені: вже в 1953 р. сумарний обсяг експорту 12 країн, що нині входять у ЄС, перевищив обсяг американського експорту.

Далі додамо наступне. До 2000 р. 9 з 20 найбільших світових експортерів (Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Швеція і Швейцарія) представляли Західну Європу, а їхня сумарна частка у світовому експорті досягала 32,2 % при долі США в 12,3 %. У торгівлі послугами картина ще більш вражаюча: 12 з 20 найбільших світових експортерів представляють ЄС і забезпечують 50,2 % світового експорту проти 15,7 % з боку США.

Підкреслимо, що в Німеччині і Франції частка експорту у ВВП складає 25 %, у країнах Бенілюксу – 50, а в Ірландії – 75 %, тоді як у США – близько 13 %, причому в останньої більше половини товарообігу приходиться на Канаду і Мексику. Таким чином видно, що міжнародн

а торгівля є одним з основних факторів економічного прогресу європейських країн, а тенденція розвитку торгової діяльності очевидно свідчить про оптимальний характер функціонування їхніх народногосподарських систем. Причому на відмінну від інших країн і регіонів, у європейській торгівлі представлена в основному різнобічна продукція схожих галузей. За подібних умов торгівлі операції заохочують конкуренцію у всіх сферах, а не розвивають гіпертрофованим чином один сектор господарства на шкоду іншому. Цим пояснюється той факт, що близько 85 % експорту і 77 % імпорту ЄС приходиться на промислові товари. Навіть така важлива стаття імпорту, як енергоресурси, нині займає досить скромне місце: 7,5 % загального імпорту ЄС проти 27,9 % у 1975 році. Тим самим, усіляко розвиваючи торгівлі відносини, країни ЄС підтримують свою промисловість і сільське господарство, імпортуючи в першу чергу ті товари, що в недостатній кількості виробляються в межах Союзу або ж не можуть вироблятися в Європі в принципі. Природним наслідком такої торгівельної політики є різке зниження залежності економіки ЄС від експорту в країни, що розвиваються, і імпорту з них. Якщо в 1958 р. внутрішньо-регіональна торгівля забезпечувала лише 36 % товарообігу європейських країн, то сьогодні її частка перевищує 62 %. Обсяг торгівлі з найближчими сусідами, що не входять у ЄС, – Швейцарією, Норвегією, Росією, Польщею, Туреччиною, Чехією, Угорщиною і Словенією, більш ніж у 2,7 рази перевищує обсяг торгівлі зі США. Тим самим європейські економіки піднімають критерії чутливості до нестійкості ринків, що розвиваються. А вже у середині 90-х років на торгівлю з країнами Південно-Східної Азії і Японію приходилося лише близько 13 % зовнішньоторговельного обороту держав ЄС, із країнами Середньоземноморського басейну – близько 6 %, з найменш розвинутими країнами Африки і басейну Тихого океану, відомими як учасники Ломейських конвенцій, – 2,8 %, а з Латинською Америкою – 2,5 %. У цілому на торгівлю з країнами, що розвиваються, наприкінці 90-х років приходилося 36,7 % торгового обороту США і лише 17,9 – Німеччини, 14,7 – Великобританії 10,3 % – Франції.

Таким чином, європейські країни забезпечують оптимальне розосередження своїх торгових потоків, не потрапляючи в залежність від господарської кон'юнктури в США, Азії чи Латинській Америці. Жодна з країн ЄС не направляє в будь-яку іншу країну Союзу більше п'ятої частини свого загального експорту (11,3 % ВВП) і не отримує з жодної країни більш 19 % свого сумарного імпорту (10,4 % ВВП). Це вигідно відрізняє Європу від Сполучених Штатів, найближчі сусіди яких – Канада і Мексика – направляють у США більше двох третин свого експорту й отримують від США практично дві третини усіх своїх імпортних надходжень.

7.3. Шляхи подальшого геополітичного сходження ЄС

В постбіполярний період розвитку континента всі значні геополітичні гравці спрямовують свої зусилля на пошук адекватних відповідей на виклики глобалізації та шляхи подальшого утвердження в сучасному світі. В останнє десятиліття ХХ ст. лідерство ЄС як основного торгового союзу світу ні в кого не викликає сумнівів. А вже США, Канада і Мексика, об'єднані в рамках НАФТА, контролювали в 1996 р. частку світової торгівлі, що значно уступала їх частці у світовому валовому продукті: 17,8 проти 28,2 %. У випадку з ЄС ми бачимо зворотну ситуацію – 37,2 проти 24,6 %. З огляду на роль міжнародної торгівлі в забезпеченні стабільного економічного зростання, можна стверджувати, що зовнішньоторговельна політика країн Європи приносить їм набагато більш вагомі результати в порівнянні зі США,

а європейська економічна інтеграція має під собою незрівнянно більш міцні підвалини, чим штучно створювана під егідою США конструкція, що називається Всеамериканською зоною вільної торгівлі і покликана об'єднати весь континент. Слід також підкреслити, що протягом другої половини ХХ ст. темпи росту обсягів міжнародної торгівлі втричі перевищували темпи приросту світового валового продукту. У свою чергу, темпи росту міжнародних інвестиційних потоків у чотири рази перевищували зростання обсягів міжнародної торгівлі. Так само, як і в міжнародній торгівлі, у перетіканні капіталів виявлялось зростання закритості західного світу: у 1990 р. розвинуті індустріальні країни направляли в держави такого ж рівня розвитку 76 % експорту товарів, тоді як п'ять найбільших економік світу – США, Великобританія, Японія, Франція і Німеччина – забезпечували більш 75 % як експорту, так і імпорту прямих іноземних інвестицій.

Однак найбільш вражаючі зміни відбулись в 1996 – 1997рр. Тепер ЄС став єдиним вельми потужним інвестиційним центром сучасного світу. Однак, це ще не цілком усвідомлено економістами, геополітиками та політичною елітою. США вперше з 1913 р. поступилися першістю по експорту капіталу вже не європейському регіону в цілому, а одній з європейських країн – Німеччині, цій надпотузі Європи. Таке становище, в свою чергу, істотно змінило всю картину інвестиційної активності в 90-і роки, протягом яких п'ять найбільших європейських інвесторів – Німеччина, Великобританія, Франція, Нідерланди і Швейцарія – забезпечили майже 80 % усього нетто-експорту іноземних капіталовкладень.

Більш повне уявлення про масштаби європейської інвестиційної експансії можна скласти, оцінивши успіхи європейців в області поглинання іноземних, і в першу чергу американських, конкурентів. Активізація міжнародних злиттів і поглинань постійна у величезній мірі є заслугою європейських інвесторів: обсяг ініційованих ними угод виріс у 1993–1995 рр. у 4 рази, а в 1995–1999 рр. – ще в 7 разів. Основними цілями були компанії, що розташовувалися в США: у 1996–1999 р. кількість придбаних іноземцями американських фірм виросло з 73 до 566, а вартість угод – з 2,9 до 282 млрд. дол., тобто майже в 100 разів за чотири роки. Підкреслимо, що 84 % цієї суми приходилася на частку європейців.

Для наглядності назвемо найбільш важливі угоди, які добре відомі. Так, навесні 1998 р. німецька "Daimler-Benz" за 41 млрд. дол. встановила контроль над компанією "Chrysler". Влітку того ж року найбільший німецький "Deutsche Bank" придбав за 9,2 млрд. дол. нью-йоркський інвестиційний банк "Bankers Trust". Наприкінці 1998 р. англійська "British Petroleum" купила американську нафтову корпорацію "Aтосо". На початку 1999 р. британська "Vodafone Group" поглинула "Airtouch Communications", а в серпні наступного року додала до своєї компанії "Verizon Wireless". У 2000 р. швейцарські банки "Credit Suisse" і "UBS" купили американські фінансові компанії "Donald-son, Lufkin & Jenrette" і "Paine Webber" за 12,8 і 12 млрд. дол. відповідно. Влітку 2000 р. "Deutsche Telekom" придбав компанію "Voice Stream Wireless", а французька "Vivendi", купила канадську фірму "Seagram", що у свою чергу володіла компанією "Universal Pictures". І цей перелік можна продовжувати. Вкажемо, що при цьому американські фірми практично нічого не змогли протиставити європейському вторгненню: з п'ятдесяти найбільших злиттів і поглинань 2000 р. і першої половини 2001 р. 12 склали власне покупки європейськими фірмами компаній США і Канади, і лише одна була зв'язана з придбанням американськими інвесторами європейської корпорації.

Сформувавши економічний і політичний союз ЄС з 1999 р. ввів на фінансові ринки й у своїх паралельних розрахунках нову грошову одиницю євро. Остання вже з 1-го січня 2002р. замінила у всіх 12 країнах єврозони всі наявні і безготівкові розрахунки. Звичайно, що ще потрібен час, для того щоб 300 млн. громадян у таких країнах, як Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Голландія, Австрія, Португалія й Іспанія звикли до нової грошової одиниці і нових цін. Власне, до євро мають ще всі звикнути і поза кордонами єврозони.

Відмітимо, що був час, коли деякі політики поза кордонами Європи висловлювалися проти євро. За словами колишнього канцлера Німеччини Гельмута Шмідта "деякі розумні американці вже давно знали, що нова валюта має велике майбутнє, саме тому вони були проти євро." Г. Шмідт висловлювався в тому сенсі, що через кілька років поруч з долларом євро стане ще однією світовою валютою, а також ще однією світовою резервною валютою. За оцінками фахівців ще до подій 11 вересня 2001 року, що за умови, коли Європейський Союз і відповідні фінансові інститути скористаються своїми майбутніми шансами, то вони впораються з домінуючим положенням американських фінансових установ. Загальний ринок єврозони

перетвориться у велике народне господарство. Тобто у європейців була добра нагода вірити в майбутнє нової загальноєвропейської валюти. Перебіг подій після жаклих терористичних актів 11 вересня 2001 р. проти США показав, що прогнози у відношенні євро виправдалися, що євро досить потужно заявив про себе, що будь-які послаблення долара обертаються посиленням нової європейської валюти. Варто підкреслити, що відтепер євро не тільки символ, але це одночасно і могутній двигун подальшої європейської інтеграції. Успішне введення євро стало вже історією, воно є шедевром високоякісної роботи системи європейських центрального і відповідних національних банків. Найбільша грошова реформа в історії континенту пройшла без ускладнень. У довгостроковій перспективі відповідна політика, яку буде здійснювати Європейський центральний банк, що розташований у Франкфурті-на-Майні, буде мати, за всієї можливої передбачуваності, відчутний вплив на подальше зростання Євросоюзу, зміцнення його економічних позицій у глобальному вимірі.

Тим самим нова валюта кидає виклик міжнародній валюті, якою до цього часу був американський долар. Звичайно, що відтепер важливою проблемою виникає протистояння долара і євро як нової світової валюти. Відомо, що частка долара у світових товарних трансакціях, що знизилася в 80-і роки з 64 до 47,6 %, й у 90-і знову виросла до 59 % (частка п'яти валют країн зони євро в розрахунках коливалася в ці роки в інтервалі 28-33 %). Однак це зростання спирається не на успіх самих США, а на активізацію експорту новими індустріальними країнами, прихильними (як і Японія) до розрахунків у доларах. Тим часом внутрішньоєвропейська торгівля, номінована в єку в 1982 р. лише на 9 %, сьогодні номінована в євро більш ніж на 67 %.

Також підкреслимо, що важливим індикатором ролі світових валют є їхня частки на ринку міжнародних запозичень і в резервах центральних банків. У цих аспектах позиції європейських країн виглядають більш сильніше. В останні роки частка долара як валюти, у якій здійснювалися державні і корпоративні запозичення, значно знизилася. Поряд з цим Європа має набагато більше вільних фінансових ресурсів, чим США: у 1998 р. у країнах ЄС і Швейцарії були зосереджені практично 40 % усіх світових банківських депозитів, тоді як на США приходилося лише 14,4 %. Подібна динаміка спостерігається й у відношенні валютних резервів: частка долара в них знизилася, а частка валют країн євросони виросла.

Таким чином, розглянувши ряд чисто економічних проблем, з якими зіштовхуються країни ЄС і США, інші глобальні геополітичні гравці на сучасному етапі, необхідно відзначити наступне. Протягом другої половини минулого сторіччя економіко-господарські системи успішно розвиваються, але дещо по-різному. Досить показово, що Європа, і зокрема, Євросоюз домоглися вражаючих успіхів, поставши з руїн найжакливішої в історії людства війни – Другої світової. Європейський Союз своїми досягненнями може вважати ті положення, що виходять із становища сформованого ним нового світового економічного і геополітичного центру.

Тим самим ці матеріали дають можливість спонукати читачів до сумніву щодо справедливості ряду розхожих уявлень про європейську економіку, що укоренилися серед вітчизняних та й закордонних дослідників. У першу чергу це – уявлення про низькі темпи росту, якими буцімто Європа відрізняється від США й інших регіонів. Навряд чи можна, рухаючись повільніше лідера, наблизитися до нього усе більш ближче і більш ближче. Приведені статистичні і порівняльні дані, власне, саме про це свідчать.

Сучасний технологічний прогрес, що також зазвичай часто асоціюється головним чином зі Сполученими Штатами Америки, набув останнім часом нових форм. Нині ясно, що далеко не всі його результати можуть досить швидко бути використані ринком. Отже, далеко не всі і не завжди науково-технічні досягнення обумовлюють темпи економічного розвитку. Європейські економіко-господарські системи, залишаючись більш традиційними в порівнянні з американською, більш стійкі до різного роду спонукальних потреб та проблем, що нав'язується ринком. Саме тому економіки країн ЄС менш чутливі до криз, що супроводжують і будуть супроводжувати розвиток нових господарських секторів, особливо не орієнтованих безпосереднім чином на споживацький ринок. Разом з тим країни Євросоюзу залишаються досить конкурентоздатними практично по всіх основних товарних позиціях.

Показово, що Європа залишається світовим торговим, інвестиційним і фінансовим центром. Країни регіону генерують близько 40 % міжнародних торгових потоків і є найбільшими інвесторами. Проте це не свідчить, як прийнято іноді вважати, про інвестиційну непривабливість самих країн ЄС. Підтвердженням цієї тези є той

факт, що середній рівень іноземних інвестицій на душу населення тут майже в десять разів перевищує аналогічний показник так би мовити самих привабливих в інвестиційному відношенні країн Південно-Східної Азії й Америки.

Досить ймовірним може бути вихід Євросоюзу в самій найближчій перспективі на провідні позиції по темпах економічного зростання серед усіх глобальних гравців сучасного геополітичного простору. Більше того, адаптувавши введене євро, ЄС здатний буде ще більше зміцнити свої позиції як світова економіко-господарська наддержава.

Однак проблеми і досягнення тієї чи іншої країни та союзу держав не вичерпуються і ніколи не вичерпувалися одними тільки економічними факторами. Варто підкреслити, що Євросоюз нині підтримує дипломатичні відносини більше, ніж з 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь у роботі ОЕСР, що об'єднує 30 економічно розвинених країн. У щорічних саммітах "Вісімки" беруть участь найбільші держави-члени ЄС – Великобританія, Італія, ФРН і Франція, а також голова Комісії, що безпосередньо представляє Євросоюз. Від початку ЄС є активним учасником ОБСЄ. На рубежі тисячоліть Західна Європа вийшла на такий рівень інтеграції, що вона відчуває себе і сприймається світом як єдине ціле. Євросоюз – це також ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Дійсно, в рамках ЄС стверджується підхід щодо формування засад спільної зовнішньої політики та політики безпеки. За баченням Брюсселя інтеграційні заходи будуть неповноцінними, якщо Євросоюз не зможе уже в найближчому майбутньому проводити єдину зовнішню політику та політику безпеки. Саме Франція та ФРН ще на початку 90-х років були ініціаторами внесення відповідних доповнень у договір про створення Європейського Союзу. Вони запропонували сам механізм формування СЗПВ Євросоюзу. Однак, Велика Британія та деякі інші держави на противагу французько-німецького бачення, обстоювали збереження монопольного становища НАТО у формуванні політики безпеки. До речі, різні підходи в подальшому відбилися на ставленні цих держав до політики США у боротьбі зі світовим тероризмом.

Держави ЄС запровадили створення багатонаціональних військових формувань: з 1989р. – німецько-французька бригада, а з 1993р. – єврокорпус, а з 2003 р. – в рамках і під командуванням ЄС функціонують сили кризового реагування загальною чисельністю в 64000 військових. Звичайно, що ще рано говорити про значне дистанціювання ЄС від НАТО. Проте порівняння перебігу подій 1999 р. навколо "гуманітарної катастрофи" в Косово, у 2001 р. після нападів терористів на об'єкти США та навколо кризи в Іраку у 2002 – 2003 рр. свідчать про відповідну трансформацію трансатлантичних відносин. Франція, Німеччина та деякі інші союзники США по НАТО не підтримують воєнні підходи заокеанського партнера. Ці країни прихильні до розв'язання навіть дуже гострих питань світової політики мирними засобами. Євросоюз обстоює засади превентивної дипломатії, а дистанціювання від заокеанського партнера при певному перебігу подій може набрати подальший і глибший розвиток. Дехто із аналітиків схильний вважати, що нині вже відчутний геостратегічний розкол між США та Євросоюзом за формального існування стратегічного і військового партнерства.

Місце, що посідає нині ЄС у сфері міжнародних відносин, його роль у світовій політиці, значні соціально-економічні досягнення і стандарти свідчать про ефективність обраної західними європейцями політичної філософії, а також стратегії, механізмів і методів інтеграції. Тим самим у соціальних, геополітичних і культурних вимірах успіхи європейських країн уявляються ще більш значущими, чим навіть їхні економічні досягнення. Саме тому нині відбувається природний процес переосмислення геополітичного статусу Європи, загалом і Європейського Союзу, зокрема. Ставши врівень з США за багатьма економічними вимірами, ЄС не сприймає одноосібної гегемонії з боку США.

Проте не слід сподіватися, що нові контури та прояви власної ваги Євросоюзу будуть проявлятися так настирливо, як з боку Сполучених штатів. В європейських столицях провідні політики свідомі того, якою ціною і завдяки чому зміг ствердитися Європейський Союз. Тут здебільшого відсутній радикалізм, натомість виваженість та конструктивізм беруть гору. З іншого боку, навіть гіпотетичне уявлення, що Євросоюз заговорить в один голос як геополітичний гравець змушує і США враховувати тією чи іншою мірою позицією ЄС вже нині.

З огляду на нинішні світогосподарські виклики, слід мати на увазі також і наступне. Європейський Союз вже кілька років поспіль демонструє нові підходи до

екологічної політики, цілеспрямованої підтримки країн молодшої демократії та країн, що розвиваються. Тобто ЄС стає більш привабливим полюсом сили ніж інші геополітичні гравці. Зваженість і конструктивізм у світовій політиці вже нині стають все більш притаманними ознаками Євросоюзу як нового геополітичного полюсу. То ж не дивно, що число претендентів на вступ до ЄС все більше зростає. Також підкреслимо, що на відміну від США, Європа має тривалі і стійкі соціальні і культурні традиції; світогляд європейців, система мотивів їхньої діяльності істотно відрізняються від тих, що властиві суспільству за океаном. Сучасна Європа спрямована не стільки до підвищення рівня життя, скільки до поліпшення його якості.

Так, країни ЄС уже кілька десятиліть проводять активну соціальну політику, наполегливо борються з безробіттям, домагаються значного скорочення протяжності робочого часу тощо. Активна соціальна політика Євросоюзу залишається важливим інструментом збереження соціальної стабільності. Статистичні дані переконливо доводять, що країни-члени Європейського Союзу помітно переважають США не тільки в успіхах у викоріненні бідності, але і в якості пропонованих соціальних послуг. Середній рівень та час, протягом якого безробітний одержує в ЄС відповідну допомогу значно більший американського. Так, рівень допомоги по безробіттю в країнах ЄС досягає 80 % заробітної плати на останньому місці роботи. Остання може надаватися протягом 8,5 місяців після звільнення. Разом з тим відомо, що в США термін виплати допомоги в зв'язку з безробіттям досить рідко перевищує чотири місяці. Протяжність відпустки з утриманням у Європі досягає 32 діб проти 18 у США; протяжність відпустки по догляду за дитиною складає у Швеції 72 тижня, а в США – не більше 12, попередження щодо звільнення з роботи в європейських країнах за 6-10 місяців, а в Америці – лише за 60 діб.

Підкреслимо, що протягом останніх десятиліть значно змінилася структура зайнятості населення. У країнах ЄС вона відображає більш високу, чим у США, якість життя. Серед європейців в останню чверть століття частка економічно активного населення в загальній його чисельності знизилася з 65 до 60 %. А в Америці за цей час даний показник зріс з 65 до 71 %. За останні п'ятнадцять років у США відсоток працюючих жінок значно збільшився і досягає нині 61 %, у той час як у країнах – членах ЄС цей показник складає 41 %. У Новому Світі практично на порядок вища доля працюючих пенсіонерів чоловічої і жіночої статі. Досить красномовним підтвердженням підвищення якості життя в країнах Євросоюзу є відповідне скорочення протяжності робочого часу працюючих. За період з 1960 – до 1990 р. даний показник тут знизився з 2150 до 1650 годин на рік. У США – навпаки, середня протяжність робочого часу в останні роки зростає і це притому, що збільшується квота безробітних.

У середині 90-х років середньостатистичний американець працював на 11 % довше англійця і француза і на 23 % довше середньостатистичного німця. За підсумками 1995 р. середньостатистичний німець проводив на роботі 1542 години на рік, а датчанин лише 1409 годин. Іншими словами тут існує чотириохтижнева відпустка, а робочий день при п'ятиденному робочому тижню складає 5 годин 52 хвилини. Дані показники для середньостатистичного американця значно вищі та й він продовжує працювати 1945 годин на рік.

Тим самим соціальна політика в країнах – членах ЄС сприяє у своєму кінцевому рахунку підвищенню економічної ефективності, разом з тим забезпечуючи поліпшення якості життя населення. Іншими словами, саме в Європі ми знаходимо передумови становлення не тільки економіки, але і суспільства, що відповідає викликам нового XXI століття і за таким суспільством більш вагоме майбутнє геополітичне утвердження.

Виходячи з усього цього, впливає однозначним висновком про те, що для України постає виправданим як економічно, так і геополітично завдання щодо ведення державної лінії на євроінтеграцію. Адже політика на якомога тісніше співробітництво України з ЄС вже сьогодні виправдана з багатьох точок зору. Виходячи з того, що це такий могутній і привабливий соціально-економічний гігант, потужний геополітичний гравець, яким постає нині Європейський Союз. І тут необхідний не разовий порив, чи стандартне заклинання, а планомірна і систематична наполеглива робота. Досить важливою складовою діяльності України на цьому шляху може бути широка структурізація відносин, формування належної суспільної думки, адекватних представлень про завдання і наслідки розв'язання тих чи інших задач щодо інтеграційних перспектив нашої держави. Саме такий підхід, послідовна робота будуть мати сенс із позицій національних інтересів України і геополітичних глобальних вимірів розвитку континента.

Розділ 8

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ

8.1. Формування нової геополітичної моделі сучасної ФРН

Вже понад десять років Європа і світ живуть у новому вимірі: наявності об'єднаної Німеччини.

Сучасна ФРН – провідна економічно розвинена країна, яка розташована практично в географічному центрі Європейського континенту. Поринула в небуття ціла епоха повоєнного протистояння, історичним минулим стала система відносин, що визначалася умовами існування двох держав на німецькій землі та їх належністю до протилежних воєнно-політичних блоків. З якого б боку не поглянути на цей підсумок повоєнного розвитку, завжди потрібно, і, певно, необхідно бачити реальний прогрес, перемогу демократичних засад розвитку. Питання єдності німецького народу в післявоєнний період не могло розглядатися лише самодостатньою величиною. Навпаки, вирішення цієї проблеми лежало у площині всього кола можливих і бажаних перемін.

Повоєнна Німеччина пройшла довгий шлях спокути, каяття і розколу. Давалось це все непросто. Але головним, певно, було те, що німецький народ, його кращі представники зуміли піднятися до рівня переосмислення національних цінностей і цілей. Вони пішли на радикальний розрив з рядом вікових національних традицій. Тим самим було суттєво оновлено суспільство, досягнута відмова від тих засад, які ускладнювали відносини Німеччини з сусідніми державами і народами. Слід підкреслити, що започаткований ще у 70-ті роки пошук політичною елітою Бонна ефективних зовнішніх програм і концепцій у наступні роки відкрив можливості для національних інтересів і посилення ролі ФРН у міжнародних відносинах. Інтеграційна політика щодо Заходу, а також нова східноєвропейська політика в кінцевому рахунку сприяла вирішенню наступних проблем. По-перше, це досягнення примирення Західної Німеччини з сусідами; по-друге, зміни образу цієї держави з ворога на образ партнера; по-третє уможливлення державного об'єднання двох німецьких країн. Оновлені засади європейської політики Бонна пройшли перевірку на міцність і стратегічну доцільність у наступні роки. Набутий політико-дипломатичний досвід Західної Німеччини, її державних діячів, послідовність, виваженість зовнішньої політики стали в нагоді тоді, коли впадала 9 листопада 1989 року Берлінська стіна і питання єдності перейшло в площину поточних справ політики, діяльності всіх державних структур.

Найважливішим результатом об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 року на основі домовленостей, досягнутих на переговорах по формулі "2+4" стало відновлення її основного геополітичного статусу, втраченого в результаті двох світових воєн – впливового силового полюсу практично в самому центрі Європейського континенту. На просторі Східної і Центральньо-Східної (або за іншим визначенням Середньої) Європи Німеччина як одна держава завжди мала вирішальне значення. Об'єднання Німеччини в 1990 р. остаточно поставило її у число провідних чинників процесу формування загальноєвропейської безпеки. Яким буде цей чинник у майбутньому? Що може і як радикально змінитися в зовнішньополітичній діяльності Німеччини? Відповідь на ці та інші запитання залежить, певно, від того, чи є об'єднання Німеччини остаточною і кінцевим обрисом відповідного геополітичного розвитку, від чого залежить доля всього Європейського континенту.

Об'єднання 1990 року детермінувало також остаточно географічні форми та кордони сучасної Німеччини. До цього часу, протягом своєї тисячолітньої історії, Німеччина не мала виразної і сталої історичної форми. Доречно зазначити, що відповідна просторово-історична форма Франції – L'Ехаgone була остаточно закріплена після закінчення багатолітньої війни (1415–1435), тобто значно раніше. У випадку з Німеччиною ми спостерігаємо протягом століть розвиток потужного і чисельного народу в динамічно змінних кордонах, в невизначеному просторі в центрі Європи. Така динамічність, територіальна змінність і відсутність достатнього простору була, за твердженням сучасного геополітика Йозефа Рована, причиною всіх загарбницьких воєн.

Об'єднання 1990 року відбулося цілком свідомо шляхом досягнення демократичного консенсусу всередині країни відносно остаточної території та кордонів. Характерною в ході об'єднувального процесу ФРН та НДР стала відмова Німеччини від земель Східної Пруссії, Судет, а також підтвердження непорушності кордону по

Одери-Нейсе тощо. Таке територіально-державне визначення – це головна подія, узагальнюючий підсумок всього попереднього розвитку для німців у XX ст. Об'єднання завершило процес просторової і геополітичної легітимації Німеччини, розпочатий ще Бісмарком.

І якщо ми нині спробуємо визначити завершальну форму, набуту Німеччиною, то на думку спадає тетрагональ. Її дві головні вісі, розташовані в одній площині, показують головні центри сили, які визначають існування країни: Західну (французьку) Європу і Центральну, або, як говорили раніше, – Серединну Європу. Третя, головна вісь іншого виміру, детермінує відношення центральноєвропейської держави Німеччини до глибинних земель континенту, тобто України, Білорусі, Росії та країн Передньої Азії. Приєднання східнонімецьких земель остаточно завершило процес конститування Німеччини як домінуючого центральноєвропейського масиву. Завдяки цьому суттєвому і природному "доповненню" свого історично-географічного ландшафту оперативна глибина простору Німеччини по відношенню до Гамбурга збільшилась на 357 км, а по відношенню до Рейнського індустріального району – на 337 км.

У політико-географічному вимірі вперше в історії Європи на політичній карті з'явилась країна з досить численними спільними кордонами, яка не має територіальних претензій до своїх сусідів. Загальна довжина цих кордонів складає 3 767 км, а саме: з Данією – 67 км, Нідерландами – 576 км, Бельгією – 155 км, Люксембургом – 135 км, Францією – 446 км, Швейцарією – 334 км, Австрією – 784 км, Чехією – 810 км, Польщею – 460 км. В час досягнення державної єдності кордони об'єднаної Німеччини на заході й півночі пролягли з землями своїх союзників на заході, на півдні з дружніми державами зони сильного германського культурного впливу і на сході з новоутвореними молодими демократіями західноєвропейського типу. Зазначимо, що для останніх Німеччина, на відмінну від острахів попередніх епох, стала взірцем політичного й економічного розвитку та могутнім центром притягання.

Численні прикордонні сусіди Німеччини надають їй статусу головного транзитного центру Європейського континенту, і поступово інтеграція лише посилює цю тенденцію. Такі політологи, як Людгер Кунхард і Ганс Петер Шварц вважають, що до дев'яти безпосередніх прикордонних сусідів слід додати й тих, які з транзитної точки зору можуть бути співмірними цьому статусу як безпосередні сусіди по узбережжю – Британію, Норвегію, Швецію.

Виходячи з такого географічного розташування та з аналізу соціальних, економічних та політичних реалій, наголосимо на особливій виразності для об'єднаної Німеччини загального переносу значної частини інтересів, в тому числі й національної безпеки на схід. Найбільш суттєвим і показовим в цьому плані стало перенесення столиці країни з Бонну – з крайнього заходу на крайній схід власної території – у Берлін. Зазначимо, що нинішня столиця об'єднаної Німеччини Берлін розташований лише за 55 км від кордону з Польщею. Тим самим відбувся й природний загальний зсув німецьких інтересів на схід. Однак показовим, за нашим аналізом, є той факт, що цей перебіг однозначно збігається з інтересами євроатлантичних структур, до яких належить сама Німеччина. А саме – для західних союзників ФРН після розвалу біполярної системи відносин на континенті постало викликом розширення зони свого впливу і особливо НАТО до лінії так званого Великого кордону. Власне німецькі інтереси полягають в тому, щоб остаточно перекласти статус периферійних зон безпеки на простір колишніх держав – членів Варшавського договору.

Німецьке питання було в центрі перемін у Європі. Для політиків та незаангажованих науковців цілком очевидно, що сама європейська структура буде залежати в першу чергу від місця об'єднаної Німеччини в континентальній системі безпеки та співробітництва. Так, виходячи з аналізу німецької проблеми, яка повною мірою постала в 1990 р., варто було врахувати три обставини. По-перше, відновлення єдиної німецької держави було неминучим, причому вирішальна роль у визначенні темпів, форм відповідного процесу залежала від самих німців – громадян НДР і ФРН. Чотирьом державам-переможницям: США, СРСР, Англії та Франції довелося лише встигати за об'єднувальним потягом і уточнювати статус збільшеної Німеччини. Адже в той час бурхливих зрушень спроби накласти обмеження, щось нав'язати чи загальмувати процес єднання німецького народу спроможні були детонувати потрібну кризу: в рамках інтеграційного Європейського співтовариства, в Північноатлантичному альянсі та в німецько-французьких відносинах.

По-друге, незважаючи на 40-річний досвід демократії ФРН, який унеможливило повторення драматичних подій минулого, поява в центрі Європи потужної Німеччини з більш як 80-мільйонним населенням робить виклик стосовно існуючого балансу сил. У поєднанні зі зміною та невизначеністю традиційної ролі НАТО і з подальшим розпадом Варшавського пакту цей чинник спроможний був призвести в найгіршому разі до розриву євро-американських зв'язків та розладу Європейського співтовариства. Така перспектива змушувала до визначення структури європейської рівноваги, яка враховувала б існування об'єднаної Німеччини. Складність полягала в тому, що необхідно було поєднати та забезпечити сумісність при цьому як інтересів всіх держав, що були учасниками забезпечення безпеки континенту, так і з фактом існування західноєвропейського полюсу безпеки.

По-третє, варто особливо наголосити, що процес німецького єднання розвивався в більш стрімкому ритмі, ніж процес загальноєвропейського зближення. Все це, як нині стало цілком очевидним, унеможливило те чи інше відхилення від існуючих структур безпеки, радикальну їх реорганізацію чи створення нових структур на Європейському континенті.

Адже теоретично за тогочасних умов можливі були три варіанти розвитку подій, схилення об'єднаної Німеччини у той чи інший бік. Про можливості кожного з варіантів говорилось і писалось тоді багато. Назвемо ці варіанти: збереження членства у НАТО зрослої ФРН, нейтралітет об'єднаної Німеччини, а також возз'єднання в контексті одночасного подолання блокової системи, або за тогочасною термінологією – в єдиному європейському домі.

Перша модель, яка зрештою і стала визначальною, постала "актом великої політичної і стратегічної значимості", що уможливила в подальшому розбудову "європейської опори" Атлантичного союзу в територіальних кордонах ЄС. При цьому враховувалося подальше скорочення озброєнь сторін, перетворення НАТО на організацію здебільшого політично-військового характеру. Вільше того, такий спосіб розв'язання німецької проблеми був пов'язаний з висуненням ще на початку 1990 року головою КЕС Ж. Делором планом західноєвропейської федерації, проектом прискореного формування Європейського Союзу.

Додамо, що довше всіх не погоджувався на входження об'єднаної Німеччини до НАТО колишній Радянський Союз. Спротив Кремля межував зі спокусою чи з провокуванням Бонна навіть до виходу ФРН із західних союзів. Нова ж філософія сучасної безпеки передбачала саме політику інтеграції розширеної ФРН в західні союзи, збереження і посилення її укоріненості в євроатлантичних структурах.

Наступна ж модель, перехід Німеччини до нейтрального стану також певною мірою базувався на реалістичному ґрунті. Його реалізація, як стверджували науковці із Франції Фредрик Восо й Жерома Паоліні, прискорила б розпад Варшавського пакту, а Атлантичний союз НАТО поставила б перед вибором між саморозпуском і реорганізацією та перенесенням лінії оборони з Ельби на Рейн. Стосовно Німеччини за нею лишалося б визначення форми свого нейтралітету, який міг би бути, за умови згоди німців, австрійського або ж шведського типу. В першому випадку це мали б бути визначені міжнародні обмеження щодо національних збройних сил, а відповідно до другого підходу мали б бути встановлені відповідні параметри нейтрального статусу на лише національній основі.

Проте подібний сценарій не відповідав реальностям як європейської політики, так і інтересам його учасників. Аргументами, що заперечували можливість нейтралістського шляху нової Німеччини слугували: подолання антагонізмів між Сходом і Заходом континенту; унеможливлення консервації воєнно-політичних блоків і відповідних порядків у Європі, які могли б мати антинімецьку спрямованість; рішучий потяг східних німців щодо остаточного закріплення на своїх теренах суспільно-політичних інститутів західної демократії.

Розглядаючи третю модель – возз'єднання німців – у новому загальноєвропейському контексті, слід взяти до уваги наступне. По-перше, німецьке питання знову постало на порядку денному завдяки і в результаті загальної тенденції подолання розколу Європи. А по-друге, відновлення єдності мало б відбутися за умов стабільності і всеохоплюючої безпеки, за умови того, що його "темпи і форми будуть скоординованими зі встановленням нового європейського порядку."

Цьому ж мали б бути підпорядковані складові колективної безпеки: участь всіх зацікавлених держав, контрольований характер роззброєння та задіяння ядерного чинника. Водночас принципи колективної безпеки виключали б форми воєнної інтеграції, що подібні до існуючих в рамках НАТО. Окрім цього, німецькі держави мали б поступово етап за етапом наближатися до єдності, синхронізуючи власні дії з загальноєвропейським процесом. Проте головним ускладненням став стрімкий

перебіг подій у Німеччині, особливо "процес морального, політичного та економічного демонтажу і розвалу НДР". Тобто "до непередбачуваних наслідків міг би призвести нерегульований процес злиття НДР з ФРН". Два воєнних союзи, що стикалися саме тут, не були готові до такої межі ризику для континенту. ФРН мала всі підстави, щоб перехопити ініціативу і неодмінно скористалася цим становищем. Водночас саме об'єднана Німеччина є активним прихильником підвищення рівня безпеки в Європі та світі. Стосовно Європейського континенту, то ФРН особливо увагу приділяє ОБСЄ, нарощуванню довіри і співпраці всього кола майже 60 держав. Німеччина розглядає ОБСЄ як механізм подальшої розробки та введення в дію загальних цінностей і норм, гармонізації та поглиблення довіри, контролю над озброєнням в Європі, а також у попередженні та врегулюванні криз та конфліктів. Тобто роль ОБСЄ отримує нове бачення, вона має працювати на сучасніших базових засадах. Одночасно німецьким політичним керівництвом підкреслюється необхідність більш прагматичного підходу до самої організації та її діяльності. Берліном розглядається Організація як своєрідний міжнародний форум, який не може й не повинен замінити НАТО. Всі інститути ОБСЄ, за баченням німецьких політиків, мають діяти в площині несилового впливу. Тобто політичні підходи та рішення мають випереджати можливі конфлікти. Інститути ОБСЄ повинні контролювати дотримання прав людини та свободу виборів. Проте там, де конфлікт вже розпалюється й потрібно застосувати силу для його погашення, там має діяти НАТО. Водночас Німеччина обстоює підхід щодо необхідності в такому випадку мати мандат ООН чи ОБСЄ на застосування сили.

Поряд з цим в рамках Європейського союзу Німеччина разом з Францією та іншими країнами обстоює підхід щодо формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Згідно з баченням офіційного Бонна, а потім Берліна, інтеграційні процеси на заході континенту залишатимуться неповноцінними, якщо ЄС не зможе проводити єдину зовнішню політику та політику безпеки. Тому Німеччина та Франція ще на початку 90-х років виступили ініціаторами внесення відповідних доповнень у договір про створення Євросоюзу. Вони запропонували створення механізму формування СЗПВ Європейського союзу.

Природно, що серед членів ЄС існували й інші підходи. Так, на противагу німецько-французького бачення, Англія, Данія та Нідерланди обстоювали необхідність збереження монопольного становища НАТО у формуванні політики безпеки. ФРН, виходячи з нового геополітичного становища континенту, наполягає на поєднанні атлантичного партнерства з усе більшим розвитком європейського співробітництва та підвищення ролі ЄС у питаннях політики безпеки. Цьому прислужилася створена ще 1989 року німецько-французька бригада, яка з 1993 р. підпорядковується Єврокорпусу. Такий підхід став, по-перше, суттєвим кроком у розбудові європейської опори НАТО, а по-друге – початком набуття європейцями власної оборонної єдності. Цей підхід отримав подальший розвиток в рішеннях саміту в м. Кельн 1999 року під час головування в ЄС саме Німеччини. Відповідно до цих рішень з 2003 р. функціонують в рамках і під командуванням ЄС сили кризового реагування загальною чисельністю в 64000 військових.

Зазначимо, що саме такий підхід, який обстоює об'єднана Німеччина, отримав подальший розвиток. За моделлю Єврокорпусу, який створили ФРН, Франція, Бельгія, Іспанія та Люксембург, у другій половині 90-х були створені німецько-датський і німецько-нідерландський корпуси. Пізніше і в НАТО була прийнята модель багатонаціональних формувань. На її засадах були також створені німецько-американський та датсько-німецько-польський воєнні корпуси.

Таким чином створення й накопичення досвіду кооперації воєнних з'єднань різних країн, багатонаціональних формувань показує те значення і роль, яких надає об'єднана Німеччина кооперативним зв'язкам, а не самостійним впливам з боку однієї навіть демократичної наддержави. Нову міць та вагу Німеччина застосовує для подальшого зміцнення як засад демократії в більш широких географічних межах, так і для розв'язання демократичними засобами тих різних підходів та суперечностей, які мають місце в європейських та євроатлантичних структурах. Водночас в останній період розвитку відносини Німеччини та США, інших її союзників в рамках західних воєнних союзів набули деяких ускладнень та поглиблення протиріч. Все це, за нашою оцінкою, викликано, по-перше, змінами геополітичних параметрів об'єднаної ФРН на континенті, а по-друге – прагненням Німеччини займати по ключових питаннях європейського та євроатлантичного будівництва більш вагоме місце, й на цій основі реалізовувати свої національні інтереси.

Протиріччя, що мають місце, їх головні вузли кореняться, власне, в самій динаміці розвитку інтеграційних процесів та процесів глобалізації. Нині в період утвердження нових і якісно відмінних від попередньої історичної доби геополітичних реалій Німеччина, опановуючи своє нове значення, намагається не ускладнювати, а знаходити оптимальніші рішення подальшого розвитку ЄС, ЗЄС та їх взаємодії з оновленим НАТО. Нинішня ФРН віддає все більшу перевагу кооперативним зв'язкам та інтеграції.

8.2. Геостратегія об'єднаної Німеччини щодо Центрально-Східної Європи

Безперечно, що формування нової геополітичної моделі об'єднаної Німеччини не могло не задіяти та значно трансформувати й тих попередніх поглядів і засад у сфері національної безпеки, які були експоновані на простір Центральної чи за тогочасним визначенням Середньої Європи. Адже подібні до нинішніх турбулентні зміни на континенті були притаманні й раніше. Їм, звичайно, передували характерні геополітичні концепції та більш-менш відповідний розклад сил на континенті. Водночас попередній розподіл сил спричиняли воєнні дії чи їх перспектива. Однак нині, на відмінну від попередніх історичних етапів, зміни, що відбулися, не є навіть детермінантами воєнних дій.

На початку Першої світової війни гегемоністські ідеї призвели до континентального суперництва Німеччини і Габсбурзької монархії проти безпосередніх сусідів та інших держав. Особливе місце у гегемоністських планах відводилося Середній Європі (Mitteleuropa). Фрідріх Науман, який видав книгу під назвою "Середина Європа", вважав, що перебіг подій Першої світової війни остаточно визначить виникнення нової європейської супердержави під гегемонією Габсбурзької монархії. Негативний потенціал цих ідей посилювався політичними планами утворити геополітичну Середню Європу задля оновлення дуалістичної монархії. Проте цей підхід і потенціал Середньої Європи був остаточно дискредитований після Першої світової війни. Однак саме в цей час можна спостерігати спроби надати Середній Європі конкурентну геополітичну функцію – так званого санітарного кордону (cordon sanitaire). Як відомо, це поняття виникло в 1815 р. і поєднувало держави на французькому кордоні, які повинні були стримувати розповсюдження значного революційного потенціалу Французької революції. Після закінчення Першої світової війни план "санітарного кордону" був розроблений і задіяний французьким прем'єр-міністром Клемансо і англійським Ллойд-Джорджем. На "санітарний кордон" покладалося виконання подвійної функції: по-перше, нейтралізувати вплив більшовизму в русі на захід, а по-друге, створити проміжний центр сили, аби не допустити порозуміння Німеччини з Радянським Союзом.

Однак надії, що покладалися того часу на Середню Європу як санітарний кордон, в подальшому не виправдалися. Наголосимо, що процес розпаду Австро-Угорської імперії на початку XX ст., радянсько-польська війна 1920 року, порозуміння в Рапалло і радянсько-німецький пакт поділу 1939 року і його наслідки, та, нарешті, перемога СРСР у 1945 р. "остаточно ліквідували Середню Європу і перетворили її на радянську зону впливу". Тобто після Другої світової війни Середина Європа перетворилася на оперативний простір превентивного розгортання військ Варшавського блоку. Тим самим протягом майже півстоліття "Приливно-відливні землі" втратили свою основну геополітичну функцію і перетворились на периферію Середньої землі. Великий кордон був замінений Берлінською стіною, новою важко приступною залізною завісою, а війська НАТО виконували роль нових легіонів. Безпека європейського простору змушена була протягом 45 років базуватися на штучній ідеї стримання замість балансу інтересів. Разом із Середньою землею Німеччина також була виключена з традиційної системи європейської рівноваги, перетворена на периферію НАТО. ФРН залишалась виключеною із загальноєвропейського поля політичних дій, оскільки, (згідно з тезою американського геополітика Ніколаса Спайкмена) Німеччина, поділена навіть на дві частини, політично не існує.

Звичайно, що розпад біполярної системи координат континенту та керування світом і об'єднання Німеччини в 1990 р. надали шанс утворити історичний простір Середньої Європи як геополітичної реальності нового типу. За таких умов роль і значення об'єднаної Німеччини, її вплив на цей регіон значно зросли б, та й геополітичний регіон мав би неабияку вагу. З огляду на таке надзвичайно важливе значення Середньої, а за нинішнім визначенням Центрально-Східної Європи, для об'єднаної ФРН остання максимально використовувала всі свої можливості для поширення свого впливу на цей простір. Найбільш перспективним вважалося

використати для цього довгострокові цілі Північноатлантичного пакту, а також залучення країн молодшої демократії до інтеграційних процесів на континенті. Коаліційний християнсько-ліберальний уряд об'єднаної Німеччини на початку 90-х років виробив власну платформу щодо майбутніх тенденцій розвитку Північноатлантичного альянсу. Тим самим було засвідчено про надзвичайне значення, яке надавалось проблемі пошуку нової геополітичної моделі ФРН в системі колективної безпеки. В коаліційній угоді 1994 року зазначалося, що НАТО є і буде основою європейської і німецької безпеки, що Північноатлантичний союз і Європейський союз складають основні засади мирного розвитку європейської системи колективної безпеки, що розширення НАТО має проходити пропорційно до розширення Євросоюзу. Тобто, задекларувавши незмінність базових засад щодо системи безпеки на континенті, об'єднана Німеччина визначила її головний пріоритет німецької зовнішньої політики в галузі власної безпеки в 90-х роках.

Формування німецької позиції передбачало конкретні тактичні рішення з питань строків, форм і черговості приєднання кандидатів на членство в НАТО до процесу прийому. Навколо цього точилися найбільш жваві дискусії. Головними опонентами в уряді були міністр іноземних справ Клаус Кінкель (ВДП) і міністр оборони ФРН Фолькер Рюе (ХДС). Глава оборонного відомства був прихильником максимально швидкого і безкомпромісного залучення країн – кандидатів в НАТО. Особливу увагу, на його думку, слід було приділити Польщі як найбільш вірогідному кандидату з огляду на її унікальне для Німеччини геополітичне положення. В той же час К. Кінкель вважав, що стриманість у процесі розширення і обережність ФРН у цьому питанні відповідає інтересам країни.

За баченням Німеччини, загальною послідовністю вступу країн – претендентів в союз НАТО мала б мати такий вигляд: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, а потім Румунія і Болгарія, дещо пізніше країни Балтії. Окреме місце серед цих країн повинна посісти Словенія, внутрішні тенденції розвитку якої могли б призвести до нейтралізації міжнародного статусу подібно до її "патрона" Австрії.

На початку 90-х років здавалося, що розширення Північноатлантичного союзу НАТО на Схід стане автоматичним кроком і Захід досить швидко і остаточно закріпить за собою колишні геостратегічні вигоди СРСР. Цей неконтрольований процес було припинено 1994 року. Його принциповим запереченням стала демонстративна відмова міністра іноземних справ Росії Андрія Козирєва підписати документ про участь Росії в програмі НАТО "Партнерство заради миру". Це було на початку грудня 1994 року в Брюсселі на щорічній зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів НАТО. А. Козирєв висловив позицію РФ формулою: "Так – партнерству заради миру, ні – розширенню". Новий міністр Росії Євген Примаков зайняв ще жорсткішу позицію щодо швидкого розширення НАТО. Ейфорія, яка протягом кількох років захоплювала східноєвропейських політиків, скінчилася. Тим самим ілюзії щодо термінового вступу в НАТО, які часто запаморочували голови багатьом лідерам країн-претендентів, наразилися на сувору дійсність. Стало цілком очевидним, що "остаточне рішення стане результатом компромісу між Росією і Сполученими Штатами".

В об'єднаній Німеччині більш ніж в інших країнах Заходу діяли з урахуванням позиції Росії. К. Кінкель фактично визнавав пріоритет відносин з РФ порівняно з прискореним розширенням блоку. Позиція Німеччини справляла відповідний вплив і на її союзників. З огляду на непримириму позицію Росії Захід став більше приділяти уваги проведенню стратегії м'якого просування НАТО на Схід. Американська "стратегічна" ініціатива, як часто називають програму "Партнерство заради миру", була фактично першочерговим тактичним маневром "м'якого" формування західних інтересів на просторі Центрально-Східної (Серединної) Європи. Її висунення надало можливість розробити конкретні форми взаємодії щодо зміцнення довіри та нарощування співпраці з країнами молодшої демократії. Водночас Польща фактично очолила групу з трьох першочергових кандидатів і стояла попереду Угорщини і Чехії, які також претендували вступити до альянсу. Наголосимо, що Німеччину польські політики воліли бачити основним лобістом у цьому питанні. База такого взаєморозуміння була закладена ще восени 1989 року "загальною декларацією" Коля – Мазовецького, а також підписанням в листопаді 1990 року польсько-німецького договору про кордон і в червні 1991 року договору про добросусідські та дружні відносини. Новообраний польський президент Олександр Квасневський метою свого першого закордонного візиту у січні 1996 року обрав Німеччину. Тим самим він підтвердив незмінність пріоритетів зовнішньої політики свого попередника. Квасневський назвав вступ Польщі в НАТО "основним завданням польської зовнішньої політики".

Проте слід мати на увазі й інше. Під час державного візиту в Польщу в липні 1995 року канцлер ФРН Гельмут Коль підтвердив у своєму виступі в сеймі взаємозв'язок прийняття країн в ЄС і НАТО відповідно до наведеної нами вище коаліційної урядової угоди. Тим самим він певною мірою викликав розчарування серед польських парламентаріїв, які сподівалися на пріоритетність входження до НАТО з огляду на неодноразові запевнення Ф. Рже щодо сприяння вступу Польщі до НАТО в найближчій перспективі. Виступ Г. Коля засвідчив про певну стриманість зовнішніх устремлінь німецької політики, те, що гору брали здоровий глузд та гнучкість зовнішньополітичної лінії ФРН.

З погляду урядовців та оглядачів, польсько-німецьке примирення, на зразок франко-німецького, стане в майбутньому одним з головних чинників центрально-східно-європейського простору. Надзвичайно сприятливою для цього стала співпраця у сфері розширення НАТО та майбутнього приєднання Польщі до ЄС. У галузі ж безпеки польсько-німецькі відносини виходять за межі двосторонніх. За оцінкою З. Бжезінського, реальна Європа сучасної історичної доби "неможлива без широкомасштабної співпраці та злагоди Польщі з Німеччиною". Американський політолог особливо наголошував на тому, що "безпека має бути основним аспектом будь-якої реальної співпраці між ними". Остаточне рішення щодо форм розвитку безпеки на континенті і просування НАТО на Схід приймалось, звичайно, не в Бонні та Варшаві, а в Москві й Вашингтоні. Однак порозуміння цих держав з широкого кола питань, їх спільні підходи були солідною спонукою для позитивного вирішення питання у 1999 р., коли Польща, а з нею Чехія та Угорщина вступили до НАТО. Перспективним, на погляд німецьких політиків, є залучення до членства в НАТО поряд з іншими східноєвропейськими державами також і країн Балтії. Однак ця політика потребує ще чималих зусиль багатьох сторін. Статус безпеки цих країн викликає занепокоєння, інколи навіть показне. В цьому контексті певною мірою більш рельєфно вимальовується стійкий інтерес об'єднаної ФРН по відношенню до Калінінградської області РФ. Певно, можна стверджувати про особливі геополітичні інтереси Німеччини стосовно цього анклаву. Адже Калінінградська область – це колишній Кенігсберг у Східній Пруссії, а також район Клайпеди – це колишній Мемельланд, які в силу повоєнного облаштування континенту відійшли відповідно від Німеччини до інших держав. Нинішнє політичне становище та географічне положення Калінінградської області між Литвою і Польщею з виходом у Балтійське море робить німецько-литовські взаємовідносини ключовими для всієї Балтії. Німецько-литовські взаємовідносини зазнали значних змін після проголошення незалежності Литви в березні 1990 року і наступного відновлення в серпні 1991 року ФРН дипломатичних відносин з Балтійськими республіками в повному обсязі. Німеччина є другим по об'єму інвестором у Литві і найбільшим західним торговим партнером. Подібний стан характеризує також інвестиційну діяльність ФРН у Калінінградській області. На початку XXI ст. іноземні інвестиції тут склали: німецькі – майже половину від загального обсягу, потім йдуть польські – четверта частина, а далі – інших держав і в їх числі балтійських. Ця тенденція, певно, посилюватиметься й надалі.

Зона Калінінградської області із самого початку потепління між Сходом і Заходом визначилась як зона потужних економічних інтересів ФРН. У 1988 р. голова ради правління Німецького банку Фрідріх Вільгельм Крістіанс висловив ідею відносно утворення в анклаві особливої економічної зони, яка досить швидко найшла підтримку в тодішньому СРСР. Добрі стосунки з керівництвом у Москві надали можливість істотного просування проекту. У вересні 1991 року відповідно до рішення Ради міністрів СРСР на території Калінінградської області була утворена вільна економічна зона "Янтар". До цього часу суттєвого розвитку вона не отримала саме з причин невизначеності у сфері безпеки.

Загальний економічний профіль області визначається виразною концентрацією військової промисловості. Окрім того, активний розвиток зони вільного підприємництва невідкладно потребує демократизації системи управління та значно більшої відкритості для іноземних інвесторів. В той же час збереження дещо подібного до попереднього рівня високої концентрації російських військ у цій області діє, м'яко кажучи, стримуюче на активність міжнародного капіталу. Звичайно, що військова складова Калінінграда поряд з історичними та політичними чинниками обумовлює і спонукає до більш прозахідного курсу Балтійських республік. Естонія, Латвія і Литва після краху Радянського Союзу взяли чіткий прозахідний курс. Пронімецька спрямованість особливо відчутна для литовської зовнішньої політики. Вона не викликає жодних сумнівів і має деякі посилюючі геостратегічні фактори. Зростання німецького економіко-політичного полюса сили

підтверджується переведенням столиці об'єднаної німецької держави в Берлін, значною підтримкою європейської політики Балтійських держав з боку Німеччини, нарощуванням присутності німецького капіталу в цих країнах.

Характерним є також і те, що в сучасній ФРН, Балтійських державах частіше згадуються й історико-культурні підвалини. Так, німецький геополітик професор Хайнц Вайль наголошує: "Балтика разом із Санкт-Петербургом протягом століть були тісно пов'язані з німецькою і особливо берлінською зонами культурного впливу. Якщо взяти до уваги той факт, що балтійські столиці певний час перебували під впливом Росії у досить сумнівному статусі, то слід погодитися, що їх відносини з Німеччиною, особливо з відродженою метрополією Берліна, будуть розвиватися тісніше, ніж у міжвоєнний час. Посилення впливу Берліна на Балтію відроджується у культурній площині. Поряд з цим Берлін, як традиційний центр прусського мілітаризму, не може не вплинути на колишню свою периферію саме у цьому сенсі. Звичайно, що насиченість відносин країн Балтії з євроатлантичними структурами підіймає значення Калінінградського регіону як військового форпосту Росії на противагу Німеччині, Заходу.

Треба віддати належне стриманій позиції офіційних кіл ФРН стосовно збереження статус-кво Калінінградської області. В 1994 р. тодішній посол ФРН у РФ однозначно наголошував, що в його країні жодна серйозна політична партія не ставить питання щодо зміни становища Калінінградської області. Проте з боку окремих політичних сил активність заперечень цього становища дещо підвищилась. Деякі з них заговорили про східнопруські землі як "загальноєвропейську проблему першого рангу". Тон цьому створює широке коло праворадикальних партій, зокрема, Німецький Народний Союз (DVU), Республіканці і Німецька Ліга за Народ і Вітчизну (DLVN). Групою правих радикалів був утворений "Комітет допомоги Східній Пруссії у сприянні об'єднання та прав". Організацією "Unitas Germanica" проводилася акція "Свобода для Кенігсберга", було поновлено діяльність "Прусського земельного уряду Східної Пруссії та Мемельланду" тощо. Загальною програмною вимогою всіх цих організацій крайнього правого спектра є відновлення суверенітету Німеччини над втраченими територіями. Їх значну електоральну базу складають, окрім вигнанців саме з цих територій, впливові організації судетських німців.

Німецька меншість на території Калінінградського ексклаву може бути в перспективі використана для обґрунтування закріплення Німеччини на цих землях. Після тотального відселення німців наприкінці 40-х років кількість німців у 1989 р. складала не більше 900 осіб. За різними оцінками, вона становить тепер від 4 до 20 тис. осіб. Навколо факту стрімкого зростання німецької колонії в ексклаві точиться багато спекуляцій. Недавні переселенці, в основному етнічні німці з Поволжя, мігрували на територію анклав після того, як втратили надію на відновлення Поволзької республіки російських німців.

Однак офіційний Берлін займає досить помірковану і конструктивну позицію. Так, це простежується у виступі Герхарда Шрьодера по підсумках візиту федерального канцлера до Санкт-Петербурга в 2001 р. Г. Шрьодер стверджував, що коли Європейський союз розшириться і до нього увійдуть Польща та Балтійські країни, Калінінград, або як його називають у ФРН Кенігсберг, перетвориться на анклав юрисдикції Російської Федерації. Цей регіон має стати мостом, що об'єднає Європу з Росією.

Проблема Східної Пруссії не вичерпується Калінінградським анклавом. Німецько-литовські відносини мають постійний подразник у вигляді Клайпеди, колишнього Мемельланду. Цьому певною мірою слугує історична спадщина. Проблема мемельланду історично завжди розвивалась як німецько-литовська. Основи суверенітету Прусської держави на цій землі закладалися Німецьким орденом. Протягом XVII–XVIII ст. у Мемельланді поселялися, головним чином, біженці. До Першої світової війни Пруссія міцно утримувала суверенітет над Мемельландом, загальний німецько-культурний вплив був багато відчутніший. Згідно з переписом 1920 року серед 140 746 жителів Мемельланду 71 156 склали німці, 67 259 – литовці і 156 були поляки.

Після закінчення Першої світової війни союзники не наважилися передати Мемельланд Литві де-юре, однак, згідно зі ст. 99 Версальського договору, Німеччина позбавлялася прав на нього. В травні 1924 року союзники, а це Велика Британія, Франція, Італія і Японія, уклали так звану Мемельську конвенцію, згідно з якою цей регіон отримав статус автономної території у складі Литви. На цих землях відразу ж почали проводити політику тотальної литовізації населення. В останніх німецьких дослідженнях історії Мемельланду дається вкрай негативна

оцінка тогочасної політики. Скажімо, солідне дослідження саме правових підвалин цієї проблеми зробив спеціаліст з міжнародного права м. Геттінген Гілберт Х. Горніг у книзі "Мемельланд – вчора і сьогодні. Історичне і правове дослідження". Засуджуючи відокремлення Мемельланда від Німеччини після Першої світової війни, він пише: "Відокремлення Мемельланда відображало шовінізм, який сповідував Клемансо. А його крайня ненависть до всього німецького і його бажання нашкодити Німеччині взяли й тут гору". Горніг вважає, що приєднання Мемельланда до третього рейху, здійснене Гітлером у березні 1939 року, є цілком виправданим з правової точки зору.

За рішенням Потсдамської (Берлінської) конференції Мемельланд було повернуто до складу Литви і на сьогодні його статус вважається остаточно вирішеним після укладення Московського договору у вересні 1990 року стосовно остаточного врегулювання німецького питання. Однак не виключено, що за тих чи інших обставин ці питання можуть ще порушуватися, набирати політизованого виміру й тим самим ставати подразником відносин у регіоні.

Аналіз зовнішньополітичного курсу об'єднаної Німеччини щодо країн Центрально-Східної Європи доводить, що за новітньої доби німецька східна політика мала свою внутрішню логіку і послідовність. У перші роки характерним було прагнення до повного врегулювання відносин з усіма новими незалежними країнами в цій частині континенту, формування пріоритетів співпраці. Починаючи з 1993 року, ФРН стала активно підтримувати всі держави молодої демократії, особливо ті, які досягли кращих результатів трансформаційних перетворень, з метою їх залучення до євроатлантичних структур. Наступним кроком стала політика відносно безпосередньої інтеграції східноєвропейських країн у західні політичні, воєнні та економічні структури. Певним підсумком цих зусиль і новим рубежем становища Німеччини стало прийняття Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО 1999 року.

Водночас зазначимо, що в об'єднаної Німеччини існує низка питань зі східноєвропейськими країнами, які ще мають вирішуватися на двосторонньому і багатосторонньому рівнях. До кола питань і протиріч слід зарахувати проблеми німецької етнічної меншини в тих чи інших країнах молодої демократії, політичні проблеми щодо інтеграції до Північноатлантичного союзу, економічні, а то й певним чином територіальні питання. Звичайно, що останніх у їх класичному розумінні сучасна ФРН не має. Незважаючи на жорсткість, з якою були по війні проведені етнічні чистки, вони по-своєму розв'язали проблему Судетів, Сілезії, а також Східної Пруссії. Юридично і остаточною цієї розв'язки закріпили угоди, підписані ФРН у 70-ті та 90-ті роки. Однак з огляду на об'єднання ФРН і НДР прагнення нових незалежних країн поповнити лави Євросоюзу, уряд об'єднаної Німеччини під певним тиском громадськості став порушувати питання щодо долі німецьких громадян, які мешкали раніше на теренах сучасних Чехії та Польщі, а також німецьких меншин у цих та інших державах регіону.

З політико-правової точки зору важливішим є підтвердження існуючих кордонів, що постали в результаті Другої світової війни. Так, з Польщею було укладено Договір про існуючий кордон у листопаді 1991 року, а з колишньою Чехословаччиною – Договір про добросусідство та дружню співпрацю в лютому 1992 року. Останній також надав гарантії дотримання існуючих кордонів, права для німецької меншини, підтверджував юридичну недійсність Мюнхенських угод 1938 року. Поза рамками договору залишилися вимоги судетських німців про повернення чи виплату компенсації за конфісковане свого часу майно та можливість для них подвійного громадянства. Невипадково, що ратифікація цього договору проходила довго і важко в обох країнах.

Враховуючи довготривалі політичні дискусії в Німеччині та Чехії, у грудні 1996 року в Празі було підписано спільну декларацію. В ній обидві держави засудили як Мюнхенську угоду, так і насильницьке виселення німецького населення із Судетів по війні, а також визнали свою взаємну відповідальність за злочини минувшини. Одночасно тверда позиція уряду сучасної ФРН під час дворічних переговорів постала своєрідною демонстрацією нових підходів до відносин з безпосередніми сусідами.

Місце, яке посідають східноєвропейські країни у геостратегії об'єднаної Німеччини, визначається кількома чинниками. Але головні з них два. По-перше, Німеччина є для країн Центрально-Східної Європи великим сусідом з потужним економічним та політичним потенціалом, що за умови співпраці може активно сприяти в подоланні їх власних економічних труднощів. По-друге, ФРН є провідним учасником західних союзів та інституцій, увійти до яких прагне переважна більшість нових незалежних країн. Зі свого боку об'єднана Німеччина нині

потребує нової солідної опори, яка спроможна буде забезпечити їй більший вплив на перебіг європейських подій. Саме такою опорою спроможний стати схід континенту.

З'ясування нового геополітичного становища об'єднаної Німеччини дає підстави стверджувати, що на нинішньому етапі вона реалізує власні інтереси через НАТО та Євросоюз. Однак за умови уповільнення інтеграційних процесів та посилення національних вимірів у підходах провідних держав Заходу щодо кооперативних відносин Німеччина може повернутися до доктрин "Серединної Європи"

("Mitteleuropa"). Наслідком такого підходу може стати формування нового порядку в Центральній і Центрально-Східній Європі, в якому об'єднана Німеччина посяде місце не лише економічного велетня, але й буде прагнути до значно зростаючого політичного панування в цьому регіоні.

Аналіз засвідчує також і той факт, що нині стримуючим чинником стрімкої та відчутнішої економічної експансії ФРН у країні східноєвропейського регіону є невирішеність внутрішніх проблем після досягнення лише державної єдності.

Звичайно, повномасштабній активізації політики Німеччини заважають проблеми, пов'язанні з підтягуванням до відповідного соціально-економічного рівня східних земель.

8.3. Нові світові геополітичні характеристики об'єднаної ФРН

Нові геополітичні виміри об'єднаної Німеччини мають місце не лише по відношенню до своїх безпосередніх сусідів, але й у ширших масштабах. Варто підкреслити, що з набуттям повного суверенітету зрослою ФРН на її території різко була скорочена військова присутність союзників по НАТО, еволюції зазнали й концепції військово-політичної діяльності Німеччини. Але в Європі значно зріс ризик регіональних конфліктів. Запобігання цим конфліктам і збереження миру в регіоні стали найважливішими завданнями загалом зовнішньої політики сучасної ФРН.

Саме тому в зовнішній політиці об'єднаної Німеччини проявилися два нових виміри. Вони значною мірою продовжують визначати позицію ФРН у наступний період розвитку континента. По-перше, сучасна Німеччина прагне посилити власну роль у НАТО, ЄС, ОБСЄ та інших інституціях, що виходять на європейську безпеку. По-друге, Німеччина не стоїть тепер осторонь подолання міжнародних криз, етнічних конфліктів та ризиків неконтрольованого розповсюдження зброї тощо. Тобто характерним у сучасній зовнішній політиці ФРН є посилення в ній силового, військового компоненту. Вже весною 1995 року Німеччина офіційно проголосила нову військову доктрину. Головна відмінність її від попередньої полягає у тому, що відтепер бундесвер використовується не тільки для оборони власної території, а й залучається до операцій на віддалених театрах бойових дій.

Звичайно, що в цьому зв'язку по-новому ставляться завдання перед військовим відомством ФРН, а також щодо його співпраці з союзниками та зацікавленими сторонами. Головним завданням бундесверу, згідно з основним законом ФРН, є спроможність і готовність до оборони земель і союзників Німеччини, тобто безпосередній захист територіальної цілісності країни і її союзників, незважаючи на малореальну в сьогоdnішніх умовах можливість прямого нападу. Засадничими принципами діяльності бундесверу передбачена можливість оборони країни проти нападу з моря і повітряного простору. Важливою складовою є здатність бундесверу виконувати свої завдання в рамках колективної системи оборони НАТО і ЗЄС. Геостратегічні виміри становища ФРН, широкий спектр можливостей розвитку політичної ситуації, лібералізація правових підвалин щодо участі країни в "гуманітарних інтервенціях" передбачають мобільність і гнучкість бундесверу як головних ознак його дієздатності.

Новим моментом, пов'язаним з розпадом СРСР, об'єднанням Німеччини і розширенням НАТО на схід, є усунення безпосередньої загрози нападу і збільшення періоду превентивного попередження. Для бундесверу це означає зміну форм бойової підготовки, відмову від повномасштабних бойових навчань, інтегративна співпраця з арміями країн Східної і Центральної Європи ще на початковій стадії, радикальне технічне переозброєння тощо.

Завданнями бундесверу іншого порядку, які регулюються діючим законодавством, є участь бундесверу в колективних акціях по забезпеченню миру, подоланню кризових ситуацій та регулювання конфліктів під проводом ООН. Юридичні основи цьому впливають із членства країни в ООН, НАТО і ЗЄС, які узгоджені з внутрішнім законодавством рішенням Конституційного Суду в 1991 році. Тим самим було остаточно сформовано право "гуманітарних інтервенцій" для об'єднаної Німеччини.

Далі є співробітництво у формі двосторонніх договорів, програм обміну, навчальних програм, спільних військових навчань, інших форм кооперативної взаємодії з країнами Східної і Центральної Європи. Легітимація цієї діяльності витікає із зобов'язання країни в рамках Паризької хартії 1990 року, Копенгагенської Декларації Ради НАТО 1991 року і співучасті у програмі "Партнерство заради миру" тощо.

Зміна геополітичного становища ФРН в Європі та світі поставила на порядок денний об'єднаної Німеччини реформування її збройних сил. Головний напрям реформ в армії запропонувала спеціальна комісія, яка була створена ще напередодні досягнення німецької єдності. Для визначення напрямів реформування прислужилося врахування загроз та викликів, з якими зіштовхнулася Німеччина. В сучасних умовах безпека ФРН залежить не лише від розвитку подій в Європі, але й поза її межами, а також поза межами відповідальності НАТО.

Згідно з концепцією реформування збройні сили ФРН повинні в майбутньому за дорученням уряду і за мандатом ООН виконувати весь спектр завдань, передбачених Статутом ООН (право "гуманітарних інтервенцій" у повному обсязі), а також діяти в рамках Північноатлантичного союзу поза межами його відповідальності. Останнє положення наражалося неодноразово на спротив опонентів, однак знаходило вже не один раз практичне підтвердження.

Характерним для концепції реформування бундесверу було визначення того, що фундаментом німецької безпеки залишається Північноатлантичний союз. Його структури повинні бути пристосовані до сучасних політичних і військових потреб, що витікають з нового стану міжнародних і європейських відносин. Нові завдання покладалися на підготовку і високотехнічне озброєння підрозділів бундесверу на рівні потреб часу. Справі зміцнення безпеки має прислужитися досягнутий рівень відносин та співпраці зі збройними силами східноєвропейських держав.

Таким чином, ґрунтовна реформа збройних сил ФРН була розпочата на початку об'єднання і триватиме до 2005 року. По проведенню реформи існував широкий консенсус правлячої коаліції християнських та вільних демократів, а в подальшому й так званого червоно-зеленого уряду. Структурно-технічне переозброєння бундесверу почалось незабаром після об'єднання. Зміни проходили, головним чином, у два етапи. По-перше, згідно з результатами переговорів 2+4 армія НДР була ліквідована, а абсолютна чисельність "армії об'єднання" скорочувалась з 600 до 370 тис. осіб.

На другому етапі розвитку найбільш значна увага приділяється структурній модернізації. Загальні витрати заплановано поступово збільшувати з 6 млрд марок у 1996 році до 9 млрд марок у 2003 році. Чисельність німецької армії мирного часу складає 338 тис. та 700 тис. військовослужбовців у стані оборони.

Значним нововведенням слід вважати створення великого корпусу сил швидкого реагування в кількості 53,6 тис. чоловік особового складу (37 тис. – сухопутні війська, 12,3 тис. – ВПС, 4,3 тис. – ВМС). Створення такого підрозділу ще десять років тому вважалося б абсолютно неможливим. Воно пов'язане зі зміною геополітичного статусу сучасної Федеративної Республіки Німеччини. Згідно з новими завданнями, які покладаються на країну у зв'язку з остаточним формуванням права "гуманітарних інтервенцій", об'єднана Німеччина почала формувати щось на зразок експедиційного корпусу високої мобільності, здатного захищати і впроваджувати національні інтереси країни поза межами дії НАТО.

Такі темпи розвитку вже близько 2005 року мають перетворити бундесвер на найбільш мобільну і модернізовану армію континенту. Роль цієї армії в центрі Європи значно зміниться. На це вже впливає насамперед утворення нової периферії НАТО за рахунок нових членів союзу – Польщі, Чехії та Угорщини. ФРН тим самим стала вже з 1999 року оперативним центром східного крила НАТО.

Єдиною державою, чия армія здатна врівноважити військову могутність бундесверу, залишається Франція. Статус франко-німецького альянсу у військовому відношенні залишається надзвичайно вразливим на будь-які коливання. Переорієнтація військової доктрини якої-небудь з держав може автоматично позначитися на рівні інтегративних відносин. Об'єктивність цього твердження не викликає жодних сумнівів у фахівців з проблем безпеки та питань німецько-французьких відносин. Зазначимо, що під час криз у регіонах поза межами відповідальності НАТО в перші роки після об'єднання Німеччина зіткнулася з проблемою правового врегулювання питань задіяння частин бундесверу. Так, надаючи фінансову підтримку країнам по проведенню операції "Буря в пустелі" під час Кувейтської кризи, ФРН утрималася від безпосередньої участі в ній. Це викликало дискусію та звинувачення в ухилянні ФРН від політичної відповідальності. У той же час коли німецький

федеральний уряд зважився розпочати акції на підтримку дій НАТО, а також у наступних воєнних акціях НАТО (наприклад в Югославії), він відразу наразився на звинувачення про втягнення держави у воєнні операції за межею дії Вашингтонського договору.

Згідно з тлумаченнями Конституційного суду ФРН в разі задіяння підрозділів бундесверу не потрібна зміна Конституції, однак для кожного випадку такого залучення необхідним є мандат Ради безпеки ООН та окреме рішення бундестагу. Останнє приймається простою більшістю голосів й тим самим може бути формалізованим рішенням урядової коаліції.

Варто наголосити, що для багатьох німецьких політиків та й частини громадськості нове геополітичне становище Німеччини, досягнення нею повного суверенітету дають підстави вимагати посилення впливу країни у міжнародних справах, зокрема одержання місця у складі постійних членів Ради Безпеки ООН. Остання вимога, щоправда, пов'язується з реформуванням цієї авторитетної організації та потребою здебільшого представлення інтересів всього Європейського союзу і врахування нового становища держав – світових гравців. Взяття на себе "більшої відповідальності Німеччини" у царині міжнародних відносин проголошується багатьма її прихильниками у різних варіаціях як мета та важлива основа сучасної зовнішньої політики Берліна.

Досить суттєвим є врахування підходів нинішньої так званої червоно-зеленої урядової коаліції до визначення власних зовнішньополітичних завдань. Федеральний канцлер Герхард Шрьодер неодноразово наголошував, що "Німеччина невідворотно належить до Заходу, що її трансатлантичні зв'язки є незаперечною основою зовнішньої політики". Таку оцінку розвивав і міністр оборони його першого кабінету Рудольф Шарпінг. Він, виходячи з нового геополітичного становища держави, наголошував: "Німеччина повинна проводити впевнену в собі і стриману міжнародну політику". Таке розуміння відповідає об'єктивному стану речей. Очікування на міжнародній арені вимагають конструктивної ролі німецької зовнішньої політики. Водночас, за словами Р. Шарпінга, необхідно зняти побоювання наших партнерів і сусідів щодо можливого повернення Німеччини до гегемоністської політики. Німеччина розтратить всі свої зовнішньополітичні можливості, якщо вона не буде цього враховувати і зробить ставку на національну карту.

Колишній міністр оборони ФРН виділяв чотири зовнішньополітичні цілі, що впливають з нового геополітичного стану держави. По-перше, це прихильність до стабільного миру та розуміння міжнародної стабільності як важливої передумови безпечного майбутнього як для ФРН, так і для будь-якої іншої країни. По-друге, сповідування прав людини, які є універсальною і невід'ємною складовою людської гідності. Повага до них, їх підтримка та підтримка розвитку демократії слугують збереженню миру. По-третє, палка прихильність до всеохоплюючої безпеки, тобто безпеки на основі політичної, економічної, соціальної і культурної співпраці. По-четверте, готовність Німеччини брати участь у створенні системи добробуту, яка має майбутнє і підкреслює взаємозалежність власного добробуту з добробутом інших.

Реалізація цих цілей за баченням німецьких політиків спроможна базуватися на трьох засадничих принципах: інтеграції та кооперації, запобіганні конфліктам і передбачення ризиків. Європейську інтеграцію німецький істеблішмент оцінює як результат історичного і своєрідного унікального політичного процесу навчання. За їх баченням, виміри європейської інтеграції постають найціннішою спадщиною ХХ ст. Водночас в Німеччині розцінюють, що поглиблення і розширення Євросоюзу, співпраця з державами у Східній та Центральній Європі, зараховуючи Росію і Україну, є найкращим засобом для побудови на континенті стабільної структури миру на тривалий час.

Останній період і особливо після нападів терористів 11 вересня 2001 року на США продемонстрував посилення союзницьких зв'язків та зобов'язань Німеччини з цією світовою надпотою. І цьому є чимало прикладів підтверджень, зокрема участь підрозділів бундесверу у воєнній операції НАТО в Афганістані тощо. В той же час перебіг подій восени 2002 та на початку 2003 років навколо проблеми Іраку, передвиборча парламентська кампанія в Німеччині засвідчила нові грані відносин Берліна та Вашингтона. Німеччина початку ХХІ ст. не бажає розв'язувати конфлікти воєнними заходами, вона прихильниця вирішення навіть гострих проблем мирними, дипломатичними засобами.

Прискіпливий аналіз дає підстави стверджувати наступне. Антиамериканські заяви, заперечення війни проти Іраку Г. Шрьодером та Й. Фішером не слід розцінювати

лише як тактичні кроки. Об'єднана Німеччина й надалі буде сповідувати більш пацифістські підходи, заперечуватиме підтримку діяльності політичних яструбів. Дистанціювання від заокеанських партнерів у ФРН за певних умов може мати подальший і глибший розвиток. Німеччина початку ХХІ ст. як надпотуга Європи не сприймає мову тиску, менторський стиль відносин. Такий стиль німці могли, а скоріше змушені були терпіти в повоєнні десятиліття. Нині, спокутавши воєнні гріхи своїх попередників, утвердивши демократичні засади розвитку, ФРН буде все гучніше вимагати аналогічного підходу й від своїх партнерів. Все це буде також пов'язуватися з подальшим уточненням та визначеннями національних інтересів об'єднаної Німеччини. Нині ФРН прагне всіляко уникати становища заручника у грі навіть більш потужних акторів міжнародних відносин.

За нових геополітичних вимірів, тобто по закінченню протистояння між Сходом і Заходом питання визначення національних інтересів постає перед всіма європейськими державами. Характерно, що власні національні інтереси всі країни мають визначати в контексті переплетіння багатосторонніх зв'язків на континенті. Останні в значній своїй частині складають нерівність взаємозалежності, тому Німеччина намагається використати свої переваги. Це проявляється у її відносинах з партнерами по ЄС, з союзниками по НАТО, а також поза межами євроатлантичних рамок. До числа останніх слід зарахувати відносини ФРН з Росією, "великою державою на сході Європи", Україною та іншими новими незалежними країнами. Звичайно, що особливі відносини об'єднаної Німеччини з Російською Федерацією постають в один ряд з відносинами з США, Францією, політикою європейської інтеграції і вони складають ядро зовнішніх відносин Німеччини, визначають німецьку політику на сході Європи. Відносини ФРН – РФ також впливають на використання їх дії щодо здійснення ЄС та НАТО перегрупування сил європейських держав на користь проголошеного "переносу стабільності" з заходу на схід для міцного спорудження європейської стабільності.

Зазначимо, що підвищення довіри Росії й Заходу за активної співпраці ФРН з Москвою уможливило підписання в 1997 році Основного Акту відносин РФ з НАТО. Німеччина, маючи у своєму активі досить міцний потенціал співробітництва з Росією, в основному знаходить раціональні рішення на шляху залучення РФ та інших країн при врегулюванні конфлікту на Балканах, намагається мінімізувати недовіру при розширенні євроструктур і Північноатлантичного союзу на схід континенту. Наголосимо, що формат співробітництва 19 + 1, започаткований 2002 року, – це оптимальна формула залучення, а не ізоляції Росії при вирішенні гострих питань безпеки континенту у співпраці її з державами – членами НАТО.

8.4. Вектори співпраці Німеччина–Україна

Нині Німеччина є високорозвиненою державою, яка вирішує важливі завдання консолідації німецького народу на засадах західної демократії. Могутній економічний потенціал об'єднаної Німеччини поставив її на одне з провідних місць на континенті, в Європейському союзі. Для країн молодшої демократії досвід як післявоєнної трансформації західних земель, так і практика останнього десятиріччя щодо переведення в систему ринкових відносин економіки п'яти східних земель постає важливим притягальним прикладом. Зацікавленість оновленої Німеччини до розширення та поглиблення інтеграції в Євросоюзі, а також щодо демократичних перетворень у країнах, що розташовані на сході континенту, в тому числі в Україні, ґрунтується на економічних інтересах, на фундаменті взаємної вигоди.

Для України є корисним і повчальним досвід Німеччини щодо державної і суспільно-економічної трансформації у східних землях. Українським політикам та дипломатам досить важливо знаходити реальні вектори співпраці України та Німеччини як впливових та надійних партнерів. Підкреслимо й те, що федеральний уряд з 1993 року визначив український напрям окремою складовою східноєвропейської політики держави.

Зазначимо, що Україна, піднявшись майже одночасно з відновленням об'єднаної Німеччини, за роки своєї незалежності довела наступне. По-перше, що євроатлантичний вектор зовнішньої політики є важливим напрямом, складовою просування України шляхом демократії. По-друге, за ці роки закладено основи розвитку ринкової економіки. Структуризація та змістовне наповнення відносин з західними об'єднаннями, в яких вагоме місце посідає ФРН, слугують зміцненню національної безпеки нашої держави. Сучасна Україна і об'єднана Німеччина в багатьох сферах, особливо економічних та науково-технічній, можуть доповнювати

одна одну і практично зміцнювати свій поступ у ХХІ ст. У цьому зв'язку досить важливо здійснити ретельний аналіз і об'єктивно, без метушні оцінити можливості, віднайти напрями для поглиблення співпраці та вести цілеспрямовану і далекосяжну роботу.

Для розв'язання цього кола питань є достатні засади. Так, новим виміром українсько-німецьких відносин стало започаткування у травні 1998 року Президентом Л. Кучмою і тодішнім федеральним канцлером Г. Коелем політичних консультацій. Підкреслимо, що таку форму співпраці Німеччина має лише з окремими західноєвропейськими країнами, а також із Польщею та Росією. Інституалізація консультацій та впровадження їх у практику відносин покликані надати імпульс двосторонньому співробітництву з широкого кола питань. Загалом концептуальне покликання таких політичних консультацій можна сформулювати наступним чином: найвірогідніше, що євроатлантичний вектор зовнішньої політики України матиме стратегічний успіх за умови суттєвої підтримки такої надпотуги, якою є сучасна Німеччина. Реалізація зовнішньополітичного курсу України успішною буде взагалі, якщо він спиратиметься, з одного боку, на національні інтереси, а з іншого – за умови врахування чинників глобалізації міжнародних відносин і набуття нової якості європейського континенту, де ініціатором інтеграційних перетворень виступає здебільшого об'єднана Німеччина.

Особливе значення має те становище, що об'єднана Німеччина та незалежна Україна надали природного стану геополітичному розкладу сил на Європейському континенті. Обидві держави уособлюють сучасну Європу, трансформаційні зміни на континенті за новітньої доби. Геостратегічні виміри наших двох держав дають всі підстави для розбудови українсько-німецьких відносин не лише на двосторонній основі, але й на засадах багатостороннього співробітництва.

Слід взяти до уваги, що провідні політики Німеччини усвідомлюють роль України як дієвого фактора досягнутої рівноваги і зміцнення стабільності у Центрально-Східній Європі та на теренах Євразії. Вони зацікавлені у зміцненні демократичного напрямку перетворень в Україні, завершенні та зростанні ефективності результатів її ринкових реформ та інтеграції до трансатлантичного простору. Про це свідчать конкретні дії уряду ФРН у цьому напрямі. Так, завдяки підтримці Німеччини під час її головування в Євросоюзі в першій половині 1999 року була розроблена стратегія ЄС щодо України, а наприкінці того ж року затверджена як спільний документ Євросоюзу його Спільна стратегія щодо України. Окремо слід наголосити, що підтримка ФРН, як провідної країни ЄС, може активно сприяти укладенню Україною з Євросоюзом угоди про вільну торгівлю, розширенню доступу українських товарів на європейський ринок. Перспективним напрямом співпраці є використання вигідного географічного положення України і підключення її до трансєвропейської мережі транспортних сполучень. А готовність ФРН до утворення тристороннього газонафтового консорціуму разом з Україною та Росією спроможна буде на ділі довести всі вигоди кооперативного співробітництва з нашою державою.

У сфері гуманітарного співробітництва актуальним є започаткування діяльності асоціації міст – партнерів наших держав. Сьогодні понад 20 міст з обох сторін розвивають партнерські відносини. Поєднання зусиль міст-побратимів додасть обертів цій важливій і перспективній роботі.

Також у полі зору мають бути створення Українського культурно-інформаційного центру в Берліні, розвиток україністики у німецьких вищих навчальних закладах та германістики в українських, підтримка на державному рівні відповідних громад національних меншин тощо. Розширення співпраці у галузі культури та освіти сприятиме формуванню у широкого загалу і, зокрема, у молоді обох країн нових вимірів відносин та спільних демократичних цінностей.

Окрім цього, справі нарощування співробітництва має прислужитися ретельний і поглиблений аналіз нереалізованих можливостей наших країн і серед них як різних економічних проектів, так і невдач, що спіткали гучний проект щодо виробництва середнього військово-транспортного літака на базі Ан-70. Тут своє вагоме слово мають сказати науковці, оглядачі, політики. Зняття обтяжувальних чинників, досягнення адекватного сприйняття і бачення реальних перспектив нашими зовнішньополітичними відомствами та напружена і систематична діяльність дипломатичних служб, їх зміцнення – все це неодмінно уможливить досягнення бажаних зрушень у бік стратегічного партнерства.

Політична воля керівників двох держав, що демонструється на політичних консультаціях на найвищому рівні щороку, може і повинна матеріалізуватися в нарощуване економічне, науково-технічне і гуманітарне співробітництво.

Розширення співпраці сприятиме розвитку якісно нових стосунків, а також прискорюватиме формування у широких верств громадян двох країн нових, демократичних вимірів відносин, що лягатимуть у площину формування Європи ХХІ ст.

Для України є всі підстави сподіватися на розширення діапазону співробітництва з Німеччиною за нинішнього нового-старого уряду Г. Шрьодера – Й. Фішера. Особливу увагу для політичних та ділових кіл ФРН будуть мати питання нарощування співпраці у торговельній та економічній сферах, у галузі безпеки на континенті, в тому числі у напрямі екологічної та техногенної безпеки, а також у справі розширення та зміцнення демократичних засад розвитку. Україна, стверджуючи демократичну ходу у всіх її вимірах, може мати в особі урядових кіл ФРН надійних партнерів та реалістичних політиків, яким небайдужі шляхи розвитку країн європейського сходу.

Таким чином, можна підвести підсумки розглянутого нового геополітичного становища об'єднаної Німеччини. Радикальні зрушення, що відбулися на континенті на рубежі 80–90-х років ХХ ст. значно змінили всю конфігурацію і розклад сил в Європі та світі. Сучасна Федеративна Республіка Німеччина, набувши повного суверенного статусу, не змінила свого стратегічного вибору на користь західних цінностей та євроатлантичної інтеграції.

Однак збільшені вагу та силу ФРН використовує не лише для нарощування інтеграційних процесів, а й збільшення власного впливу на перебіг тих чи інших подій на континенті. Німеччина нині, а з часом ще більше буде проводити впевнену в собі, але стриману міжнародну політику.

Об'єднана Німеччина вже проявила певне дистанціювання від заокеанського партнера, а з часом чи за певних умов такі підходи можуть мати подальший розвиток. Набуваючи все яскравіших рис надпотиуги Європи, нова ФРН початку ХХІ ст. не сприймає мову тиску, зверхне ставлення до себе чи менторський тон відносин. Стверджуючи демократичні засади внутрішньої та зовнішньої політики в ширших масштабах, Німеччина все гучніше буде впроваджувати нові демократичні виміри відносин зі своїми партнерами і союзниками, навіть такими, як США. Водночас не має підстав вбачати в політиці зрослої ФРН дії неконструктивні, чи надання переваг у досягненні власних національних інтересів за рахунок інших союзників та партнерів. Німеччина зміну свого геополітичного становища намагається використати в інтересах зміцнення безпеки в Європі та світі, розширення географічних меж демократії та залучення в орбіту євроатлантичної інтеграції все більшого числа країн молодшої демократії.

Підходи щодо здійснення зовнішньої і, зокрема, європейської політики ФРН спираються здебільшого на мирні, несилкові засоби з реалізації політичних цілей та установок, які є прийнятними для інших зацікавлених сторін чи глобальних гравців. Концептуальні засади зовнішньої політики об'єднаної Німеччини базуються на сучасних підходах відносин у глобалізованому, взаємозалежному світі. Вони включають також співпрацю з усіма державами Європейського континенту, прагнення більш раціонального задіяння всіх його структур безпеки. Мірилом зовнішньополітичних рішень ФРН є апелювання до спільних інтересів і цінностей як європейського, так і міжнародного співтовариства.

Розділ 9

ГЕОПОЛІТИКА

В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У сучасному світі не тільки США, а й кожна країна посідає своє місце та виконує відповідну роль у системі геополітичних відносин. Відповідна геополітика є й у Росії (РФ) як нової незалежної держави.

9.1. Росія в системі геополітичних відносин

З геостратегічної точки зору Росія ототожнюється із самою Євразією, збігається з геополітичним поняттям "географічна вісь історії", об'єднує євразійський Захід і євразійський Схід, виступаючи самостійним особливим геополітичним організмом – ні Сходом, ні Заходом – зі своєю особливою культурою "серединної імперії". Росія (Російська федерація) на зламі ХХ–ХХІ ст. теоретично і практично стає континентальною державою, має обмежені виходи до Чорного і Балтійського морів, віддалена від Центральної Європи поясом незалежних держав близького і далекого зарубіжжя. Перед Росією постало питання визначити свою геополітичну ідентичність. Росії історією відведена роль атланта світової цивілізованої рівноваги між Заходом і Сходом.

На сучасному етапі спостерігається два підходи до визначення геополітичної самоідентифікації Росії. Прихильники одного з них вважають, що в Росії необхідно утворити суспільство, яке б жило в системі тих економічних, політичних і духовних координат, в яких живе Захід. Прихильники іншого відкидають ліберальні реформи, взяли на озброєння неоконсервативні цінності, змістили центр Росії у східні регіони.

Розпад Варшавського Договору і Радянського Союзу означав панування атлантистської стратегії, яка проводилась в життя США і їх союзниками протягом усього XX ст. Захід перемагає в холодній війні зі Сходом. Морська сила святкує свою перемогу над Сушею. Кінець двополярного світу – це стратегічний удар по Євразії, по континенталізму і суверенітету всіх євразійських держав. При цьому створюється враження, що Захід гаслом "благородної боротьби з радянським комунізмом" у дійсності прикривав свою одвічну боротьбу з Росією.

Існує три версії майбутнього світового розвитку. Перша – перемога Заходу в холодній війні є повною і безповоротною. Друга – протистояння Суші і Моря збережеться, що приведе до створення нових блоків. У центрі одного з них будуть стояти США і їх союзники, в центрі іншого – Росія, яка має перетворитись на Євразійську імперію. Експерти доходять висновку, що говорити про єдиний світ передчасно, і планетарний дуалізм таласократії (зміцненій аерократією і ефірократією) і телурократії залишається головною політичною схемою і для ХХІ ст. І нарешті, третя – багатополюсна модель світового розвитку, яка на думку її прихильників найбільшою мірою відповідає інтересам Росії.

Необхідно визнати, що сучасна Росія за своєю політичною значимістю і впливом на події у світі, в тому числі як постійний член Ради Безпеки ООН, безперечно залишається однією з великих держав. Невипадково Захід, визнаючи політичну вагу і потенційну економічну могутність Росії, зарахував її у "вісімку" провідних країн світу. Поряд з геополітичним положенням і наявністю ядерних озброєнь до основних відзнак, які дозволяють в сучасних умовах вважати Росію великою державою, належать її потенційні можливості у сфері демографії, ресурсному забезпеченні, високому науково-технічному потенціалі тощо.

Природно, що Захід в цілому і США зокрема зацікавлені в подальшому ослабленні Росії. Одночасно Захід не може не усвідомлювати того, що Росія самим своїм існуванням забезпечує відповідний баланс сил, відіграючи тим самим позитивну геополітичну роль на світовій арені. Збереження цієї ролі Росії є одним з головних засобів застереження сповзання Європи, а також світу в цілому до геополітичного хаосу. Ось чому основні промислово розвинені країни Європи й Азії, а також США насправді повинні бути зацікавлені не тільки в тому, щоб забезпечити і зміцнити територіальну цілісність Росії, але й у відродженні сильної Росії, спроможної проводити у співробітництві з ними впливову як європейську, так і азійську політику.

Очевидно, Росія сама повинна визначити своє місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси в зовнішньополітичному вимірі. Експерти поділяють ці інтереси на три основні категорії.

Найважливіший інтерес Росії на глобальному рівні полягає в її активній і повноправній участі в побудові такої системи міжнародних відносин, у якій їй відводилося би місце, що відповідало найбільшою мірою її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, військово-політичним і зовнішньоекономічним можливостям і потребам. Визначальними тут є взаємовідносини Росії і Сполучених Штатів Америки, Росії, Європейського союзу і Північноатлантичного альянсу. При зваженому реалістичному підході до регулювання міжнародних відносин рівноправне, партнерське співробітництво може стати становим хребтом спільної глобальної безпеки. Об'єднати зусилля Росії і США, також як Росії та європейських і євроатлантичних структур можуть: мирне освоєння космосу, захист навколишнього середовища, нерозповсюдження ракетно-ядерної зброї, контроль за поширенням звичайних озброєнь, спільна боротьба з тероризмом і кримінальними структурами, розповсюдженням наркотиків тощо.

Найважливіші інтереси Росії на регіональному рівні зводяться до забезпечення стабільного і безпечного міжнародного оточення, а також до просування і зміцнення її військово-політичних і економічних позицій на світовій арені на основі використання механізмів регіонального співробітництва. Йдеться насамперед про взаємовідносини Росії з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, зокрема, з наймогутнішою в геополітичному та військовому відношенні країною в цьому регіоні – Китаєм.

Національні інтереси Росії на пострадянському просторі полягають у налагодженні усесторонніх взаємовигідних зв'язків з країнами СНД і участь в розвитку інтеграційних процесів між ними на взаємній основі. Нині об'єднати учасників СНД могла б якась загальна для всіх зовнішня або внутрішня загроза, або ідея, близька всім без винятку учасникам об'єднання. Ще одна обов'язкова умова – реальний центр тяжіння. Цим центром може стати динамічна, процвітаюча держава – регіональний лідер, економічна модель розвитку якого здається сусідам привабливою і вони природно починають до нього тяжіти.

Початок ХХІ ст. переконливо підтверджує: сьогодні, як сторіччя назад, міжнародна безпека полягає не в домінуванні однієї наддержави, хай і супроводжуваної деклараціями про захист демократії і свободи, а в збалансованій силі взаємодії основних суб'єктів геополітики.

У цьому контексті можна по-різному сприймати ідею утворення Євразійської імперії, в центрі якої має стояти Росія, але не можна не визнати її право на існування. Хоча б з урахуванням того, що це своєрідна відповідь на імперську політику, яку в період після Другої світової війни проводять як наддержава Сполучені Штати Америки. Якою ж бачиться її авторам модель нової Євразійської імперії? Прийдешня імперія не повинна бути регіональною державою або державою-нацією. Це дещо інше: стратегічний і геополітичний блок, який переважає параметри звичайної держави, це наддержава.

У центрі такого об'єднання обов'язково має бути Росія. Нова Євразійська імперія хоча й буде єдиним неподільним організмом у військово-стратегічному сенсі, але в політичному контексті буде представляти "конфедерацію Великих Просторів": Європейську імперію на Заході (навколо Німеччини і Середньої Європи); Тихоокеанську імперію на Півдні (навколо Ірану); Російську імперію у Центрі (навколо Росії). У середині цих імперій теж буде діяти конфедеративний принцип щодо країн.

Головною геополітичною проблемою на сучасному етапі є організація простору на Заході Євразії. Планетарний Захід у найширшому сенсі розпадається для Росії на дві складові – Захід як Америка і Захід як Європа. Завдання Євразії полягає у зміцненні союзницьких відносин між Росією і Європою, перетворенні простору від "Дубліна до Владивостока" на зону євразійської кооперації, співробітництва і стратегічного партнерства.

Росія, інші провідні держави не сприймають однополярної моделі світового устрою. Водночас економічно ослаблена Росія не в змозі сьогодні стати могутнім другим полюсом світової структури. Найбільш ймовірною виглядає багатополюсна модель світового розвитку. В багатополлярному світопорядку зберігаються окремі "центри тяжіння". Це – Сполучені Штати Америки, які залишаються глобальною наддержавою. Оновлена і зміцнена в політичному і економічному відношенні Росія посяде в світі властиве їй місце, знову знайшовши свою традиційно миротворчу, стабілізуючу, стримуючу хаос силу. В Європі такою наддержавою є, зрозуміло, Німеччина. Саме навколо німецького ядра (ФРН – Швейцарія – Австрія) створюється дійсно європейська спільнота, яка в тісному союзі з Францією може створити несучу конструкцію нової континентальної Європи. На Середньому Сході це, без сумніву, Іран, що розкинувся від Каспію до Індійського океану і абсолютно самостійний у прийнятті доленосних рішень. На Далекому Сході – Китай, а також Японія, не багата територіями та природними ресурсами, але потужна у фінансово-економічному відношенні. У Південно-Східній Азії – насамперед Індія, а потім Індонезія і Малайзія. І якщо в біполярній моделі блоки були стабільними, то багатополлярна модель передбачає рухливість її конфігурації.

Нині офіційна Росія заново сформулювала свої геополітичні цілі, адекватні новим реаліям, пов'язані з вересневими 2001 р. подіями в США, визначила та реалізує якісно нові стосунки як із Заходом, насамперед із Сполученими Штатами Америки і Німеччиною, так і країнами СНД, передусім з Україною.

9.2. Геополітичне поле Європи

Геополітичне поле Європи як мінімум складається з трьох великих геополітичних утворень (полів). Перше з них – континентальний Захід, ядром якого можна назвати насамперед Францію, Іспанію, Португалію. До острівного Заходу частіше всього зараховують Англію. Друге утворення (ареал) – Середня Європа. Сюди належать Австрія, Угорщина, Німеччина, Італія. Третє утворення – Східна Європа та Євразійська Росія.

Історично Англія (як і США) дотримувалась у геополітичних стосунках з країнами Західної та Східної Європи, з Євразією і Південно-Східною Азією таласократичного підходу. До кінця ХХ ст. Англія була володаркою морів. Перша світова війна, а потім жовтневий переворот в Росії внесли серйозні корективи у світовий розклад геополітичних сил. СРСР і США протягом піввіку перетворилися на дві світові наддержави. Західній Європі, разом з Англією, відводилась роль буферної зони. З часом всередині західноєвропейського співтовариства відбуваються невидимі на перший погляд зміни у відносинах США та Європи. Поверхово це виглядає як традиційне протистояння Парижа і Вашингтона, прагнення створити вісь Париж – Бонн як зародок сучасної Європи, спроможної протистояти заокеанському могутньому покровителю.

На геополітичному полі Європи прагне все гучніше заявити про себе потужна об'єднана Німеччина. Відбувається процес "європеїзації" НАТО, посилення в ньому ролі європейців. Наприкінці ХХ ст. в НАТО чітко визначились дві групи: з одного боку – США і Канада і часто Англія, що до них приєднується. З іншого – великі країни Західної Європи, національне почуття населення яких, зокрема французів і німців, було зачеплене в роки Другої світової війни. Посилються інтеграційні стосунки у сфері політики, економіки, фінансів у країнах Європейського союзу. Кінець ХХ ст. ознаменувався створенням єдиної європейської валюти "євро", відмовою від митного кордону і прийняттям принципового рішення про запрошення до складу Євросоюзу 10 країн Центральної і Східної Європи.

На рубежі третього тисячоліття геополітичне поле об'єднаної Європи може формуватися у двох напрямках. Перший. Європа стає визнаним лідером світового цивілізаційного процесу, зберігає свою унікальність у ньому, стверджується як самостійний центр багатополушного світу нового тисячоліття. Другий. Європа фактично занепадає, остаточно підкоряється панамериканізму, відбувається її дифузія у процесі глобалізації, дезінтеграція між євроатлантичним і євразійським полюсами.

Нинішній етап характеризується далекосяжним геостратегічним розколом між США і Європейським союзом при формальному збереженні стратегічного і військового партнерства. Названий процес – природний результат відчутних змін у співвідношенні економічних потенціалів Європи і США, а також реакція Європи на формування Сполученими Штатами Америки політики одноособової гегемонії.

Відповідні процеси демонструє і реальна практика останніх років. Світ став свідком виникнення і загострення серйозних розходжень між США і Західною Європою в питаннях, що стосуються Кіотського протоколу, доцільності військової операції проти Іраку тощо. Йдеться природно не про протистояння, а про відмінність інтересів і поглядів на ряд питань сучасності, визначених в останнє десятиріччя у військовій, економічній і політичній сферах.

За великим рахунком нині активно інтенсифікується процес переосмислення геополітичного статусу Європи і насамперед Європейського союзу. Йдеться про нові контури світоустрою, розвитку системи міжнародних відносин, де Європейський союз міг би відігравати самостійну роль, виконувати політичну функцію, відмінну від тієї, що реалізується нині, – функцію важливого, але все ж нерівного молодшого партнера США.

Проте тривалий час ця функція ЄС ще буде зберігатись. Не слід нехтувати військовим аспектом справи, де лідерство США є безумовним. До цього часу не подоланий психологічний шок, нанесений Європейському континенту двома світовими війнами минулого століття. Важливо враховувати й те, що інтеграційні процеси за своєю сутністю не піддаються штучному форсажу. Вони можуть стверджуватись лише на еволюційній основі. І в цьому смислі час працював, працює і буде працювати в майбутньому на Європу. Вона вже пройшла значну відстань, що визначає геополітичну рівновагу США – ЄС.

Нині на користь європейської геополітичної стратегії слід віднести створення загальноєвропейської валюти, перетворення Європи на визнаний центр світової екологічної політики. До цього слід додати конструктивність відносин Європейського Союзу з країнами "третього світу". Відповідно до своїх базових принципів ЄС прагне максимально підтримати стійкий економічний і соціальний прогрес країн, що розвиваються.

Отже, епіцентр конструктивності у світовій політиці поступово переноситься із США в Європу, де країною першої геополітичної ваги намагається стати Німеччина.

9.4. Геостратегія Китаю

Відповідно до прогнозу Світового банку, на початку XXI ст. Китай стане найбільшим економічним полюсом. Як висловлюються самі китайці, XXI ст. – століття Китайської цивілізації, яка за своїми основними характеристиками, насамперед гуманістичними, переважає всі інші цивілізації, і це забезпечить триумф Китаю в третьому тисячолітті.

Значні досягнення Китаю у військовій сфері. Сучасний Китай – ядерна наддержава з потужним економічним потенціалом. Свого часу Наполеон Бонапарт так сказав про Китай: "Там лежить гігант. Коли він прокинеться, він приголомшить світ".

Китай – динамічна країна з плановою економікою та ринковим механізмом. Політична й економічна системи Китаю стабільні, що сприяє притоку іноземних капіталів. Головними прямими інвесторами в економіку Китаю виступають Тайвань, Сінгапур та інші країни, де переважають китайці. На кінець 90-х років контрактний обсяг інвестицій складав 545 млрд доларів. Бурхливо росте китайський експорт. Китай експортує свої товари в ЄС, США, Африку, Латинську Америку, Україну.

Японія виступає переважно як кредитор, а нині є головним торговим партнером Китаю, який закупляє сучасну японську техніку і новітні технології. Проте на зовнішніх ринках КНР і Японія виступають як конкуренти. Сировину, енергоносії, руду, лісоматеріали Китай одержує з Росії, Австралії, США і Канади.

У майбутньому, вірогідніше, відбудеться об'єднання двох Китаїв в один, і тоді він перетвориться на наймогутнішу фінансово-економічну імперію.

Китай дотримується жорсткої демографічної політики: "одна сім'я – одна дитина". Проте і в цій ситуації населення КНР до 2015 року за прогнозами виросте на 300 млн чоловік. Нині, за офіційними даними, майже четверта частина міського населення безробітна. Сільське населення складає 800 млн чоловік. За деякими оцінками, 100 млн не охоплені сільськогосподарським виробництвом. Звідси легальна і нелегальна еміграція: з допомогою офіційних і неофіційних каналів китайці "освоюють" 72 країни світу. За даними експертів, на території Росії, зокрема на Далекому Сході й у Забайкаллі, нелегально проживає близько 2 млн китайців.

Складна демографічна ситуація примушує Китай шукати вихід з такого становища. Один з проєктів полягає в тому, щоб піти шляхом формування у XXI ст. "Великого Китаю", або загального китайського ринку, куди ввійдуть Китай, Тайвань, Гонконг, Сінгапур. У перспективі в першій половині XXI ст. на світову арену може вийти потужна світова супердержава з четвертою частиною населення на стратегічно важливому геополітичному просторі, яка зможе регулювати життя не тільки етносів "Великого Китаю", а й чисельних китайських общин, розкиданих по всьому світу.

Протягом століть геополітика Китаю носила подвійний характер. Китай не був таласократичною державою, завжди орієнтувався на континентальні архетипи. Проте тривалий час "з початку XIX ст. до жовтня 1949 року" був напівколонією Заходу, насамперед Великої Британії.

Сучасний Китай головним чином зосереджений на самому собі. Його зовнішня політика має підлегле значення по відношенню до внутрішньої, спрямованої на економічну і соціальну трансформацію країни. Зовнішня політика зорієнтована на стратегічний виграв часу для створення економічної і військової могутності, перетворення Китаю на потужну наддержаву.

Немає підстав стверджувати, що для досягнення своїх цілей Пекін застосує військову силу. Скоріше Китай буде придушувати волю інших країн своєю могутністю (демографічною, економічною, військовою), віддаючи тим самим пріоритет корінним інтересам країни.

Взаємодія Росії зі своїм сусідом повинна бути пов'язана насамперед з економічною, науково-технічною та інформаційною сферами. Для Росії Китай – це величезний ринок, де можна вигідно реалізувати як сировину, так і промислову продукцію і послуги. Неабияке значення має Китай як джерело робочої сили для розвитку Сибіру, Забайкалля і Далекого Сходу, а в перспективі – як джерело інвестицій.

Водночас Росія змушена розвивати рівноправні відносини з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, насамперед Японією, Північною і Південною Кореєю. Інтернаціоналізація розвитку Сибіру і Далекого Сходу допоможе запобігти односторонній китаїзації цих регіонів. Безумовно, діяльність інтернаціональних компаній, концесій потребує жорсткого контролю владних структур з боку Росії.

У XXI ст. Китай як могутня країна має можливість потужно впливати на світову геополітику, що потребує усвідомлення провідними державами, які повинні бути готовими прийняти виклик Пекіну.

9.5. Геополітика Японії

Один із засновників геополітики Карл Хаусхофер зарахував Японію до "острівних країн з континентальним типом мислення". На відміну від іншої острівної держави – Англії, яка завжди відгороджувалась від Європи, протиставляла себе їй, Японія, навпаки, підтримувала тісні зв'язки з Азією, насамперед з Китаєм, Кореєю, і зобов'язана континенту практично всім: від писемності до засобів праці й виробництва. Безумовно, це запозичення було збагачено і адаптовано до особливостей національної самосвідомості і набуло самобутньої сутності. Японці не без підстав вважають свою країну країною, де сходить сонце, країною "духовного достатку". Філософські погляди японців характеризуються самозаглибленістю, граничною зосередженістю, медитативною спрямованістю, що підкреслює думку про злиття людини з природою, з духом землі, з Космосом. Геополітика Японії віддзеркалює і зараз особливості її географічного і політичного становища. Острівне розташування, перенаселеність, брак природних ресурсів, з одного боку, а з іншого – могутня, що динамічно розвивається, промисловість, гостра потреба в сировині, ринках збуту визначили прагнення Японії посісти у світовому устрої місце, гідне її потенціалу.

Поки що політичний вплив Японії не відповідає її економічній могутності. До останнього часу сильні антияпонські настрої, зокрема в Росії. Ці настрої сягають своїм корінням вглиб більш як 300-літньої історії становлення і розвитку російсько-японських відносин. Агресія Японії по відношенню до Росії в 1904–1905 рр., жадлива окупація Далекого Сходу в 20-х роках, бої на озері Хасан і Халхін-Гол, небездоганна поведінка Японії по відношенню до СРСР в роки Другої світової війни (Японія потопила 80 транспортів, які йшли із США з вантажами, отриманими по "ленд-лізу"), все це сприяло створенню іміджу Японії як підступної, жорстокої держави і народу.

В силу цих та ряду інших причин є досить низьким рейтинг симпатій японців і росіян один до одного. Ця неприязнь багато в чому обґрунтована проамериканською орієнтацією японського керівництва. Фактичними союзниками США і Японія стали в 1981 р., підписавши мирний договір і "договір про безпеку". Головна мета цих договорів – "відбиття радянської загрози".

Користуючись великою фінансовою допомогою США, Японія після Другої світової війни досягла найвищих у світі темпів розвитку промисловості і сільського господарства, приросту товарів і послуг. Швидкий економічний ріст Японії обумовили чисельні фактори: орієнтація на досягнення людської думки у сфері нової техніки, технології, організації виробництва і менеджменту, виняткова працездатність народу, боротьба за найвищу якість продукції, жорстка економія. В результаті наприкінці 80-х років XX ст. Японія посідає друге місце у світі (після США) по виробництву ВВП.

Проте в середині 90-х років у Японії, як і багатьох інших країнах Заходу і Південно-Східної Азії, почалось повільне і болісне зниження виробництва товарів і послуг. У середині 90-х років Японію наздоганяє могутній сусід – Китай.

У російсько-японських взаємовідносинах слід вирішити три ключові проблеми. Перша: північні території. Прагнення Японії отримати південні Курили і чотири острови не підтримується ні політичною елітою, ні населенням Росії. Друга: економічна. Японія порушує питання про спільне освоєння з Росією енергетичних ресурсів Сибіру і Далекого Сходу, відводячи при цьому роль Росії сировинного додатку. На це Росія безумовно не піде. Третя: геополітична. Японія намагається взяти під контроль зв'язки Далекого Сходу і Європи через Середню Азію. Інакше кажучи, в геополітичному плані йдеться про відтиснення Росії з Далекого Сходу і Середньої Азії.

Росія – велика держава, яка розташована в Європі й Азії. Останнім часом Росія більше схиляється до Заходу. Треба, щоб Росія повернулась обличчям до Сходу: Японії, Китаю, Азії. Тоді збудеться передбачення великого політика XX ст. про створення Великого континентального Євразійського союзу, який об'єднав би Іспанію, Італію, Францію, Росію і Японію проти Британії і країн Західної Європи. Цей союз був би надійним гарантом проти світового панування США.

9.6. Геополітика країн Близького Сходу

Серед країн Близького Сходу регіональним геополітичним лідером прагне стати Іран, який, за результатом антишахської революції 1979 року, дав вирішальний

поштовх феномену "ісламського відродження." Революція здійснила великий вплив на всі країни ісламського світу.

Іран – країна з унікальним державним устроєм, де проживає понад 60 млн осіб. Валовий продукт складає 100–120 млрд доларів щорічно. Іран багатий на природні ресурси: одні з найбільших родовищ у світі нафти і газу, поклади металевих руд, запаси будівельного каменю, гідроресурсів.

На початок XXI ст. міжнародна ситуація склалась таким чином, що всі головні геополітичні фігури на Близькому і Середньому Сході – Іран, Пакистан, Афганістан, Ірак, Ізраїль і Туреччина – опинились на роздоріжжі: ні миру ні війни. Відносини Ірану з Туреччиною і США наприкінці XX ст. покращились, а з Ізраїлем і Іраком – погіршились. Отже, бачимо, що Іран об'єктивно привертає інтереси і Росії, і США. Іран також, як і Росія, об'єктивно зацікавлений в обмеженні впливу атлантизму в державах Центральної Азії: сховищі природних ресурсів і ринку збуту.

Іран, як і Росія, віддає перевагу посередницьким функціям: саме так він діяв у вірмено-азербайджанському конфлікті та в громадянській війні в Таджикистані. В обох випадках Іран домагався балансу сил сторін, що протиборствували. Звичайно, ісламський Азербайджан ближче для Ірану, ніж Вірменія. Іран і Туреччина "борються" за Баку, зацікавлені в його закріпленні у сфері свого впливу. Але історично (в ретроспективі і перспективі) у Ірану більше підстав для посилення свого впливу на Азербайджан. До приєднання до Російської імперії сучасний Азербайджан був у складі Персії і зараз в Ірані проживає близько 15 млн. азербайджанців, тоді як в самому Азербайджані – 6 млн.. При цьому не йдеться про приєднання останнього до Персії: адже тоді був би порушений складний демографічний і соціальний баланс.

Довгострокові геополітичні інтереси Ірану і Росії багато в чому збігаються у вірменському субрегіоні. Для Росії Вірменія – це традиційний слов'янський союзник. Вона ще в 301 р. н. е. оголосила християнство державною релігією. З Персією вірмен пов'язують давні історичні інтереси: сутність їх лежить в довгостроковому суперництві Ірану і Туреччини. Остання, нанісши величезну рану вірменам у 1915 р., коли за лічені дні було вирізано, убито близько півтора мільйона представників православних, залишається для вірменів найбільш неприязним суб'єктом зовнішніх відносин. І звичайно, взаємна неприязнь до турків робить Іран і Вірменію геополітичними союзниками.

Не менш важливе й те, що Вірменія, перебуваючи в зоні російського впливу, може контролювати й активно впливати на реалізацію проекту XXI ст.: передбачуване будівництво нафтопроводу Азербайджан – Грузія – Туреччина. Зараз вірменські збройні сили, що розмістилися майже на 40 відсотках території Азербайджану, – важливий важіль впливу на зовнішню політику Баку. Москва, безумовно, об'єктивно зацікавлена в жорсткій ув'язці Карабахського питання і нафтового проекту, підтримуючи Вірменію, яка на початок XXI ст. не визнана Анкарою як незалежна держава і остання не має з північним сусідом дипломатичних відносин.

Крім того, Туреччина неодноразово проводила біля вірменських кордонів військові навчання і останнім часом закликає ввести на територію Нагірного Карабаху, Чечні, Дагестану, Інгушетії, а в перспективі всього Північного Кавказу війська НАТО, що зовсім неприйнятно для Росії і країн Центральної Азії. Баку зазнає потужного впливу США, і його рішення скоріше шкодять власним геополітичним інтересам і схилиються на користь Туреччини. Наприклад, Іран так і не був допущений до азербайджанського каспійського проекту. Під тиском США Азербайджан і Грузія підписали угоду у військовій сфері як між собою, так і Туреччиною. Намітилися контури військово-політичного союзу між Азербайджаном, Ізраїлем і Туреччиною.

Стосовно відношення Росії до Ірану, поєднання торгового партнерства з інвестиційним, то їй важливо не допустити впливу атлантизму на Іран і направити сировинні потоки з держав Центральної Азії через іранську територію. Тут Росія вступає в різке суперництво з Туреччиною, відносини з якою є традиційно конфронтаційними. Туреччину підтримують США.

Значна роль в регіоні також Саудівської Аравії та Іраку. Саудівська Аравія – край "чорного золота", батьківщина Ісламу, країна Мекки і Медіни. Саудівська Аравія посідає особливе місце не тільки на арабській, ісламській, а й на всій міжнародній арені. У другій половині XX ст. Саудівська Аравія не тільки перемогла бідність, неосвіченість, хвороби, але й досягла значних успіхів у системі соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я, спорту. Країна кілька десятиліть сповідує один важливий принцип: "саудівець – двигун розвитку,

саудівець – кінцева мета розвитку”. Навчання, освіта традиційно на чільному місці в політиці уряду. Турбота про незаможних, обездолених – постійна політична лінія цієї ісламської держави.

Успіхи у вирішенні складних завдань внутрішньої політики безумовно пов'язані з величезними запасами нафти і торгівлею нею. “Чорне золото” приносить казни 100 млрд доларів щорічно. Найбільшим досягненням саудівці вважають їх успіхи в розвитку сільського господарства. Королівство з імпортера сільськогосподарської продукції перетворилося на її експортера. Сільськогосподарський сектор в економіці – другий по значенню після нафти. Понад 40 млн га земельних угідь віддано селянам безкоштовно. Держава купує урожай (виробництво пшениці займає 90 відсотків злакових культур у країні) за вигідними для селян цінами. Надлишки виробництва відіграють неабияку роль у реалізації регіональної і глобальної політики Саудівської Аравії у країнах Азії і Африки.

Саудівська Аравія надає підтримку спільним арабським зусиллям, спрямованим на захист Палестини, вважаючи себе в стані постійної конфронтації з Ізраїлем. В той же час у цілому зовнішня політика саудівців йде у фарватері Сполучених Штатів Америки. Звідси складні, а часом і напружені стосунки між Саудівською Аравією і деякими іншими ісламськими державами, зокрема з Іраном і Іраком. Але є немало факторів, які наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зажадали від ісламських держав відповідної координації своїх зовнішніх і геополітичних зусиль. Найважливіші серед них – протистояння агресивним устремлінням Ізраїлю, спільна політика з країнами – експортерами нафти в боротьбі проти зниження цін на енергоносії. Саудівська Аравія надавала фінансову і військову підтримку Талібану, чеченцям і вахабітам у Дагестані. Під виглядом допомоги братам по вірі в колишніх республіках СРСР, зокрема в Таджикистані, королівство побічно втручається в їхні внутрішні справи і здійснює політичний тиск на місцеві еліти.

Ще одна країна цього регіону – Ірак – також має цікаву історію: за біблійськими переказами у міжріччі Тигру та Євфрату був Едем – рай, де Бог спочатку поселив Адама і Єву.

Ірак – це батьківщина найстародавніших цивілізацій на планеті, спадкоємець чудової арабської культури. Багдад – центр мудрості, медицини, математики. Завдячуючи арабам, людство може пізнавати стародавніх грецьких і римських філософів.

Протягом тривалого часу між Радянським Союзом і Іраком існували найтісніші і дружні стосунки. Ця країна була головним партнером Радянського Союзу на Близькому Сході. Проте після того як СРСР в ході війни 1991 року фактично підтримав США і їх союзників, відбулося охолодження радянсько-іракських відносин.

Нинішні будні Іраку – давнього союзника СРСР, а тепер Росії – надзвичайно суворі. Переживши “бурю в пустелі” 1991 року, або точніше американську агресію, а також авіаційні й ракетні удари в 90-х і наступних роках, підтримані, зокрема, керівниками Саудівської Аравії, Ірак і до останнього часу наражається на шантаж з боку США й Ізраїлю. Відповідно до резолюції Ради безпеки ООН Ірак в 1992 р. опинився в економічній блокаді. За період з часу введення санкцій від голоду і нестачі медикаментів у країні померло понад 1 млн чоловік.

Негативне ставлення США до Іраку і Ірану великою мірою пояснюється усвідомленням того, що опір глобальному геополітичному диктату країни прийшов не з боку великих економічних чи ядерних держав, а від відносно невеликих країн – країн з багатоміліардною історією. Ірак відкрито виступив проти безцеремонного нав'язування всьому світу, а не тільки йому чужих інтересів, світогляду й образу життя, вступив у боротьбу в ім'я самобутності та індивідуальності кожного народу. Позиція Іраку знаходить розуміння в Росії, Китаю, Франції, Німеччині, які справедливо вважають, що подальше застосування санкцій і військової сили проти Іраку, зокрема з боку Сполучених Штатів Америки, носить відверто агресивний, антигуманний характер. Більш того, американо-іракські відносини на початку 2003 року перейшли в стан безпосередньої військової конфронтації. США, відкрито підтримані Великою Британією, Польщею, Болгарією, здійснили агресію проти Іраку і змінити діючий політичний режим таким чином, щоб він відповідав американським геоекономічним та геополітичним інтересам.

9.7. Геополітика країн Африки і Латинської Америки

Геополітика наших днів під Північчю розуміє всю сукупність західної цивілізації, де головна увага приділяється матеріальній, економічній стороні життя. Північ багата насамперед тому, що будує все своє життя, систему на принципах максимальної вигоди, яку можна одержати шляхом експлуатації всіх ресурсів. Термін "бідний Південь" – синонім Третього світу, з'явився в часи холодної війни, коли, на думку мондіалістів, в якості Першого світу виступали країни Заходу, Другого – країни соціалістичної системи, а Третій світ – насамперед країни Африки, Латинської Америки, Азії і Середнього Сходу, території, де багато дешевих природних і людських ресурсів.

Захід віками жив за рахунок колоній і доміонів; новітні форми колоніалізму – фінансово-економічного – ще більш витончені, жорсткі, антигуманні. Зникнення на початку 90-х років Другого світу значно ускладнило життя народів країн Африки і Латинської Америки.

Важливою складовою світового співтовариства є Африка. Перед цим "континентом, що прокидається", стоїть гама складних геополітичних проблем. Серед більшості африканських країн не знайшла підтримки концепція вестернізації, тобто орієнтації їх на соціальні інститути, еталони права Заходу, зокрема США. В той же час не одержала розвитку ідея геополітичного тяжіння Африки до Євразії. За Африкою досить стійко утвердилась репутація найбільш конфліктної сфери суспільного життя. Це обумовлено складним переплетінням різних конфліктогенних факторів: етнічного, кланового, конфесійного, суперечностями соціально-економічного, політичного характеру тощо.

Сучасні африканські держави мають різноманітну політичну і соціально-економічну спрямованість. На континенті складно, а інколи чудернацьки переплелися типи економічних відносин – від общинно-патріархальних, до капіталістичних і соціалістичних. У політичній системі панують різні види влади: авторитарно-військово-диктаторські, однопартійні, багатопартійні, демократичні і монархічні. У сфері духовного ідеологічного життя – широкий спектр різноманітних поглядів: від традиційних африканських культур і вірувань до мусульманської і християнської релігії, буржуазних і соціалістичних ідей.

Африка наприкінці ХХ ст. в політичному плані являла собою в основному авторитарні режими (в середині 90-х років вони панували у 38 із 45 держав Тропічної Африки). Специфічним феноменом більшості африканських країн залишається роль армії. Армія – опора і важіль влади практично в усіх країнах Африки. В геополітичному, регіональному розкладі сил в Африці більшу роль, природно, відіграють країни, які мають потужні армії і значний людський потенціал. Це – Єгипет, Марокко, Алжир, Ефіопія, Ангола, ЮАР.

Наступним специфічним фактором Африканського континенту, який здійснює великий вплив на його геополітичне становище, є міжетнічні відносини. Етнічний склад Африки – строката мозаїка націй, народів, племен. На континенті проживає приблизно 50 націй і народностей, 3 тисячі племен, які розмовляють на тисячі мов.

Доля Африки історично пов'язана з долею всього світу. Цей континент став колыскою людства, дав потужні цивілізації (Стародавній Єгипет, Арабський Халіфат та ін.), але колоніальна епоха значно загальмувала розвиток його народів, ізолювала їх від впливу світу. Після одержання незалежності кожна з країн Африки вибирала свій шлях розвитку – капіталістичний або соціалістичний, але, як показало життя, західна і радянська моделі розвитку, що не враховували реалій континенту, призвели до ще більшого поглиблення економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, регіональним і етнічним (військовим також) конфліктам, до посилення голоду, злиденства.

У геостратегічному плані Африка більше тяжіє до Заходу, хоча процес цей складний, динамічний і суперечливий. Геополітичне становище Африки, її позиція в системі міжнародних відносин багато в чому залежать від корінної зміни економічного порядку на користь формування більш сприятливих умов для цього континенту. До останнього часу цей порядок об'єктивно спрямований проти інтересів народів Африки.

В історичному контексті в міру зміцнення економічної, військової, фінансової могутності й політичної ваги США, Латинська Америка поступово втягувалась в геополітичне поле північного сусіда. І зараз практично США займають в абсолютній більшості країн цього континенту гегемоністське становище.

"Прибирати до рук" латиноамериканців США почали ще в першій чверті ХІХ ст. Згідно з доктриною Монро, яка надавала "переважне право" Сполученим Штатам Америки перед державами Священного союзу (Росія, Австрія, Пруссія) по відношенню

до країн Латинської Америки, стверджуючи фактично гегемонію США у південній кулі континенту. Виходячи з доктрини Монро, США почали здійснювати функцію "міжнародної політичної сили" для підтримання внутрішнього порядку в латиноамериканських країнах. На початку ХХ ст. США здійснюють чисельні інтервенції на Кубу, в Мексику, на Гаїті, в Домініканську Республіку, в Нікарагуа, Панаму та інші країни. "Переважаючі права" північного сусіда зводились до простої геополітичної ідеї: ріст могутності і достатку країни пов'язувався з розширенням території американських штатів.

Кінець ХХ ст. вніс зміни в геополітичну систему силових полів континенту. Країни Латинської Америки, незважаючи на протидію США, в силу об'єктивних причин (застій в економіці, неконкурентоспроможність продукції на світовому ринку, ріст безробіття, інфляція, соціальна напруга та ін.) шукають шляхи інтеграції у світову економіку. Проте вийти з кризи країнам Латиноамериканського континенту не вдається. Під впливом світового ринку регіон все більше орієнтується на видобуток і первинну переробку мінеральної сировини та сільськогосподарської продукції, а в промисловості – на монтаж і збірку виробів з імпортованих деталей і вузлів.

Держави Латинської Америки стоять перед небезпекою маргіналізації у світі метаблоків, що формуються. Лідери країн континенту доходять висновку про необхідність створення загального латиноамериканського фронту боротьби проти гегемоністських устремлінь геополітики США.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначіть геополітичну стратегію Росії.
2. У чому проявляється особливість геополітичного поля Європи на сучасному етапі?
3. Визначіть сучасні геополітичні устремління об'єднаної Німеччини.
4. Визначіть характерні риси геостратегічної політики Китаю.
5. Розкрийте основні тенденції геополітики і розвитку Японії.
6. Покажіть суперечності геополітики країн Близького Сходу.
7. У чому схожість і відмінність геополітики Африки і Латинської Америки?

Розділ 10

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ

Значення подій і явищ в сучасному світі полягає в тому, що в них відобразилися кардинальні зміни у геополітичному просторі: розпався Радянський Союз, змінився суспільно-політичний устрій у колишніх соціалістичних державах Центральної та Східної Європи, об'єдналася Східна і Західна Німеччина, активно розширюється Північноатлантичний альянс, економічно і політично інтегрується, хоча й не без труднощів, Європейський союз.

10.1. Геополітичне становище

У новому геополітичному просторі з'явився ряд нових незалежних держав, які свого часу входили в зону сухопутної могутності, серед них – Україна. На міжнародну арену Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, вийшла помітним державним суб'єктом у світовій розстановці сил. В Україні в Карпатах розташований географічний центр Європи, в Криму – геополітичний полюс Євразії. За площею (603,7 тис. кв. км) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення Україна посідає шосте місце в Європі (після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції).

У світовій ієрархії країн Україна перебуває у другому ешелоні як середня за індексом людського розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих з них, що є найбільш бідними на планеті.

Міжнародні контакти українського народу мають глибокі традиції, які сягають своїм корінням у глибину століть. Політична історія переконливо свідчить: спілкування українського народу з іншими було більш інтенсивним в період повної або неповної державності. Також і світ більше проявляв до неї інтерес в період державності, а в часи бездержавності Україна опинялась на периферії міжнародних контактів. У період найвищого розквіту Київської Русі столий Київ вважався третім за величиною європейським містом після Константинополя і Кордови. Налагодження економічних і культурних зв'язків з Візантією ввело давньоруську державу в коло передових євразійських країн. За часів Богдана Хмельницького,

коли вирішувалось завдання створення незалежної Української держави, до якої мали ввійти всі етнічні українські землі, Чигирин – столиця гетьманської республіки – став визначним центром міжнародного життя. В Україну прибували посольства з Росії, Польщі, Молдови, Швеції, Австрії. Натомість до цих країн виїжджали українські місії та посольства. Навіть за часів Радянського Союзу, коли наша держава мала обмежені можливості проводити власну зовнішню політику, Україна була членом ООН, в країні сформувалася ціла плеяда дипломатів зі світовим ім'ям.

І все ж справжньою датою народження сучасної зовнішньої політики України слід, очевидно, вважати 16 липня 1990 року, коли Верховною Радою було прийнято Декларацію про державний суверенітет. Прийняттям Декларації було зроблено перший, надзвичайно важливий крок до реального міжнародного визнання України. У цьому історичному документі нашу державу було проголошено суб'єктом міжнародного права та рівноправним учасником міжнародного спілкування, вперше заявлено про безпосередню участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Розвиваючи положення цього документа, 24 серпня 1991 року Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, остаточно утвердивши принцип зовнішньополітичної самостійності.

Практична реалізація цього принципу відразу поставила питання про формування засад зовнішньої політики.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію нині характеризують і дві головні парадигми: Євразійська та Євроатлантична (до яких пізніше долучилася і третя – Чорноморська), що зумовлено специфікою геополітичних координат України, її належністю водночас до двох регіонів – Європи та Євразії і до того ж її периферійним положенням у кожному з них.

Що стосується Чорноморської парадигми, то це насамперед регіональна і геополітична політика України в Криму. Тут необхідно навчитись жити і цивілізовано працювати з ісламом – рівноправною релігією в своїй країні, з кримськими татарами – корінним народом у своїй країні, з Туреччиною – сильним цивілізованим сусідом. Маємо уникати як косівського, так і чеченського конфлікту.

Після століть спілкування із зовнішнім світом здебільшого “опосередковано”, крізь призму чужих інтересів та іншої, політично більш розвиненої свідомості (польської, російської, німецької), Україна постала перед завданням віднайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе у глобальному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити, в чому полягають її пріоритети, реальні національні інтереси і виробити стратегію і тактику реалізації останніх.

Ключовою тезою Декларації про державний суверенітет є та, що Україна має намір стати “постійно нейтральною і без'ядерною державою, яка не бере участі у військових блоках”. “Нейтральний позаблоковий статус” держави підтверджено в Акті про проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

Реальна геополітична ситуація показує, що Україна не може дотримуватися “чистого нейтралітету” через відсутність економічної стабільності, самодостатності в забезпеченні своєї національної безпеки, які мають бути атрибутами по справжньому авторитетної держави. Україна до останнього часу не є такою. Україні на практиці довелося відмовлятися від нейтрального статусу. Про це свідчить, зокрема, підписана в 1995 році в рамках СНД угода про об'єднану систему ППО, домовленість з Росією про розташування на українській території російського Чорноморського флоту. Неможливість для України стати нейтральною державою де-факто актуалізувала питання дотримання не так нейтралітету, як позаблокового статусу. Однак для того щоб позаблоковість не призвела до відмови від повномасштабної участі в загальноєвропейських процесах і не перетворилася на м'яку форму ізоляціонізму, перед Україною постало інше завдання – вести широкий діалог і налагоджувати співробітництво з провідними країнами світу, визначити стратегію і тактику своєї зовнішньої політики.

Геостратегічне становище України вивело її на багатовекторність у зовнішній політиці. І хоча такий курс дозволяє Україні певною мірою підтримувати зв'язки з багатьма державами, але поступово почали даватися взнаки його недоліки. Актуальною стала потреба завершити дискусію про “багатовекторність” української політики.

Здійснюючи зовнішню політику, Україна прагнула виокремити країни, які є для неї стратегічними партнерами. За останні роки стратегічними проголошені відносини України з 19 країнами світу. За міжнародним критерієм стратегічне партнерство –

це, по-перше, наявність принципово важливих для країн-партнерів стратегічних цілей; по-друге, наявність спільних поглядів з ключових проблем міжнародної політики, глобального і регіонального розвитку. Виходячи з цих критеріїв, Україна реально могла б мати стосунки стратегічного партнерства максимум з 3-5 державами. За визначенням експертів, до країн, співробітництво з якими має для України стратегічне значення, слід віднести насамперед Росію, Сполучені Штати Америки, Німеччину і Польщу. І лише з Польщею стратегічне партнерство набуває рівнозначного, а не асиметричного, як з першими трьома країнами, характеру. Практика показала, що слід відмовитись від довільного використання терміна "стратегічне партнерство" і проголошення нових стратегічних партнерів. Важливо наповнювати реальним змістом відносини з державами, стратегічне партнерство з якими визначене відповідними угодами, поглиблювати політичний діалог, економічне, військове і військово-технічне співробітництво, посилювати інформаційне забезпечення розвитку цього процесу. Магістральні вектори сучасної української зовнішньої політики, місце і роль України в геополітичному просторі на практиці визначено Конституцією України та відповідними законодавчими актами. Важливо не абсолютизувати геополітичне становище країни, а всебічно розширювати її можливості в реалізації національних інтересів та цілей в системі міжнародних відносин. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин насамперед пов'язані з її об'єктивною зацікавленістю і геополітичним обов'язком брати участь у політичних і економічних трансформаціях двох регіонів – Росія і Захід – у гармонізації взаємозв'язків між цими регіонами. У геополітичному плані це означає стратегічне партнерство з Росією, інтеграція в європейські і євроатлантичні структури, співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи.

10.2. Євразійська парадигма геостратегії України

Характеризуючи взаємовідносини України і Росії, слід виходити з того, що їх успішний розвиток залежить від переведення цих взаємовідносин в русло стабільної системи міжнародного співробітництва, міжнародно-правових актів. Тривалий час цей процес відбувався повільно, суперечливо і насамперед в економічній сфері. Росія – найважливіший торговий партнер. Україна ще довгий час гостро відчуватиме нестачу енергоресурсів, потребу в ринках збуту своєї продукції. Загострення відносин часом відбувається здебільшого через проблему заборгованості. Все ще не спрацьовує належним чином Програма економічного співробітництва України і Російської Федерації на 1998–2007 роки, численні угоди з економічних питань. Проте останнім часом намітились конструктивні підходи урядів двох країн до вирішення питань міждержавного співробітництва.

Україна є найбільшим споживачем російського газу в Європі. Якщо Європа споживає 110–120 млрд куб. м російського газу, то тільки одна Україна – 55–60 млрд куб. м. І які б проекти диверсифікації не пропонувались, Росія залишається для України найпотужнішим постачальником енергії. Труднощі у вирішенні цих питань пояснюються тим, що постачання нафти і газу Україні для Росії давно вже стало не економічною, а політичною проблемою. Росія пом'якшила свою позицію стосовно українських газових боргів (на початку жовтня 2001 р. прем'єри двох країн підписали міжурядову угоду, якою врегульована ця проблема), адже їй самій не вигідно впроваджувати в свідомість українців образ країни як непримиримого, ненаситного лихваря. Водночас Росія проникатиме в українську економіку, щоб диктувати Україні свою політику зсередини.

У політичній сфері взаємовідносини України і Росії визначатимуться встановленням дружніх, партнерських відносин двох рівноправних суверенних держав, дотриманням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії (підписаний Президентом у травні 1997 р. і ратифікований парламентами наприкінці 1999 р.), який не тільки відображає об'єктивні реалії, а й спрямований у майбутнє, націлений на розвиток добросусідського, взаємного співробітництва в XXI ст. Суттєвий вплив на українсько-російські відносини справляє внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Після відставки В. Єльцина і обрання Володимира Путіна Президентом Російської Федерації Росія вступила в якісно новий етап свого розвитку. Його особливість полягає в прагненні нинішнього президента Росії відновити сильну федеративну державу, яка б відігравала роль одного з "полісів сили" у геополітичній структурі світу. Вибори в Державну Думу Росії (грудень 2003 р.) показали, що зміцнивши свої позиції в Думі російський президент е

єдиною реальною силою в Росії. Саме він буде визначати і визначає магістральні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації.

У відносинах з Україною нове російське керівництво, як свідчать його дії, реалізує більш визначений, більш прагматичний і більш жорсткий підхід на всіх рівнях виконавчої влади суб'єктів господарської діяльності.

У психологічному аспекті слід враховувати, що вагома частина громадян Росії розглядає Україну не як незалежну державу, а як тимчасове державне утворення, яке рано чи пізно опиниться в рамках Російської Федерації. До цього слід додати, що в окремих виступах російських політиків радикального спрямування, у деяких працях, що публікуються в сучасній Росії, не визнається її статус незалежної самостійної держави, навіть пропонуються засоби розчинення її в Євразійській (в центрі якої стоїть Росія) імперії.

Росія є нашим великим сусідом. Україна покликана співробітничати з Росією. Українсько-російські відносини мають бути взаємовідносинами двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються по можливості розширювати сфери співробітництва і звужувати сфери конфронтації. Росія бачить Україну в якості форпоста своїх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів. Географією і історією України відведена роль країни, через яку із Заходу на Схід будуть йти новітні технології, а зі Сходу на Захід – стратегічні ресурси. Росія давно зрозуміла, що їй не обійтись без України для реалізації своїх геополітичних завдань, рівно як і Україні належить виходити з того, що їй не варто зневажати співробітництвом з Росією. Саме дефіцит взаєморозуміння є тим окислювачем, який постійно руйнує українсько-російські будівлі, у яких ще зберігся міцний старий фундамент і великі ресурси роботи в майбутньому. За визначенням експертів українсько-російські відносини – це взаємовідносини двох рівноправних суверенних держав, які на основі норм міжнародного права намагаються по можливості розширювати сфери співробітництва і звужувати сфери конфронтації. У січні 2003 р. президентами двох держав у Києві підписано Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російській державний кордон, а 24 грудня того ж року – Договір між Україною і Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, тим самим була знята так звана проблема острова Коси Тузла.

На півночі поліські землі України межують з Республікою Білорусь. Це справді кордон дружби і добросусідства двох братніх народів, яких єднає історія, близькість мови і менталітету. Як і Україна, Республіка Білорусь, переборюючи економічні труднощі, поступово реформує свою економіку на шляхах ринкової трансформації. Проте, на відміну від України, Білорусь не має застарілих галузей важкої індустрії: після війни тут динамічно розвивалась радіоелектроніка, транспортне машинобудування, хімічна промисловість, нафтопереробна тощо. Водночас практично не маючи завершених виробництв сусідня держава більше залежить від російського ринку, кооперативних зв'язків, що створює об'єктивні умови для інтеграційних процесів.

Українсько-білоруське співробітництво розвивається без особливих проблем у різних галузях. Підписано Договір про спільний державний кордон між обома країнами. Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво, кілька десятків двосторонніх угод становлять нормативно-правову базу багатосторонніх українсько-білоруських відносин. Зрештою Україна прагне виробити у відношенні до Білорусі збалансовану стратегію, яка повинна відповідати геополітичним та гео економічним інтересам України, а з іншого – сприяти розвитку і поглибленню добросусідства та співпраці.

Як відомо, Росія і Білорусь, найтісніше поєднанні одна з одною в рамках СНД, стали на шлях створення Союзної держави. Процес цей відбувається складно, суперечливо, потребує продуманих дій. Становлення реального Союзу потребуватиме багато часу, оскільки він не може відбутися без уніфікації законодавства і фінансово-економічної системи держав. До спільного об'єднання Росія і Білорусь спонукають і Україну. Україна як пріоритетні висуває економічні зв'язки – основу поглиблення співдружності, союзу трьох братніх слов'янських народів. Конструювання відносин Росії з Україною і Білоруссю є одним з найсерйозніших випробувань російського суспільства на демократизм і спроможність органічно ввійти до світового співтовариства на основі дотримання загальноприйнятих норм міжнародних відносин.

Україна і Молдова багато в чому мають і близькі геополітичні інтереси, і спільні проблеми: Україна – в Криму, а Молдова – у Придністров'ї. Успішно розвивається на взаємовигідних умовах співробітництво з Україною. Керівники Молдови

неодноразово зазначали, що тісні партнерські зв'язки з Україною мають для їхньої країни стратегічне значення.

Україна також зацікавлена в тому, щоб відносини із сусідньою державою розвивались комплексно, динамічно. Суто економічний інтерес примножується геополітичним становищем Молдови, існуванню у ній відверто прорумунських настроїв, а також великою українською діаспорою (лише в Придністров'ї живе понад 200 тис. етнічних українців).

Для нормалізації обстановки в регіоні винятково важливого значення набуває Меморандум про врегулювання конфлікту в Придністров'ї, який підписано за активної участі України. У зовнішній політиці парламент, президент, уряд Молдови зосереджують зусилля на зміцненні зовнішньополітичних зв'язків, всебічному розвитку добросусідських відносин з найближчими сусідами – Росією, Румунією, Україною та іншими країнами. Нині Молдова є повноправним членом ООН і Ради Європи, плідно співробітничала з ОБСЄ і Європейським союзом, а також з НАТО в рамках програми "Партнерство заради миру". Під час офіційного візиту Президента Республіки Молдова Володимира Вороніна в Україну в травні 2001 року президенти двох держав підписали Спільну заяву, де визначено головні пріоритети і завдання українсько-молдавського співробітництва в соціально-політичній та торговельно-економічній сфері, взаємодії в рамках міжнародних організацій та форумів. Українсько-молдавські взаємовідносини залишаються стійкими, дружніми, зваженими. При цьому слід виходити з того, що поєднання, гармонізація відносин як з Росією, іншими країнами СНД, так і Заходом є жорстким імперативом для України як сьогодні, так і на перспективу.

10.3. Україна, Європа, Євроатлантика

Європейський вибір України був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Ґрунтувався цей вибір на її життєво важливих інтересах, історичному прагненні українського народу бути невід'ємною частиною єдиної Європи.

Доктринально Україна поділяє концепцію нової Європи, в основі якої стоять Європейський союз, Рада Європи та Організація Північноатлантичного договору. Саме ці інституції є ключовими ставками в європейському курсі України.

Україна намагається бути надійним партнером і пропонує свою допомогу у вирішенні європейських проблем. Це її право і обов'язок як невід'ємної частини Європи, адже безпека Європи – це безпека України.

Європейський союз на час здобуття Україною незалежності став одним з потужних світових лідерів ХХІ ст., своєрідним дороговказом для інших країн, що складають людську цивілізацію. Його п'ятнадцять країн-членів (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція) з населенням близько 400 млн чоловік і ВВП 10 трлн доларів здійснюють, долаючи наявні перешкоди, послідовний перехід до економічного і політичного об'єднання і створення унікального міждержавного співтовариства з єдиним громадянством, кордонами, грошовою одиницею, внутрішньою і зовнішньою політикою.

У жовтні 2002 р. конвент, у складі якого 105 представників національних урядів, національних парламентів країн – членів Європейського союзу, обнародував проект "Конституції Європи". Проектом передбачається: введення інституту президентства Європейської ради, зміцнення присутності Європейського союзу на світовій арені, можливість виходу тієї чи іншої країни зі складу ЄС за власним бажанням, подвійного громадянства. Європейська конституція має діяти протягом 50 років з часу її прийняття. Проте процес прийняття європейської конституції відбувається складно. Це засвідчив самміт Євросоюзу в Брюсселі (грудень 2003 р.), який через виявлені протиріччя в підході до ряду принципових положень цього документа (механізм голосування, устрій ЄС після прийняття в нього в 2004 році 10 нових членів), не зміг схвалити запропонований проект.

Після того як на початку 90-х років Європейський союз визначив 13 країн (Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Кіпр, Мальта, Болгарія, Румунія, Туреччина), які могли претендувати на повноправне членство в ньому, зона стабільності, економічного і соціального добробуту почала наближатися до українських кордонів. Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноправним членом ЄС. 14 червня 1994 року в Люксембурзі була підписана, а 1 березня 1998 року після ратифікації усіма державами – членами ЄС набула сили Угода про партнерство

і співробітництво між Європейським союзом і Україною. У грудні 1999 року Європейська рада (найвищий орган ЄС) затвердила спільну стратегію Європейського союзу щодо України. Стратегією, розрахованою на чотири роки, було закладено засади співпраці з державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ до Союзу. Цей програмний документ хоча і не стверджував, що Україну в недалекому майбутньому запросять стати повноправним членом ЄС, водночас передбачав підтримку процесу демократичних і економічних перетворень в ній, її внутрішньої та зовнішньої політики, правових основ.

Угода про партнерство та співробітництво, Спільна стратегія визначили критерії, що їх у ближчі 10–15 років повинна досягти Україна в своєму розвитку, щоб довести свою готовність стати членом ЄС. Йдеться: а) про стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні; б) наявність ефективно функціонуючої ринкової економіки, її конкурентоспроможності; в) прийняття законодавчого надбання Союзу, а це майже 80 тисяч сторінок, які містять норми європейського права. Отже, взаємовідносини України з Європейським союзом передбачають, з одного боку, всебічне входження України до європейського політичного, правового, економічного простору, а з іншого – визначення політики ЄС щодо України, підтримку державами Європи стратегії інтеграції України до ЄС. Протягом перших дванадцяти років існування незалежності України її взаємовідносини з Європейським союзом нагадують скоріше наміри, а не угоду про входження України до європейського політичного, правового, економічного простору. Владним структурам належить активізувати свої дії по розвитку цих відносин. Останнім часом помітні тенденції зближення України і Євросоюзу. Насамперед у сфері зовнішньої політики, безпеки, військового та військово-технічного співробітництва. При цьому слід мати на увазі, що членство в ЄС обумовлено неминучою вимогою делегування частини придбаного останнім часом національного суверенітету на рівень його наднаціональних органів. Цей скритий від поверхового погляду підтекст "європейського вибору" України не став предметом дискусії в суспільстві у зв'язку з "європейською інтеграцією" України, не говорячи вже про офіційні заяви.

Початок ХХІ ст. поставив Україну перед необхідністю визначитися з рядом проблем. Серед них – здатність підтримувати високу репутацію у Раді Європи, повноправним членом якої вона стала 9 листопада 1995 року, підписавши Європейську конвенцію з прав людини та Статут Ради Європи. З того часу взаємовідносини України з цією міжнародною організацією перебувають у перманентній напрузі. Рада Європи постійно і не безпідставно констатує затягування прийняття відповідних законів, порушення демократичних свобод і прав людини в Українській державі. Важливою складовою зовнішньополітичної діяльності України з перших років її незалежності стала участь у всесвітніх міжнародних організаціях. Головні зусилля України на цьому напрямі зосереджувалися насамперед на реалізації цілей, що випливали з Конституції держави, програмних зовнішньополітичних документів. Це насамперед використання засобів багатосторонньої дипломатії для захисту національних інтересів України, зміцнення гарантії її незалежності та територіальної цілісності, залучення зовнішніх чинників для здійснення ринкових реформ, стабілізації економіки, прискорення її інтеграції у світову господарську систему.

Як держава-засновник Організації Об'єднаних Націй, Україна розвивала і примножувала досвід і традиції, отримані нею за час попередніх років активної участі в діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Підтвердженням авторитету України в цій міжнародній організації стало, зокрема, обрання її представника в 1997 році Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україну також було обрано до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр., що засвідчило зростання її ролі як активного і впливового учасника глобальних та регіональних процесів сучасності.

Відносини України з НАТО визначені її участю в Програмі "Партнерство заради миру" і Хартією про особливе партнерство, підписаною 9 липня 1997 року в Мадриді, Державною програмою співробітництва України з НАТО до 2004 р., затвердженою Указом Президента України від 27 січня 2001 р. Проте до останнього часу розглядалися кризь призму наслідків балканської війни. Владні структури України, політичні сили всіх напрямів одностайно засудили військові бомбардування Югославії, хоча виявили різні підходи до взаємовідносин з Альянсом у майбутньому.

Нагадаємо, що Північноатлантичним договором, який підписано у Вашингтоні 4 квітня 1949 року, засновано Альянс (НАТО), тобто союз, покликаний забезпечити

колективну оборону його членів. Державами – членами НАТО є: Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Сполучені Штати Америки, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія.

У міру врегулювання югославської кризи, зменшення її гостроти відносини України з НАТО почали повертатися в колишнє русло, що засвідчили офіційні візити до Києва Генерального Секретаря НАТО Джорджа Робертсона в лютому 2000 р. та в липні 2002 р., під час яких він підтвердив ставлення Альянсу до України як до одного з ключових елементів системи безпеки в Європі. Україна прагне прийняти безпосередню участь у реалізації Пакту стабільності на Балканах і Проекті про європейські сили швидкого реагування.

Обмежуючим чинником у відносинах України з НАТО стало суперечливе ставлення до цього процесу з боку не лише політичних сил, різних владних структур, а й самого населення України. Соціологічні дослідження, проведені в усіх регіонах України, показали, що в очах майже половини українських громадян НАТО являє собою агресивний військовий блок. Третина українського населення розцінила натівське бомбардування Югославії агресією, а майже кожен п'ятий – військовим злочином. Половина людей залишилася переконаною, що Україна ніколи не повинна приєднуватися до НАТО, чверть – що повинна приєднатись через 5–10 років, а майже кожен десятий – що лише через 10–15 років. Лише трохи більше 4 відсотків українців визнали НАТО провідною організацією в справі забезпечення безпеки в Європі, тоді як Організації Об'єднаних Націй таку роль відвели 39,3 відсотка. Як наслідок при виборі бажаного варіанта співіснування з НАТО, який найбільшою мірою відповідає би інтересам України, майже половина її громадян визнала за краще обрати нейтральний позаблоковий статус країни. Позиція більшості населення, таким чином, суттєво розійшлася з позицією політичного керівництва держави, яке в Державній програмі співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2004 року задекларувало, що Україна розглядає НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки в Європі. Початок ХХІ ст. поставив перед державною владою дилему – або узгодити свій стратегічний курс із настроями населення, або переконати своїх громадян у доцільності поглиблення співпраці з Альянсом.

Україна послідовно виявляла прагнення підтримувати тісні відносини із США як могутньою наддержавою, статус якої визначається їх економічною і військовою могутністю, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці і впровадженні новітніх технологій. Однак налагодити партнерські і довірливі відносини з США вдалося не одразу. У перші роки незалежності України давалися ознаки певна настороженість Вашингтона стосовно Києва, домінування в українсько-американських відносинах стереотипів минулого, сумніви частини американського істеблішменту щодо здатності України проводити власну, незалежну політику. Такі настрої вдалося подолати лише після того, як Україна на практиці довела, що вона є передбачуваним і послідовним партнером.

Об'єктивно Сполучені Штати Америки зацікавлені, і це відповідає їхнім стратегічним інтересам, в тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, увійшла в європейські структури як держава-партнер, зберігала незалежність. З приходом до влади у 2000 р. нового президента США Джорджа Буша-молодшого відкрилися нові передумови поглиблення українсько-американських відносин. Нова адміністрація США задекларувала намір проводити відносно України прагматичну лінію, яка має залежати від успіху політичної стабілізації і економічних реформ у ній. За словами Сергія Пирожкова, директора Інституту проблем міжнародної безпеки, нова адміністрація США буде продовжувати оцінювати країну крізь призму реформ в Україні, насамперед економічних, демократичних і у векторі зовнішньополітичної діяльності України. Маються на увазі відносини з ЄС і українсько-російські взаємовідносини. Як свідчить Кондоліза Райс, радник Президента США з питань національної безпеки, США не розглядають Україну як міст між Росією і Європою, але відмічають особливу роль України як великої європейської сили. І ще: "Україна і Росія мають право претендувати на те, щоб бути невід'ємними частинами майбутньої об'єднаної Європи. Для європейської стабільності важливі добрі стосунки України і Росії, враховуючи схожість їх долі.

Що стосується економічних взаємовідносин, то український ринок, як і раніше, цікавить США настільки, наскільки американський капітал знаходить його привабливим. Поставки товарів з України до США складають 3,8 відсотка, імпорт – 3,4 відсотка. США посідають перше місце серед іноземних інвесторів в економіку

України – 500 млн доларів, хоча це й значно менше американських інвестицій в інші країни. В одну лише Польщу США вклали близько 6 млрд доларів. Саме США відіграли провідну роль в істотному обмеженні зовнішнього фінансування України, перед тим призначивши її як наркомана до голки допомоги. Надзвичайно потрібні в Україні в час гострої фінансової кризи запозичення були отримані з великим запізненням. Палко схвалили США вихід України з “ядерного клубу”: одним розчерком пера Україну після деякого її опору викреслили з числа ядерних держав світу, в якому, як свідчить досвід, в тому числі й досвід останнього часу, сила є остаточним аргументом.

Із самого початку незалежного існування Україна орієнтувалась на тісне співробітництво із західноєвропейськими державами, насамперед з Німеччиною, яка на той час вирішувала складне завдання – намагалась “прив’язати” до Європи Росію. Свої відносини з Україною, як це робили і США, вона розглядала крізь призму взаємовідносин з Росією. Лише з 1993 р. відносини з Україною розглядаються у ФРН як окремі і самостійний напрям зовнішньої політики, що засвідчила готовність федерального уряду сприяти вирішенню проблем нашої держави. Для України це стало важливою моральною підтримкою. Адже саме Німеччина як політичний і економічний лідер серед західноєвропейських країн, може найбільш суттєво підтримати прагнення Української держави стати повноправним членом Європейського союзу. Зокрема, група економічних консультантів цієї країни завершила програму “Україна: економічні реформи за 1000 днів”, схвалену урядом та економічними експертами України. Німеччина висловила намір виділити кошти для компенсації оплати праці тих, хто в роки Другої світової війни примусово працював на її території.

Традиційними стали українсько-німецькі політичні консультації на найвищому рівні. Під час консультацій, що відбулися в червні 2000 року в Лейпцігу, було обговорено широке коло проблем, зокрема зовнішньої політики та культурного співробітництва, економічної та фінансової співпраці, перспективи подальшого співробітництва у сільському господарстві, питання екології та проблеми ядерної енергетики, військово-технічне співробітництво, боротьби з організованою злочинністю. У політичній і економічній сфері перспективним бачиться співробітництво з Великою Британією, Францією, Італією, Нідерландами, іншими західноєвропейськими країнами.

10.4. Україна та держави

Центральної і Східної Європи

Паралельно з європейським і євроатлантичним розвивався і регіональний напрям зовнішньої політики України. Активізація співробітництва на регіональному рівні є важливою тому, що це є для України один з найреальніших шляхів до нової Європи. Тісне співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи, використання євроінтеграційного досвіду цих країн важко переоцінити для нашої держави. З іншого боку, зміцнення лідируючих позицій України в регіоні дозволяє їй використовувати співробітництво з європейськими і євроатлантичними структурами для утвердження в ролі з’єднуючої і синхронізуючої ланки між Сходом і Заходом. Саме тому регіональний вимір завжди був і залишається одним з пріоритетів зовнішньої політики України.

Останнім часом після тривалої байдужості одне до одного позитивні зрушення, хоча не так активно, як того вимагають реальні обставини, відбуваються у відносинах України з державами Центральної і Східної Європи, зокрема з тими, з якими Україна має спільні кордони.

Динамізмом, інтенсивністю регулярних контактів на рівні глав держав позначені українсько-польські взаємовідносини, які за прогнозами стануть фундаментом стабільності у цьому регіоні. Наші народи вважають за краще вдивлятися не в минуле, в якому українсько-польські взаємовідносини характеризувались переважно ворожістю і взаємною недовірою, а в майбутнє. Саме на це спрямована Декларація про українсько-польське “примирення”, підписана президентами двох країн. Зауважимо при цьому, що рівень президентських відносин суттєво не позначається на всіх інших рівнях українсько-польських відносин. Практично відсутнє співробітництво між Верховною Радою України і польським сеймом. Фактично припинили свою діяльність українсько-польський форум, Міжнародна рада з питань регіонального та транс прикордонного співробітництва. І хоча за великим рахунком стратегічні інтереси України і Польщі збігаються: обидві держави прагнуть інтегруватись в Європу (Польща в цьому процесі значно випереджає Україну), проте

входження Польщі до Європейського Союзу ставить перед українсько-польськими відносинами нові випробування, які нашим державам належить подолати. Чи не найскладнішими є українсько-румунські стосунки. Все ж спільне прагнення двох держав до їх нормалізації, а також наміри Румунії до інтеграції в європейські та євроатлантичні структури сприяло підписанню базового політичного Договору про дружбу і співробітництво України і Румунії. Україна і Румунія відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність своїх кордонів. Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються у складі України. Про розмежування континентального шельфу Київ і Бухарест передбачали домовитись протягом ближчих років.

Успішно розвиваються взаємовідносини з Болгарією, Угорщиною, Словаччиною. Українсько-болгарські стосунки не потьмарюють ні територіальні претензії, ні історичні обрії, хоча в країні періодично виникає політична криза, і особливо позначився на її розвитку затяжний економічний спад, з яким ця країна зіткнулась кілька років тому. Проте протягом останніх років внутрішній валовий продукт Болгарії має тенденцію до збільшення. На зростання валового продукту позитивно впливає політична стабільність. Перемога на парламентських виборах (серпень 2001 р.) Національного руху, який очолив колишній цар Сімеон II і який став прем'єр-міністром, і вибори Президентом Болгарії лідера соціалістів Георгія Пирванова створює нестандартну політичну ситуацію в цій країні. Проте політична програма Національного руху суттєво не відрізняється від програми Союзу демократичних сил. Це – вступ Болгарії в ЄС і НАТО, боротьба з корупцією, реформа законодавства.

Взаємовідносини України з Угорщиною розвиваються стабільно по висхідній. Саме з Угорщиною (першою з усіх сусідніх держав) у травні 1993 року було підписано і ратифіковано Договір про основи добросусідства і співробітництва. Угорщина активно сприяла вступу України до Ради Європи. В новому геополітичному становищі, зумовленому обмеженою доступністю Австрії після того як остання стала членом Європейського союзу, нестабільною ситуацією в Югославії, Україна стає для Угорщини найбільш надійним партнером.

Між Україною і Словаччиною склалося економічне і культурне співробітництво, яке має всі підстави для динамічного розвитку. Два народи близькі за способом життя, менталітетом, що створить надійні підвалини для обопільного партнерства і добросусідства. У 1993 р. було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Словацькою Республікою та Україною. Україні відводиться важливе місце у зовнішній політиці Словаччини. Для Словаччини Україна стала серйозним торговим партнером у центральноевропейському регіоні. Політична взаємозацікавленість двох держав підкріплюється спільними економічними інтересами. На саміті у Празі (листопад 2002 р.) Словаччина запрошена до членства в НАТО. В 2004 р. країна може стати членом Європейського союзу. Досвід інтеграції Словаччини у європейські та євроатлантичні структури уважно вивчається в Україні.

Як добросусідські і дружні можна оцінити відносини України з Чехією, хоча Чехія і не є безпосереднім сусідом нашої країни. В Україні уважно спостерігають за процесом політичних та економічних перетворень, визначенням стратегічного курсу цієї держави. Україна підтримала прагнення Чехії увійти в НАТО (проте виступила проти розміщення на території цієї та сусідніх центральноевропейських країн, яких прийнято до НАТО, ядерної зброї).

Україна настійно здійснює пошук свого місця в новому геополітичному просторі, як і відповідей на доленосні, нерідко суперечливі питання: що корисніше для України – бути позаблоковою чи нейтральною державою, вести багатовекторну або двовекторну політику чи розраховувати на стратегічних партнерів.

У зовнішній політиці України як на Східному (точніше Північно-Східному), так і на Західному напрямі настав новий етап. Виявились ознаки переорієнтації української зовнішньої політики на Схід у вигляді нормалізації українсько-російських відносин відповідно до економічних потреб, як і відповідно до реальних можливостей обох країн. Навпаки, у відносинах із Заходом означився певний регрес, особливо внаслідок "касетного скандалу", коли були оприлюднені розшифровки диктофонних записів у кабінеті глави держави, таємно зроблених одним з офіцерів Служби безпеки. Прагнення України стати повноправним членом Європейського союзу не знаходить адекватного відгуку з боку ЄС, який не виявив зацікавленості в переході в своїх відносинах з Україною від партнерства до надання їй статусу асоційованого члена.

Перед Україною постало завдання знайти ефективніший шлях реалізації своїх національних інтересів, надати для цього нове дихання українсько-російському стратегічному партнерству, зробити більш прагматичною, орієнтованою на економічний результат, європейську політику, зокрема, досягти статусу асоційованого члена в ЄС і, нарешті, налагодити активний і конструктивний діалог зі Сполученими Штатами Америки.

Україна усвідомила себе як дійсно незалежна держава, з чим не можуть не рахуватись ні на Сході, ні на Заході. В Росії зросло розуміння того, що Україна дійсно стає цивілізованою державою, що зупинити цей процес неможливо. Рівень відносин із Заходом, який існував до останнього часу, виявився вичерпаним. Постала задача віднайти для них "новий формат", "новий алгоритм" зробити це у двосторонньому порядку.

Україна покликана законодавчо визначити і настійно впроваджувати в життя, враховуючи напрацьований досвід незалежного розвитку, цілісну зовнішньополітичну стратегію. Виходячи з цього треба мати на увазі:

Перше. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин визначені її зацікавленістю і прагненням в однаковій мірі брати участь у житті євразійського і європейського регіонів і сприяти гармонізації відносин між ними. Зауважимо, що без успішного здійснення політичних реформ, нарощування економічного потенціалу і підвищення життєвого рівня населення не буде можливою ні повноцінна і довготривала нормалізація відносин України з Росією, ні інтеграція її в європейські і євроатлантичні структури, ні регіональне самоутвердження нашої держави в Центрально-Східній Європі.

Друге. У довгостроковому плані Україна, підтримуючи стратегічні взаємовідносини з Росією, прагне інтегруватись в європейські та євроатлантичні структури. Північноатлантичний альянс розглядає Україну як невід'ємну складову Європи. Для України відносини особливого партнерства з НАТО (з 27 країн-партнерів такі відносини мають лише Росія і Україна) є передумовою поглиблення взаємодії з країнами – членами альянсу та наближення до Європейського союзу. Безумовно, швидкість зближення України й ЄС залежить насамперед від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки. Україна має невичерпні надра, найплodючіші землі в Європі, могутній виробничий, науковий, кадровий потенціал. Однак в сучасному інформатизованому світі національне багатство пов'язане не з якістю чорноземів, хай і найродючіших у світі, а з засобами організації суспільства. Тобто, перед політичною елітою України постало нагальне завдання визначити і реалізувати державну стратегію розвитку країни. Вченими запропонована в політичній сфері модель соціально-правової держави, в економічній – модель формування ринкової економіки у вигляді науково-технічної доктрини, що базується на інтелектуальному факторі, на розвитку науки та новітніх технологій, відповідає сучасним світовим цивілізаційним тенденціям. У складній геополітичній ситуації живе незалежна Україна, яка перебуває на перехресті стратегічних інтересів великих держав. Вона повинна керуватись концепцією "динамічної рівноваги сил", яка орієнтує її на забезпечення умов для формування та розвитку дружніх взаємин як з Росією, так і з іншими країнами світу. Тому вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватись гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитись самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур, підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки закріпити позитивні зміни в економіці України, але й зробити політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою.

10.5. Геостратегія сходження України

Вже більше дванадцяти років розвивається Україна як суверенна держава, незалежна хода нашої Вітчизни набирає сили. Проте прискіпливий аналіз проблем, з якими зіткнулася наша країна, її політична еліта в цей час, засвідчує, що далеко не всі складові утвердження молодого української держави в системі міжнародних координат достатньо потужно задіяні. Тому вельми доцільним є з'ясування досягнень та втрат, пов'язаних з варіантами розв'язання практичних завдань геополітичного сходження нашої держави. Адже ейфорія перших років незалежності, зрозумілого нині романтизму державотворців і гарячих сподівань щодо швидкого "входження в Європу", забезпечення пристойного рівня життя після дистанціювання

від Москви змінилися в бік чи не найгірших нарікань. Минулі роки – час втрачених можливостей, період суцільної кризи економіки, політики і моралі.

Цілком зрозумілим є твердження про те, що для успішного сходження у світовому співтоваристві, Україна як незалежна держава має усвідомити себе в широкому геополітичному контексті, співмірно врахувати провідні тенденції розвитку світової цивілізації та розробити відповідну стратегію досягнення бажаного власного становища в континентальному і світовому вимірах.

На період досягнення Україною незалежності докорінно змінилася геополітична ситуація на європейському континенті та світі в цілому. Зазнала змін система силових координат повоєнного періоду розвитку: розпалася Організація Варшавського Договору та його сюзерен Радянський Союз, мирним шляхом і за згоди держав – переможців, безпосередніх сусідів об'єдналася Німеччина, загалом Захід переміг у холодній війні зі Сходом. Тим самим здобуває торжество атлантична стратегія, а морська (над)держава отримує зверхність над суходолом євразійського континенту.

Наслідком цих змін відбулися зрушення глобального характеру, де окрім всього іншого появилася ціла низка нових суверенних держав, що входили до силового поля, яке уособлювала Москва. Серед кола нових держав постала і Україна. За своїми геополітичними складовими – територією, населенням, природними ресурсами, Україна вигідно відрізнялася від більшості нових країн своїм географічним положенням – в Україні розташований географічний центр Європи, а також наявними економічними, людськими та природними ресурсами, про що вже йшлося у попередніх підрозділах.

Окрім цього слід відзначити, Україна стала досить помітною складовою світового розкладу сил. Адже чи не найбільш вагомим і тривожним для близьких та далеких держав став третій у світі за розміром ядерний арсенал України, успадкований від Радянського Союзу. Додамо, що наша країна в період розвалу СРСР мала 700 тисячну армію, яка була найчисельнішою на європейському континенті після російської армії, а також володіла досить потужним і обтяжливим для народного господарства військово-промисловим комплексом.

Нині доцільним постає питання: як розпорядилася наша держава тими складовими геополітичного становища, що вдалося досягти і якою ціною для утвердження на політичному ландшафті континенту суб'єкта геополітики – України? Звичайно, що необхідним є з'ясування і втрат, упущень, а то й здачі потенційних позицій на шляху геополітичного і гео економічного сходження України.

З висоти пройдених років, варто наголосити, що наша держава практично не зуміла раціонально розпорядитися багатьма складовими свого воєнного, економічного, людського потенціалу, а також перевагами власного географічного становища. Скажімо, зберігши щонайменше лише певною мірою свою причетність до держав "ядерного клубу", Україна змогла б не лише формально належати до країн, що визначають систему воєнно-стратегічної рівноваги континенту і світу, а й досить потужно впливати на перебіг подій як у близькому оточенні, так і в глобальному вимірах.

Україна, як тепер досить рельєфно з'ясовується, втратила в 90-х роках суттєві складові геополітичного та геостратегічного становища. За нашим баченням, тогочасна владна, а скоріше літераторська еліта, яка домінувала своїм популізмом, не осягнула діалектику змін процесу геополітичного сходження незалежної України. Адже проголошення та обстоювання тих чи інших засад внутрішньої і зовнішньої політики за умов належності України до такого геополітичного формування, яким був навіть рихлий Радянський Союз, – це одна справа, тут мали місце одні аргументи і пріоритети. Але після розвалу СРСР, тобто в роки навіть легко здобутої незалежності, – аргументація та пріоритети політики мали б бути, м'яко кажучи, дещо іншими, тому що формувалося нове, значно відмінне від попереднього, геополітичне середовище.

Врахування ж відчутної різниці якісно нового становища після того як поринув в небуття Радянський Союз, як свідчить аналіз документів України, в яких формулювалися зовнішньополітичні засади не відбулося. Так, проголошені в Декларації про державний суверенітет України у 1990 році три неядерні принципи: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї (читай для інтересів московської метрополії) та інші складові, визначені ще до набуття суверенного статусу України, не зазнали принципових, сутнісних змін з розвалом надпотуги, якою був СРСР. Мотиваційні чинники дистанціювання від союзного центру та імперської політики Кремля, визначені в Декларації про державний суверенітет, практично лінійно переносилися в Акт незалежності України, Заяву Верховної Ради

1991 року про без'ядерний статус України та в Основні напрями зовнішньої політики 1993 року.

Тим самим Україна продемонструвала відсутність стратегічного бачення і належної політичної волі в опануванні реально існуючого становища. Українська політична та державотворча еліта не піднялася до рівня вироблення власної геостратегії й стала заручником попередніх підходів і намірів меншовартісного гатунку. Власне, еволюція перебігу подій від прийняття Акту про незалежність України 24 серпня до всенародного референдуму 1 грудня й Біловежських угод 8 грудня 1991 року є так би мовити лакмусовим папірцем як набуття сили, більш чітких державотворчих обрисів політичною елітою, так і показником її слабкості організаційних і науково-аналітичних зусиль. Український тогочасний істеблішмент, за невеликим виключенням, був здебільшого пасивним спостерігачем, а не локомотивом творення власної держави. Тут, певно, давалися взнаки традиційний конформізм та попереднє історично-традиційне залякування націоналізмом.

Звільнившись від ядерних арсеналів світового масштабу на некрайшій умові, зволікаючи з трансформаційними перетвореннями, хибуючи з обранням зовнішньополітичної стратегії, Україна власними руками пересунула себе як державу потенційно першого ешелону (нехай навіть з замикаючого їх кола) у число країн другого ешелону. Сильна так би мовити козирна карта – воєнна сила (а в світі завжди це була і ще довго буде залишатися головним чинником впливу), стала враз знеціненою під впливом чорнобильського синдрому та романтизму письменників-політиків.

Слід, певно, уточнити, що несповідуючи ідеологію войовничих яструбів, автор лише безпристрасно аналізує неспроможність тогочасної політичної еліти та владного Олімпу на адекватність стратегічного бачення подальшого перебігу подій з позицій захисту власної молоді і в багатьох випадках незахищеної країни. Адже у інших держав, правда політично та економічно більш спроможних, набуття незалежного суверенного статусу поставало аргументом на користь взяття значно більшої відповідальності за зміцнення стабільності та безпеки на континенті. Саме так перебирали на себе більшу долю відповідальності свого часу повоєнна Франція, а в останнє десятиліття ХХ століття об'єднана Німеччина – ровесниця незалежної України.

Заявивши на весь світ про добровільну відмову від усієї ядерної зброї, Києву з великими потугами доводилося вмовляти держави ядерного клубу на надання нашій державі гарантій безпеки, принизливо виторговувати у Росії бодай дещо пристойніші кошти за вивезені ракети ближнього та дальнього радіусу дій. Дещо пізніше Україні США безпардонно вказували на "недоцільність, за баченням заокеанського партнера" брати участь у виконанні договірних зобов'язань з Іраном стосовно реалізації Бушерського проекту по будівництву АЕС. Тим самим наша держава не лише втратила мільярдні надходження, але й зайвий раз переконалася в уразливості свого нинішнього становища.

Важливою складовою геополітичного сходження України як суб'єкта міжнародних відносин постає необхідність використання, власне, політико-географічного розташування держави, врахування як сухопутних, морських та інших природних кордонів і соціокультурних зв'язків з сусідніми державами, так і складових інформаційно-комунікативного простору, мережі наземних, водних, морських та повітряних транспортних сполучень.

Рубіжність становища України, його дійсно уразливі та потенційно сильні сторони державотворцями нової історичної доби були далеко неповно зважені, оцінені та використані. Так, закарпатські, буковинські, південнобесарабські землі та півострів Крим, що здебільшого були частиною геополітичного простору СРСР, а в складі України знаходяться не самий протяжний час, з набуттям останнього незалежного статусу, стали найбільш депресивними територіями. Ці райони потрапили в становище своєрідної гео економічної окремішності, що досить слабо сприяє інтегруванню до загальноукраїнської спільноти. Певна політизація тих чи інших проблем в цих регіонах, як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, спроможна детонувати відцентрові сили.

Водночас протяжність історичних взаємовпливів українського і російського народів, спільні кордони з більшістю наших сусідів, розгалужені транспортні наземні та водні шляхи сполучень, особливо в перші роки незалежності України не стали спонуками розвитку тісної співпраці на нових засадах.

В минулому Україна зазнавала то більшого, то меншого впливу з кожного напрямку свого оточення, безпосередніх і дещо віддалених сусідів. Рубіжність розташування України далеко не завжди оберталася перевагами для нашого краю. Досить часто

більш сильніші сусідні держави воліли розчленувати землі України і підпорядкувати собі політично наш народ. Все це мали враховувати українські державотворці останньої історичної доби, розробляючи засади зовнішньополітичного курсу незалежної України, продукувати конструктивні, виважені рішення. Однак в перші роки незалежності державотворці України сповідували далеко не завжди раціональні та життєздатні підходи щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Був період так би мовити національного романтизму, а то й суттєвих збочень, коли на владному Олімпі нашої молоді держави намагалися рішуче дистанціюватися від сучасної Росії, нехтували не тільки соціокультурними, але й потужними економічними зв'язками, ігнорували очевидні факти, значну залежність від російських енергоносіїв тощо. На озброєння була взята націоналістична ідеологія, яка переносилася на питання мови, культури, історії, на поталу віддавалися багатотисячні зв'язки з північно-східним сусідом, натомість розхожим став підхід щодо "швидкого входження в Європу" тощо.

Зазначимо, що лише з плином часу політична еліта усвідомила здавалося б очевидні речі: зовнішньополітичні засади країни мають ґрунтуватися досить міцно на реальних, а не віртуальних чинниках, що економіка значною мірою визначає відповідні вектори й так би мовити валентність зовнішньої політики. Розвиток торгівельно-економічних відносин – це основа і впливовий фактор зовнішньої політики кожної країни в конкретний час в реальній системі міжнародних координат. Практика здійснення багатовекторного зовнішньополітичного курсу української держави з іншого боку однозначно довела, що питання "європейськості" чи належності до того чи іншого геополітичного виміру вирішується проведенням відповідної внутрішньої політики, визначається значною мірою соціально-економічним становищем країни, а не зовнішньополітичною риторикою, заклинаннями щодо обраного курсу.

Зазначимо, що владою не проводяться заходи щодо поліпшення демографічного становища. За останні роки сталося різке зниження народжуваності й зростає смертність населення. Згідно від'ємного природного приросту населення України в останнє десятиліття минулого століття зменшилося майже на 2,5 млн. чоловік. І це в мирний час, за відсутності воєнних чи етнонаціональних конфліктів. За даними Інституту економіки НАН України в першій чверті XXI століття населення України скоротиться до 42 млн. чоловік. По чисельності пенсіонерів й народжуваності в розрахунку на 1000 жителів держава посяде за цей час відповідно перше та останнє місця на пострадянському просторі, а по протяжності життя – 120 місце в світі. Скорочення відновлення людських та трудових ресурсів негативно відіб'ється на розвиткові вітчизняної економіки.

Аналізуючи складові геополітичного та геостратегічного утвердження України слід особливо наголосити на значній недооцінці владною елітою в перші роки незалежності проблем забезпечення теплоенергетичними ресурсами (ТЕР) нашої держави. Адже відомо, що вже не одне десятиліття боротьба за право володіння енергоресурсами, за право їх транспортування, та за вплив на ринок енергоносіїв стали потужним чинником реалізації інтересів держав світу, їх політичної поведінки, базою політичних та економічних союзів і навіть джерелом міжнародних конфліктів.

Україна відноситься до енергодефіцитних країн, оскільки за рахунок своїх джерел ТЕР вона задовольняє власні потреби лише на 47-49 %. Власний видобуток покриває 10-12 % потреб в нафті, 20-25 % – в природному газі. І від того, як буде розвиватися світова геополітична і гео економічна ситуація в енергетичній площині, значною мірою будуть залежати умови функціонування економіки та теплоенергетичного комплексу (ТЕК) України.

В умовах майже повної залежності від поставок енергоносіїв з Російської Федерації заходи по диверсифікації джерел їх надходження, перш за все, природного газу й нафти, мають розглядатися як ключовий елемент забезпечення національної безпеки держави і створення умов для стійкого розвитку ТЕК. Це вимагає невідкладної розробки і реалізації концепції довгострокової енергетичної політики України, наріжним каменем якої мають стати заходи диверсифікації. Багатовекторність українського зовнішньополітичного курсу останнього часу викликає багато нарікань як за кордоном, так і в самій Україні. В енергетичній сфері її трактують ще більш неадекватно, для чого є певні підстави. Так, представники крайніх поглядів виступають чи за негайне відключення від російських газонафтопроводів і за широку співпрацю лише з європейським і світовим співтовариством, або навпаки – за рух в кильватері російської політики в надії на отримання дешевих енергоносіїв. Підсумок кількох однаково великих,

але протилежно спрямованих векторів, як відомо, дорівнює нулю. Тобто зовнішньополітичний курс не повинен бути занадто заполітизованим і спрямовуватися лише на Захід чи тільки на Росію. Прийняття державних рішень повинно здійснюватися тільки з урахуванням їх відповідності національним інтересам України на основі міжнародного права та економічної доцільності. Така прагматична спрямованість їй повинна стати головною при визначенні векторів українського зовнішньополітичного курсу. Адже Україна – крупний споживач російського газу в Європі, посідає по обсягам споживання природного газу шосте місце в світі, а по імпорту – третє місце після США та Німеччини.

Поряд з цим слід брати до уваги наявну в нашій державі газотранспортну систему (ГТС) і становище в цьому зв'язку провідної транзитної країни Європи та її загалом світу. Адже ГТС України є другою після РАО "Газпром" за потужністю і здійснює близько 90 % експорту російського газу. Таким чином ГТС України мають виключно геостратегічне положення, будучи своєрідним "газовим мостом" між крупними газодобувними регіонами Російської Федерації та країнами Заходу. За обсягами транзиту газу Україна посідає перше місце в світі. Тому подальше нарощування мережі продуктопроводів обумовлено збереженням й посиленням транзитних функцій української комунікаційної мережі між Росією та країнами Західної Європи, воно має бути доповненим також створенням альтернативних варіантів забезпечення вітчизняних потреб в енергоносіях.

Зазначимо, що для Росії експорт газу є важливою складовою державної політики. Для України, власне контроль над транзитом газу слугує одним із найбільш вигідних форм бізнесу на державних ресурсах. Цей бізнес приносить досить відчутні як політичні, так і матеріальні дивіденди.

Виходячи з вищесказаного, очевидним в геополітичному плані для України і виключно важливим в більш широкому плані постає збереження двох геоекономічних ліній: захід – схід та північ – південь. В цьому зв'язку слід також брати до уваги наявні річкові та морські складові. Адже морські порти найбільш відкриті до зовнішнього світу, вони виконують інтегруючу функцію для всієї транспортної мережі держави.

Однак, якщо мережа магістральних продуктопроводів в основному ще збережена, то комунікаційні можливості Причорномор'я значною мірою вже майже втрачені. Протягом багатомісячної історії причорноморський край славився значним піднесенням у розвитку широкого спектру економіки, а також талановитими людьми самих різних професій. Головним багатством Причорномор'я, яке століттями створювали природа та люди, – є мережа комунікаційних зв'язків. Це все, звичайно, неможливо придбати зразу чи купити, але напрацьоване віками легко втрачається, якщо відсутній державний підхід, стратегічне бачення та розвиток. Зміни в геоекономічному становищі України в сторону світової периферії та відсутність перспективних масових вантажопотоків свідчать про обмеженість можливостей його формування. Україна за роки незалежності втратила функції головного комунікаційного вузла в Чорномор'ї та Південно-Східній Європі, поступившись першим місцем сусідній Румунії.

Після падіння металевої завіси значно змінилися зовнішні та внутрішні чинники, котрі впливають на морську політику держави. В геополітичному баченні України морські рубежі постають одним із беззаперечних стратегічних ресурсів розвитку країни. Морська держава має беззаперечні переваги для активної участі в міжнародному поділі праці. Однак у концепціях державного будівництва перевага віддається геополітичній вісі Захід – Схід. Домінантними є підходи стосовно заперечення необхідності збереження морської "спадщини", що дісталася від колишнього Радянського Союзу. Зниження рівня державного керівництва морськими галузями призвело до вкрай негативних наслідків.

Морське господарство, що раніше приносило до державного бюджету мільярдні доходи, за часів незалежності нашої держави стало збитковим. Над морським господарством пронісся так би мовити величезний шторм, що завдав непоправної шкоди. Доля торгового флоту стала ареною гострої політичної боротьби, наслідком якої стала фактично загибель Чорноморського пароплавства – однієї із найбільших світових судоходних компаній.

Нині торговим флотом України перевозиться вантажів у 2,5 рази менше, а ніж тридцять років тому. Як з'ясувалося, втрачені всі міжнародні судоходні лінії, а в вантажоперевезеннях домінують іноземні фрахтівники. Повністю зупинені перевезення транспортним пасажирським флотом, який витіснено і з міжнародних круїзних ліній. Митні та прикордонні бар'єри, збільшення портових зборів та

постійне підвищення залізничних тарифів знижують притягальність України для транзитних вантажоперевезень.

В останні роки Причорномор'є не стало привабливою зоною для іноземних інвесторів, а скоріше навпаки – регіоном підвищеного ризику для вкладання іноземного капіталу, особливо Крим, та Придунайська зона. Відсутність сучасної інфраструктури в тому числі швидкісних комунікацій, загострення енергетичної кризи, дефіцит якісного водопостачання та інші проблеми реально відкинули регіон на світову периферію. Україна втратила геополітичні та гео економічні виміри реально існуючих позицій в Причорномор'ї та Придунайській зоні.

Минулі дванадцять років, їх аналіз з позицій утвердження України як суб'єкта геополітики промовисто доводить необхідність розробки та здійснення владною елітою відповідної державної стратегії. Реальне геополітичне сходження України залежало й залежить від політичної волі та стратегічного бачення, можливостей консолідації і використання людських та природних ресурсів і спрямування їх на дійове піднесення соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що комунікативний простір України як незалежної держави та суб'єкта геополітики ніколи ще не планувався. Це відбивається ускладнюючими чинниками утвердження державності. В багатовимірному просторі стратифікуються політичні, правові, інформаційні, соціокультурні, фінансово-економічні, транспортні та інші комунікації. Вони спроможні володіти внутрішньою енергетикою, набути притягальних якостей як в центрі, так і на периферії. Геополітична, гео економічна та соціокультурна рубіжність України постає стратегічним ресурсом становлення державності і світогосподарської інтеграції. Рубіжність – це не буквальне віддзеркалення ресурсного розвитку. Енергетика складових рубіжних територій постає як потенційно можливе об'єднання впорядкованих в просторі та часі соціальних і економічних сил.

Динамічний, стійкий розвиток держави залежить не лише від природних багатств та наявних підземних копалин. Можна мати великі природно-енергетичні запаси, але залишатися бідною країною. В світі є загальновідомі приклади, коли обділена природними ресурсами країна досягає значного рівня розвитку та добробуту її громадян. Певно, що джерело успіху полягає у співвідношенні творчої енергії людей з організаційними та ресурсними складовими розвитку.

Україна дійсно є рубіжною державою, в нинішніх межах якої зійшлися і тісно переплелися кордони трьох геополітичних, гео економічних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського і середземноморського (чорноморського). Для рубіжної країни досить актуальною постає проблема самоідентифікації суспільства власне на рівні етнонаціональному, конфесійному, геополітичному та інших.

Стійкий розвиток, добробут рубіжних держав значною мірою залежать від їх відкритості світу, оточуючим сусіднім країнам, а також участі у міжнародному поділі праці і наявності сприятливого для вільної торгівлі та підприємництва правового поля. Приклади наявних рубіжних країн в світі беззаперечно доводять доцільність розміщення на їх тренах багаточисельних міжнародних фондаций та організацій, економічних і фінансових інституцій.

Соціокультурна рубіжність України – стратегічний ресурс становлення державності та консолідації нації, компліментарного соціально-економічного розвитку всіх народів країни, прискорення обігу капіталів та зростання іноземних інвестицій. Ігнорування рубіжного становища, прояви крайнього націоналізму, звуження комунікативних потоків спроможне спонукати до значного посилення центробіжних сил, їх політизації.

Державна стратегія має виходити із геополітичної концепції наявного рубіжного становища України. З урахуванням соціокультурних та гео економічних кордонів виділяються три рівні формування геополітичного бачення України. На міжнародному рівні визначається геополітичний простір нашої держави в сучасному світі як країни, що знаходиться на межі цивілізацій та в слов'янському світі. Покликання Києва самовизначитися крупним східнослов'янським центром, проводити належну різницю від становища Москви – цього велетенського євразійського центра. Врахування особливостей, відмінностей і спільного поміж західних, східних та південних областей держави є неодмінною складовою подальшого сходження України. Столітні зв'язки західних областей з культурою та традиціями Європи, біполярне становище жителів східних областей, які відчують себе українцями по крові і одночасно частиною російської культури, а також найбільш інтернаціональні якості жителів південних областей – все це, окрім іншого, є складовими творчого процесу культурно-маргинальних громад.

У відповідності з геополітичними та просторово-економічними складовими Української держави головними в процесі її міжнародної ідентифікації постають ті чи інші аспекти. Владним імперативом для України є орієнтаційний аспект, як визначальна домінанта подальшого поступу. Орієнтаційний аспект слід розуміти як синтетично-інтегративне поняття. Воно поєднує в собі як геополітичні потяги, ціннісні мотивації, так і врахування історичних витоків та напрямків міжнародного розвитку в глобальному контексті.

Логічним кроком у здійсненні геополітичної стратегії України постає перегляд статусу нейтральної держави на користь західно-європейського вектора інтеграції. Про це автору доводилося писати ще до прийняття, а потім й після схвалення Конституції України. Таке бачення, власне стверджують нині також окремі політики та ряд науковців. І лише в травні 2002 року державні органи України визначилися щодо реальних перспектив співробітництва з НАТО в напрямку євроатлантичної інтеграції.

Невідкладним імперативом часу для Києва постає визначення та утвердження власних орієнтаційних складових. Проблеми орієнтації, а також шляхи їх розв'язання лежать у площині подолання Україною комплексу психологічної, соціо-культурної роздвоєності. Уже заявлена прозахідність України має бути доведена утвердженням демократичних засад та стійким економічним розвитком суспільства. це мають досить твердо засвоїти на владному Олімпі в Києві. Адже без цього ніякі програми чи гарячі комплєменти сторін не допоможуть. У випадку, коли еволюціонує орієнтація на Схід, на Росію – цей перебіг подій автоматично стане визнанням грандіозної помилки перших років сходження державності України. За таких умов українське суспільство змушене буде визнати, що його зусилля останніх років скеровувались на стратегічній і геополітичній регрес. Обравши стратегічним напрямком східну орієнтацію, Україна свідомо обере напрямом значного відставання від передових у соціально – економічному плані держав світу.

Які ж сутнісні чинники та орієнтації мають стати взірцем для подальшого геополітичного сходження України? Минулий шлях існування нашої держави як самостійного суб'єкта міжнародних відносин показує наступне. Україна дійсно не спокусилася стати ядерною державою і по своєму виправдовує цей підхід. Її прагнення сформуванню "нейтральну і справедливу" зовнішню політику не витримують зіткнень з реаліями міжнародних відносин рубежі XXI століття – жорсткою боротьбою кожної країни за свої інтереси; намаганнями провідних держав світу досягти виграшу у регіональних та глобальних противників всіма доступними засобами і нехтуванням інтересами економічно слабих країн. Саме тому Києву життєво важливо – відкинути рожеві ілюзії перших років незалежності й стати врівень з іншими державами – гравцями міжнародного співтовариства. Адже в протилежному випадку Київ ризикує стати ізгоем міжнародних відносин, скоріше об'єктом, а не суб'єктом глобальної політики.

Нині варто брати до уваги, що геополітичний простір на європейському континенті та світі в цілому докорінно змінив свою конфігурацію, видозмінився не лише ландшафт, а й складові стратегічного впливу на ансамбль політичних та економічних інтересів і уподобань провідних держав – акторів.

Додамо, що стратегія України щодо входження до євроатлантичного простору проводиться не завжди послідовно, без належного врахування особливостей і позицій Євросоюзу, НАТО, США. Саме тому саме наголос на врахуванні нових якостей цих інституцій, особливостей кожної із них буде запорукою успішного геополітичного утвердження України та вибору її зовнішньополітичних орієнтирів. Вихідним для політичного керівництва, еліти України має стати усвідомлення необхідності виходити із власних національних інтересів, а також враховуючи потреби Європи, слід також не забувати наше безпосереднє сусідство з ресурсно могутньою, хоч політично дещо ослабленою, Росією.

В площину практичних завдань потрапляє не лише визначення, але й набуття якостей досить вигідного і надійного в економічному та політичному вимірах партнера як на світовому, так і на європейському рівнях. Цього становища Україна зможе досягти завдяки реалізації кількох взаємоузгоджених завдань. До них слід віднести:

- розроблення і здійснення самостійної зовнішньополітичної стратегії, що базувалася б на чітко окреслених національних інтересах, а також узгоджувалася б з контекстом сучасного геополітичного та гео економічного розкладу сил в світі;
- значне прискорення проведення реформ і утвердження демократичних засад розвитку й тим самим "доведення європейськості" нашого поступу;

- більш повне, раціональне й потужне використання всього наявного вітчизняного потенціалу і утвердження належних позицій у світогосподарському розподілі виробничих сил;

- визначення конкретного кола принципово важливих для України партнерів, з ким співпраця слугувала б роль "запалювальної свічки", каталізатора економічного розвитку;

- свідоме запобігання входженню в об'єднання, коаліції країн непринципового характеру, а віддача переваги участі в європейському будівництві, що додало б довіри провідних держав світу.

Географічне становище все ще залишається важливою складовою, якщо не сказати – відправним пунктом, для визначення зовнішньополітичних пріоритетів держави, а розміри території та чисельність населення зберігають за собою значення як чинники сили. Однак, з огляду на майбутнє, все більше значення набувають дещо інші, якісні характеристики. До них слід віднести: промислово-технологічний і інтелектуальний потенціал країни, фінансову і ресурсну спроможність, економічну та воєнну силу тощо.

Виходячи з цього аналізу та вірогідного перебігу майбутніх подій, Україні конче необхідно виявляти значно більше зовнішньополітичної активності, більше стверджувати національну волю у напрямку здійснення впливу за межами власних кордонів, робити значно більше того, щоб спочатку закріпити, а в подальшому і зміцнити вигоди, які випливають із власного геоекономічного становища.

Вітчизняна політична еліта має усвідомити, що для держави Україна ще не втрачені передумови і є реальні можливості стати врівень з іншими державами і бути активним учасником світової, особливо європейської політики.

Слід наголосити, що нині спокуслива для деяких політиків стратегія тісного союзу з Росією, яка сама політично нестабільна і економічно ослаблена, для України таїть великий ризик та небезпеку. Перспективним і виправданим може бути орієнтир на Європейський Союз та інші європейські інститути, які сприятимуть, а то й спонукатимуть до соціально – економічного зростання і утвердження України як демократичної та впливової держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте магістральні напрями зовнішньої політики України на сучасному етапі.
2. Які фактори визначають місце і роль України в сучасному геополітичному просторі?
3. Яким вам бачиться прогноз розвитку взаємовідносин України і Росії, України і Білорусії, України і Молдови?
4. Охарактеризуйте європейську та євроатлантичну парадигму української політики.
5. Дайте оцінку стану взаємовідносин України з державами Центральної і Східної Європи.
6. Назвіть складові та напрями української геостратегії.

Розділ 11

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ ВЕРЕСНЕВОЇ (2001) ТРАГЕДІЇ У США

Вереснева трагедія 2001 року в Сполучених Штатах Америки потребує геополітичної оцінки.

11.1. Оцінка ситуації

Безумовно, ці події мають глибокі соціальні, економічні, ідеологічні, геополітичні корені. Фахівцям ще належить дати обґрунтовані відповіді на ці надзвичайно складні питання, в тому числі – у чому полягає сутність сучасного міжнародного терору.

Терор, якщо перекласти це слово з латинської, означає страх, залякування.

Тероризм можна охарактеризувати як прагнення відповідних угруповань досягти політичних або будь-яких цілей за допомогою насильницьких методів: убивств, захвату заручників, диверсійних актів. Аналітики виділяють ряд напрямів терористичного руху. Лівий тероризм. Найбільш відомі представники цього напрямку діяли в Європі і Латинській Америці. Це – німецька "Фракція Червоної армії", італійські "Червоні бригади", латино-американські "Сендеро Луміносо".

Ультраправий тероризм: у ФРН, наприклад, в 90-х роках діяло до 75 праворадикальних (в тому числі фашистських) груп, горезвісний ку-клукс-клан у США, південно-американські "Ескадрони смерті", на совісті яких десятки тисяч

жертв. Виокремлюється націоналістичний тероризм, який ставить за мету створення власної моноетнічної держави будь-якими, в тому числі силовими методами. Це такі потужні організації, як Ірландська республіканська армія, шрі-ланкійські "Тигри звільнення Таміл Елама", палестинські групи "Чорний вересень" та ін.

На початку 90-х років намітились нові тенденції розвитку терористичного руху: різко пішов на спад лівий тероризм, який після розпаду Радянського Союзу залишився без організаційної і фінансової підтримки. Зменшилась небезпека ультраправих і націоналістичних терористичних угруповань. Ірландська республіканська армія заявила про відмову від збройної боротьби.

Проте останнім часом різко активізувався ісламський тероризм. Його ідеологія формувалася окремими релігійними організаціями Саудівської Аравії, Судану, Пакистану, Афганістану і базується на постулатах ісламського фундаменталізму. До останнього часу основними терористичними групами вважались "Хезболлах", "Брати-мусульмани", група Рамаза Юсефа, яка здійснила вибух в Центрі міжнародної торгівлі в США. За останні 25 років ісламські терористи найбільше здійснили диверсійних актів і вбивств.

Міжнародний тероризм вважають наслідком поділу світу на багатих і бідних, крайньою формою протесту злиденного і знедоленого Півдня проти сильної і процвітаючої Півночі. Один мільярд складають здебільшого білі, що живуть переважно в демократичних і благополучних країнах. Це "золотий мільярд". Решта п'ять мільярдів – це третій світ, який відчуває ненависть і заздрість до білої цивілізації. І поки такий розрив є, тероризм, на переконання фахівців, буде існувати. Характерно, що міжнародний тероризм живить тільки одна частина третього світу – ісламські країни, Близький Схід (ісламський світ містить у собі десятки країн, в яких частка прихильників цієї віри становить понад 1 млрд), де багато-хто дійсно живе жалюгідно.

Проблема тероризму в усьому світі визнається як одна з основних загроз національній і міжнародній безпеці. Наукові центри з проблем тероризму функціонують у США, Європі, Росії, Ізраїлі. Ще до вересневих подій Конгресом США була ініційована програма боротьби з тероризмом, бюджет якої складає 20 млрд доларів на рік.

11.2. Одинадцять вересня 2001 року

Рубежем XX і XXI ст. стали терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 року, спрямовані на злам базових символів американської, точніше західної цивілізації: політичний – Білий Дім, військовий – Пентагон, фінансовий – Всесвітній торговельний центр. Пізніше мерія Нью-Йорка підрахує, що під уламками будинків загинуло близько 3 тис. осіб. До речі, в Центрі світової торгівлі був дитячий садок, вихованці якого також поховані під руїнами. Матеріальні втрати попередньо оцінені в 100 млрд доларів. Такої трагедії Сполучені Штати ще не знали. В одну мить "єдина світова наддержава" перетворилася просто на одну з "великих". Норми і цінності заколихались, і в усій своїй трагічності на сцені з'явився політичний реалізм.

Ось як описує безпосередні враження від тих трагічних подій Олександр Бураковський: "11 вересня 2001 року я зранку сидів за комп'ютером вдома. Дружина виїхала на роботу лише 15 хвилин тому. Але несподівано повернулася. Збуджено сказала: "Вмикай телевизор. Місто атакували терористи". Ми увімкнули телевизор, було 9:20 ранку. На екрані стояли поруч задимлені вежі "твінсів", і оператори кілька разів поспіль показували, як другий літак (як стало потім відомо, один з двох, захоплених у Бостоні терористами) вривається у Північну вежу. А ще через деякий час потому на екрані з'явився Вашингтон і клуби диму над Пентагоном. Кілька хвилин тому третій літак з терористами-камікадзе цілеспрямовано атакував Америку. Між першою і третьою атакою минуло 55 хвилин. Диктор передав, що у повітрі є ще кілька захоплених терористами-смертниками літаків. І раптом ми побачили, як повільно провалилася, зникла з екрана Південна вежа. А ще через 29 хвилин впала і Північна. Ми знали, що в кожній з 110-поверхових споруд майже півкілометра заввишки працює по 10-20 тис. співробітників. Це була катастрофа. Весь світ був паралізований тим, що сталося". Додамо до цього: винищувачі ВПС збили четвертий літак, який направлявся на Білий Дім і в якому загинули і терористи, і пасажери.

Головне завдання таємної служби США в той час полягало в тому, щоб врятувати президента. Адже ніхто не знав, звідки може бути нанесений наступний удар і як цьому запобігти. Перша думка – президента Дж. Буша-молодшого обов'язково спробують убити, щоб увєргнути країну в хаос. У цей момент Буш перебував у місті Сарасоті, штат Флорида, де зустрічався із школярами. Після повідомлення про

терористичні акти терміново відбув в аеропорт. Протягом кількох годин літак президента в супроводі винищувачів тримали в повітрі, вважаючи, що це найбезпечніше місце. В Білий Дім Джордж Буш потрапив тільки ввечері, коли керівники спецслужб дійшли висновку, що в цей день нових атак не буде. Американці ці кілька годин провели у надзвичайній тривозі, адже вони звикли визначати своє сучасне і майбутнє за обличчям свого президента.

У здійсненні терористичних актів 11 вересня 2001 року спецслужби США звинуватили терористичну організацію аль Каїда, очолювану Усамою бен Ладеном. Міжнародне розслідування, проведене американським журналом "Тайм", підтверджує: аль Каїда має свою мережу в сорока країнах світу, її діяльність глобальніша за своїми масштабами і безжалісніша за своєю ідеологією, ніж це могли уявити собі найприскіпливіші експерти.

Джерела виникнення аль Каїди належить шукати в тривалій війні моджахедів проти окупації радянськими військами Афганістану. Саме в цей час в місті Пешеварі, розташованому в Пакистані, палестинський релігійний вчений Абдалла Аззам заснував "Бюро послуг", яке забезпечувало воїнів зброєю і виховувало їх в релігійному дусі. Операція отримала назву аль Каїда аль Сульба (арабською "солідна база"). Значні кошти для цієї операції надавав Усама бен Ладен – прихильник Аззана – один із спадкоємців величезного майна, джерелом якого був сімейний будівельний бізнес.

Щодо самого Усама бен Ладена. Він народився 28 червня 1957 року в саудівському місті Джідді. Був сімнадцятою дитиною у великій родині. Його батько Мохаммед бен Ладен мав 20 дружин і п'ятдесят сім синів і дочок. Глава сім'ї пройшов шлях від бідного селянина, портового вантажника до голови найбільш процвітаючого будівельного концерну в Саудівській Аравії. Надбання сім'ї бен Ладен оцінюється в п'ять мільярдів доларів. Глава сім'ї загинув в авіаційній катастрофі, коли Усамі було всього одинадцять років. Від батьківської спадщини йому дісталось 300 мільйонів доларів. Гроші на початку використовувалися в бізнесі, а пізніше – на військові потреби моджахедів.

Уперше Усама бен Ладен потрапив в Афганістан після окупації країни Радянським Союзом в 1979 році. Разом з душманами (моджахедами) брав безпосередню участь у боях проти радянських військ. Після їх виводу з Афганістану бен Ладен повернувся до Саудівської Аравії, там у нього виник конфлікт з владою з питання присутності американських військ у цій країні. Від'їжджає в Судан, але й звідти його виставляють. У 1996 році разом з аль Каїдою перебирається в Афганістан, підтримує тісні зв'язки (надає значну фінансову підтримку) з лідером "Талібану" мулою Мухаммедом Омаром. Рух "Талібан" ("таліб" означає студент) з'явився в Афганістані в 1994 році, захопив владу в 1996 році і до останнього часу утримував її при безпосередній участі військової розвідки Пакистану. В основу ідеології руху "Талібан" покладено радикальне трактування ісламу його керівниками, що всі чоловіки зобов'язані носити бороди, а жінки ходити в паранджі, не працювати і після 8 років не ходити до школи. Суворо заборонялося чоловікам і жінкам навіть спільне приймання їжі. До речі, в тих країнах, де жінкам не дозволяється працювати, високою є дітонороджуваність. В Ємені жінка народжує за своє життя в середньому більше 7 дітей, а в Саудівській Аравії – шестеро.

У 1996 році бен Ладен закликає всіх мусульман вбивати американських військовослужбовців у Саудівській Аравії, а в 1998 році і цивільних осіб США. У тому ж році він заявляє, що виділяє на війну проти США 300 млн доларів, здобутих за допомогою наркобізнесу. Смертельна ненависть бен Ладена до "агресії США і їх західних союзників" зробила його героєм в очах молодих людей.

Штаб-квартира, яка фінансує і координує акції своїх груп, до останнього часу була розташована в Афганістані. До вищого командування аль Каїди належали Усама бен Ладен, єгипетський лікар аль Завагірі, палестинець із Саудівської Аравії Абу Зубайда. Життєво важливу роль відігравали тренувальні табори аль Каїди. Саме тут ті, хто проходить військову підготовку й ідеологічну обробку, отримують статус воїнів "священної війни". З 1996 року в 12-ти таборах аль Каїди пройшли підготовку близько 15-20 тис. чоловік з 50 країн.

Перебіг подій 11 вересня. Група з 19 чоловік провела кілька місяців у Сполучених Штатах Америки, готуючись до захоплення літаків. Двоє з них Мохаммед Атта і його напарник Марван аль-Шеххі п'ять місяців навчалися льотній справі на курсах у штаті Флорида, де триста безхмарних днів і де навчання коштує майже вдвоє дешевше, ніж у великих містах. Вони заплатили по півтори тисячі доларів, щоб пройти практику на навчальних комплексах для пілотів "Боїнгів", які на землі

відпрацьовують навички дій в екстремальних ситуаціях. До того їхній центр містився в Гамбурзі (Німеччина), де його вірогідний керівник 30-річний Мохаммед Атта жив 8 років, час від часу виїжджаючи звідти. Вважають, що саме він пілотував літак – перший з тих, що таранили вежу. Два інших підозрюваних пілоти – Марван Аль-Шеххі і Зіад Амір Джарра – також проживали в Гамбурзі. Гамбурзький центр був оперативною ланкою розкиданої по всьому світу терористичної мережі аль Каїди. Гамбург – ідеальна база для тривалого перебування: кожний сьомий мешканець міста іноземець, як і кожний п'ятий студент коледжу, в якому навчався Атта (зарубіжні студенти не платять в Німеччині за навчання). Атта і його друзі могли залишатися в Гамбурзі скільки завгодно: Німеччина винайшла поняття "вічного студента". Вони жили тут на законних підставах, могли вільно подорожувати по країнах Європейського союзу, або тимчасово виїжджати звідти, не викликаючи підозри.

Характерна деталь: Бостон, з аеропорту якого вилетіли два перші літаки з терористами на борту, – науковий центр США. Тут розміщений знаменитий Гарвард, в якому проживає цілий пласт штатівських і світових інтелектуалів. Серед них – Семюель Хантінгтон – всесвітньовідомий фахівець з проблем конфлікту людських цивілізацій. Тут компактно і комфортно влаштувались брати, сестри та інші родичі з прізвиськом "бен Ладен". Респектабельні араби, відомі своїм гонором, шляхетністю і щедрістю. Деякі з них мають потужний бізнес у середині США – готелі, ресторани і навіть летовища. Всього їх тут майже 30. Щоправда, свого брата Усами вони зразу після трагічних подій зреклись. Проте страх взяв гору: на початку другого тижня після катастрофи посольство Саудівської Аравії відправило всіх на історичну батьківщину.

Трагічні події вересня 2001 року потрясли не тільки Америку, а й увесь світ. Якщо з історичної точки порівняти дві події – розпад Радянського Союзу і терористичні акти в США, то остання уявляється не менш значущою. Аналітики оцінюють це по-різному, але не залишається жодних сумнівів, що 11 вересня 2001 року увійде в світову історію, як початок нової фази зіткнення західної і ісламської цивілізацій – фази відкриття збройних дій.

За оцінками соціальних філософів (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі), у світі існувало близько 30 цивілізацій. Нині залишилося 7-8. Зокрема, С. Хантінгтон виділяє такі цивілізації: західна, конфуціанська (китайська), японська, ісламська, індійська, слов'яно-православна, латиноамериканська і, можливо, африканська. С. Хантінгтон першим на Заході на початку 90-х років звернув увагу на можливість зіткнення цивілізацій. Нагадаємо, що у своїй книзі "Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку" (1996) Самюель Хантінгтон доходить висновку: "Захід унікальний, але не універсальний. Сама ідея про те, що незахідні народи повинні прийняти західні цінності, їх інституції і культуру, по суті, є ненормальною". Заходу належить відмовитись від ілюзії відносно своєї унікальності. Західна цивілізація вирвалася уперед зовсім недавно. Лише в XVIII ст. почала набувати сучасних рис. При цьому треба враховувати, що домінування цієї цивілізації оцінюється лише з погляду одного чинника – матеріального. З позиції релігійно-духовної, культурної чи філософської західній цивілізації, як і раніше, дуже далеко до японської, китайської чи індійської.

Універсальна концепція, яка пропонується Західною Європою та яку уособлюють США – усе в світі "обертається" навколо одного центру – культури Європи, викликала неоднозначну реакцію з боку інших країн, носіїв інших соціокультурних цінностей: Японії, Китаю, Росії, Ірану, Іраку. Останнім часом до них приєдналась Індія. Кожна країна почала шукати свій шлях розвитку та протидію вестернізації. Так, в Росії відстоюють концепцію про те, що православна цивілізація разом із західною є скоріше єдиною цивілізацією – християнською. На підтвердження правомірності такого підходу посилаються на те, що спільними у православних і західних країн є мовна сім'я – індоєвропейська, і базова книга – Біблія. На Заході з цим не погоджуються. Особливе відторгнення вестернізації спостерігається з боку ісламської цивілізації. Такі західні "цінності", як порнографія, проституція, вживання алкоголю, масова культура, а останнім часом нав'язлива терпимість до гомосексуалізму та одностатевих шлюбів викликають у ісламських країнах ставлення до західної цивілізації як до розсадника зла. Зневажлива до культури незахідних країн зовнішня політика США, роль "світового жандарму", яку відвела собі ця наддержава, призвела до глобального росту антиамериканських настроїв.

На думку Френсіса Фукуями, американського професора політології і міжнародної політекономії, автора книги "Кінець історії і остання людина", С. Хантінгтон у своїй концепції зіткнення цивілізацій припускається двох помилок. Перша.

Твердження про те, що наявні п'ять чи шість цивілізацій можуть час від часу співіснувати одна з одною, але ніколи не зможуть злитися в єдине ціле через відсутність у них спільних культурних цінностей, що зрештою призведе до їх зіткнення. Друга. Те, що західні цінності, зокрема права людини, не є універсальними і вони – лише продукт європейської культури, який не можна застосувати до тих, хто не розділяє споконвіків європейські традиції. Нав'язливе впровадження цих традицій таїть в собі небезпеку цивілізаційного конфлікту. Універсальність, на думку Френсіса Фукуями, може розумітися і в більш широкому смислі, оскільки головною рушійною силою в історії людства є не чисельність культур, а загальний прогрес модернізації, інституційними проявами якого є ліберальна демократія і орієнтована на ринок економіка. Сьогоднішній конфлікт – це не зіткнення цивілізацій, оскільки йдеться про нерівні в своїх можливостях культурні зони. Те, що відбувається, скоріше схоже на ар'єргардний бій тих, хто відчуває загрозу з боку модернізації і, відповідно, з боку її моральної складової – поваги до прав людини". Може мати право на існування і така точка зору, хоча концепція зіткнення цивілізацій уявляється більш обґрунтованою. США зіткнулись з терором нового порядку – ідеологічним, а тому безкомпромісним. Події у США концентрують у собі найгостріші суперечності сучасного світу. Про них уже багато сказано і написано: зіткнення цивілізацій, конфлікт ісламу і модернізації, Північ – Південь, багаті – бідні. Проте залишаються без уваги морально-етичні аспекти цієї проблеми, яка полягає в тому, чи зможуть Сполучені Штати Америки узгоджувати свої інтереси з інтересами світу у такий спосіб, яким вони роблять це по відношенню до своїх громадян.

11.3. Гіркий присмак перемоги

7 жовтня 2001 року почалася перша війна США та їх союзників в ХХІ ст. На військові об'єкти, об'єкти протиповітряної оборони і пульти управління правлячого в Афганістані руху "Талібан", який не погодився видати Усаму бен Ладена і прикрити мережу його таборів з підготовки терористів, були випущені крилаті ракети, скинуті потужні бомби. Воювати в Афганістані нелегко з двох причин. Перша. Специфічні умови рельєфу і клімату, в яких американцям і європейцям просто важко перебувати. Більшу частину країни займає високогірний Гіндукуш, а в горах, як відомо, оборонятись набагато легше, а наступати набагато тяжче. Друга. В Афганістані крихка основа державності, обумовлена національним складом населення країни. Всього тут проживає близько 20 млн чоловік. Північ населена переважно таджиками, узбеками, хазарейцями. Центр і Південь – пуштунами (близько 50 відсотків населення країни). Центральна влада в Кабулі до останнього часу могла контролювати тільки столицю і великі населені пункти, але не країну в цілому.

Склад антитерористичної коаліції, утвореної після вересневих подій для боротьби з міжнародним тероризмом, можна умовно поділити на три основні групи. Це – США, їх союзники по військовій операції – окремі країни НАТО (Великобританія, Іспанія, Німеччина, Італія, Канада і Франція), тобто ті, які зобов'язалися виділити війська. Друга – Австралія і Північний альянс (афганські військові формування, які вели боротьбу з талібами). А також партнери – близько 40 країн, які так чи інакше допомагають, але безпосередньої участі в бойових діях, очевидно, брати не будуть. До останніх зараховують Україну і Росію, а також ряд мусульманських країн – Йорданію, Оман, Пакистан, Туреччину, нові незалежні держави Центральної Азії. Характерними особливостями цієї коаліції в умовах Афганістану є те, що США відводять у ній домінуючу роль питанням планування і нанесення вогневої поразки (ударами ракет і авіації). Тут з ними майже на рівних будуть діяти тільки британці, яким США довіряють такий ноу-хау, як крилаті ракети "Томагавк". При проведенні сухопутних операцій основне навантаження несли піхота Північного альянсу, а при проведенні спеціальних операцій – американські елітні загони, а також спецназівці Великобританії, Франції та інших країн. Перед військовими силами антитерористичної коаліції постали дві задачі. Перша. Швидкий вивід з ладу системи управління "Талібан" – поразка або знищення керівництва руху, військових штабів, вищого військового командування, засобів зв'язку – і нейтралізація служб безпеки. Друга. Фактичний захват і окупація Кабула, основних інформаційних центрів і вузлів зв'язку. І як кінцева мета – в максимально короткі терміни відсторонити від влади рух "Талібан" і сприяти встановленню в Афганістані дружнього (або хоча б неворожого) уряду, а в

подальшому – подавити залишки збройного опору і створити умови для стабілізації і поступового покращання внутрішньої ситуації у країні.

На початку грудня 2001 року таліби здали Кандагар – останній оплот ісламського фундаменталізму на афганській землі. Був захоплений печерний комплекс Тора Бора. Парадокс історії полягає в тому, що польові командири моджахедів свого часу використовували Тора Бора у боротьбі проти радянських військ, які так і не змогли ним оволодіти. За допомогою американських спеціалістів стародавні печери цього комплексу були перетворені на військовий об'єкт, про який говорили, що він є "шедевром військових будівельників з країн НАТО". І військові експерти, і місцеві старійшини були переконані, що саме в цьому комплексі ховається Усама бен Ладен. Проте після падіння Тора Бора саудівського мільйонера знайти в ній не пощастило.

Нині в Афганістані створений новий уряд, який очолив Хамід Карзай. Уряд прагне стабілізувати ситуацію і створити умови для нормального життя. За підрахунками ООН, для нормальної роботи уряду Хаміда Карзая і відбудови країни необхідні 15 млрд доларів, які будуть надані державі протягом 10 років, тобто в середньому по півтора мільярда доларів на рік. Особлива увага приділяється формуванню фінансової системи, відновленню сільського господарства, розробці багатств надр. Планується відбудувати зруйновану при талібах систему освіти, медицини, побудувати шляхи, мости, аеродроми.

Проте було б передчасним вважати, що після поразки "Талібана" в Афганістані припинились конфлікти. Афганістан на цей момент ще дуже далекий від того, щоб стати правовою державою, і влада нового уряду Хаміда Карзая навіть після прийняття в кінці 2003 року Всеафганською національною Асамблеєю Конституції Афганістану все ще дуже крихка. До того ж не досягнута головна мета антитерористичної кампанії – ідеологи і лідери ісламських екстремістів поки ще не попали до рук правосуддя, та і більшість іноземних найманців без перешкоди покинули Афганістан із зброєю в руках. У світі сьогодні є достатньо місць, де їх ідеї і досвід знайдуть успішне застосування.

Прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер свого часу заявив, що перша фаза операції фокусується на Афганістані й знищенні терористичної мережі Усами бен Ладена. Її основу складають нинішні бойові дії. Але буде і друга фаза, під час якої ми визначимо, які дії належить прийняти для того, щоб покінчити з міжнародним тероризмом у всіх його різноманітних формах. У виступі 11 березня 2002 р. у зв'язку з півріччям від того дня, коли сталася трагедія, президент Дж. Буш як стратегічне завдання визначив боротьбу з міжнародним тероризмом. Це – ліквідація терористичних груп незалежно від країн, куди вони проникли. Ще раніше було опубліковано список 28 терористичних організацій, особливо виділено 6, пов'язаних з бен Ладеном. Названі також країни, від яких йде загроза використання ядерної зброї. Це Ірак, Іран, Північна Корея.

Виходячи з того, що серед можливих кандидатів на прискіпливу увагу з боку антитерористичної коаліції є не тільки міжнародні терористичні організації, а й окремі держави, підозрювані в пособництві тероризму, можна стверджувати: військові дії в тій чи іншій формі Афганістаном не обмежаться. Завдання полягає не тільки в тому, щоб піймати і покарати безпосередніх учасників терористичних актів, але й у тому, щоб знищити всю мережу терору і примусити держави, які десятиліттями допомагають терористам, відмовитися від цієї злочинної діяльності. Міжнародний тероризм необхідно зупинити, щоб там не було. Протидія міжнародним терористичним організаціям має розглядатись як першочергове завдання структур безпеки, в тому числі європейських. Традиційна реакція – покарати негайно винних, виправдана на початковому етапі – скоріше не вирішить проблему, а лише збільшить кількість країн, вороже налаштованих до США. Тому найбільш оптимальним для Америки є інший шлях – починати зміну із себе: удосконалювати демократичні принципи, які вона впроваджує в середині країни і які останнім часом "пробуксовують", і з цими принципами підходити до зовнішнього світу. Такий підхід передбачає визнання самоцінності та виняткової важливості кожної цивілізації, перехід від світу біполярного, чорно-білого до світу багатополярного та багатоколірного. В глобально політичному смислі перед людством поставили дві задачі – звільнитись від старого двополюсного зла, що має назву в геополітичній термінології "протистоянням періоду холодної війни". І одночасно звільнити "антитерористичну коаліцію" від її поки що терористичної сутності. Якщо США оберуть такий шлях, світ уникне Третьої світової війни, а США збережуть лідируючі позиції, але вже в іншій якості – як лідера, в якому зацікавлені і якого поважають інші країни.

11.4. Нова геополітична ситуація

Нова геополітична ситуація, яка виникла після терористичних актів у вересні 2001 року в США, і створення міжнародної антитерористичної коаліції, до якої увійшла і Україна, вносить суттєві корективи в концепцію протистояння Захід – Схід. Росія пішла на блискавичне зближення зі Сполученими Штатами Америки, створена "двадцятка" Росія – НАТО. При цьому Росія, усвідомлюючи втрату впливу на прибалтійські держави, маючи американських солдат в Грузії і періодичне загострення стосунків з останньою, поширення американської присутності в Центральній Азії, прагнучим не випустити із свого впливу Україну. А Захід все менше буде розцінювати Україну як "козирну карту" у взаємовідносинах з Росією, як свого роду буфер між Європою і Росією, проте і далі виходити з того, що стабільне становище Європи без політично і економічно стабільної України не можливе. У довгостроковому плані Україна, зберігаючи рівень стратегічних взаємовідносин, насамперед економічних, з Росією, прагне інтегруватись у європейські та євроатлантичні структури.

У посланні Президента України Л. Кучми Верховній Раді України "Європейський вибір. Концептуальні основи економічного і соціального розвитку на 2002–2011 роки" визначені часові рамки євроінтеграції України: 2002–2003 рр. – отримання українського членства у СOT; 2003–2004 рр. – проведення переговорного процесу і підписання Угоди про асоціацію України і ЄС, проведення переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС; 2002–2007 рр. – приведення законодавства України у відповідність до вимог законодавства ЄС у пріоритетних сферах; 2004–2007 рр. – виконання процедур, необхідних для вступу в силу Угоди про асоціацію між Україною і ЄС; 2005–2007 рр. – проведення переговорного процесу і створення Митного союзу між Україною і ЄС; 2007–2011 рр. – повне виконання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС і Копенгагенських критеріїв членства у Євросоюзі; 2011 р. – створення реальних передумов для вступу України в ЄС.

Створення передумов для повноправного членства в Європейському союзі визначається у цьому документі як основний пріоритет, а вступ нашої держави в ЄС – як головне геополітичне завдання.

Інтеграція в ЄС, проголошена керівництвом держави як ключовий зовнішньополітичний пріоритет, в цілому підтримується державно-політичною елітою. Як свідчать результати моніторингу, який протягом останніх років проводить Центр Разумкова, серед населення постійно зростає кількість прихильників вступу України в Європейський союз. На запитання "Чи потрібно Україні вступати в ЄС?" 57,6 відсотка відповіли "так", 16,2 відсотка – "ні", "важко відповісти" – 26,2 відсотка. Відомий американський політолог Збігнев Бжезинський на запитання про те, які фактори стримують просування України в напрямі до західних демократій, відповів: "Некомпетентність і лінь її політичної еліти". Академік Юрій Пахомов: "Потрібно не стільки кричати, що ми європейці, і радіти кожному голосу, поданому за нас на Заході, скільки радикально перетворювати внутрішнє середовище і змінювати вектор розвитку". Йдеться про утвердження в Україні європейських стандартів: реальної демократії, не просто ринкової, а соціально-ринкової економіки.

Досвід співробітництва України з ЄС свідчить, що Україна має реальні перспективи стати членом об'єднаної Європи. Головна цінність європейської інтеграції не в самому факті вступу в ЄС. Європейська інтеграція дає чіткі критерії того, як повинна розвиватись економіка і демократія. Економічні реформи своєю спрямованістю збігаються із зовнішньополітичним курсом на набуття членства в ЄС. Інтеграція в ЄС – важливий реформостимулюючий чинник для економіки України. Вона спроможна значною мірою прискорити економічний розвиток і гарантувати політичну безпеку і стабільність, сприяти розвитку демократії. Безумовно, швидкість зближення України з ЄС залежить насамперед від зміцнення демократичних засад українського суспільства, розвитку ринкової економіки, приведення у відповідність до європейської нормативно-правової системи законодавства держави. Інтеграція в західну цивілізацію можлива лише в результаті надбання Українською державою і українським суспільством цивілізаційних якісних характеристик, серед яких: прозорість державної політики, повага до прав людини, жорстка, але чесна конкуренція, вільна преса і вільний доступ до інформації.

При цьому слід виходити з того, що успіх на шляху інтеграції України в ЄС стане можливим тільки за умови, що це буде дорога з двостороннім рухом. До останнього

часу позиція Європейського союзу залишається стриманою. Ринки Європейського союзу все ще закриті для України. Навіть економічно вигідні і високотехнологічні спільні проекти відхиляються країнами – членами ЄС з політичних мотивів. Для України поки що не визначені будь-які часові орієнтири – не те що вступу – навіть приєднання до зони вільної торгівлі або асоційованого членства. Ці фактори не сприяють консолідації населення України навколо ідеї європейського вибору.

Отже, взаємовідносини України з Європейським союзом передбачають, з одного боку, всебічне входження України до Європейського політичного, правового, економічного простору, а з іншого – визначення політики ЄС щодо України, підтримку державами Європи стратегії інтеграції України до ЄС.

Як уже зазначалося, відносини України з НАТО визначені її участю в Програмі "Партнерство заради миру", Хартії "Про особливе партнерство", підписаної 9 липня 1997 року в Мадриді, а також державної програми співробітництва України з НАТО до 2004 року, затвердженої Указом Президента України від 27 січня 2001 року.

Європейське співтовариство в особі Північноатлантичного союзу – це співтовариство високорозвинених, економічно багатих, демократичних, добре захищених держав. Всі країни НАТО – це багаті країни з сильними механізмами демократії. Новий напрям співробітництва України з НАТО розпочався після подій 11 вересня минулого року в США. В той час Україна заявила про готовність надати (і надала) повітряний простір американській військово-транспортній авіації, задіяній у боротьбі з тероризмом.

Наприкінці травня 2002 року Рада національної безпеки і оборони України під головуванням Президента держави прийняла рішення про початок процесу, метою якого є вступ України в НАТО. На Празькому саміті Північноатлантичного альянсу (листопад 2002 р.) на засіданні Комісії НАТО – Україна прийнято два документи: План дій НАТО – Україна і цільовий двосторонній план дій на 2003 рік. Реалізація цих документів виводить взаємовідносини України з Альянсом на новий рівень. Слід мати на увазі, що інертне, а часто негативне ставлення значної частини населення до проголошеного курсу на зближення з НАТО таїть у собі серйозну небезпеку і може суттєво ускладнити його реалізацію. Владним структурам, поряд з енергійними реформами, спрямованими на зміцнення демократії, дотримання прав людини, розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки, оснащенням Збройних сил сучасними видами техніки і озброєння належить переконати громадян держави в доцільності приєднання до Північноатлантичного альянсу.

Не менш важливим є ставлення до курсу України на зближення з НАТО членів Альянсу, насамперед Сполучених Штатів Америки, а також Росії. Марія Йованович, заступник глави місії США в Україні підкреслює, що прагнення України відносно вступу в Північноатлантичний альянс у США розглядають як сигнал до реалізації Україною економічних, політичних і оборонних реформ. Безумовно тут немає ніякої небезпеки ні для України, ні для Росії.

Україна інтегрується в європейські та євроатлантичні структури, насамперед в Європейський союз, паралельно з рівноправним партнерством з Росією в економічній сфері, поглибленням відносин останньої з Європейським союзом і НАТО. Цей сценарій найбільш раціональний як для України, так і для Росії. При цьому Україні необхідно вибудовувати свою, орієнтовану на власні інтереси зовнішню політику, яка буде сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником створення механізму нової системи безпеки Європи XXI ст., від чого залежить перспектива геополітичного, а отже міжнародного становища держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає геополітична сутність вересневих (2001) подій у Сполучених Штатах Америки?
2. Охарактеризуйте позитивні й негативні фактори антитерористичної операції.
3. Які особливості притаманні зовнішній політиці України після вересневих (2001) подій у США?

Розділ 12

ГЕОПОЛІТИКА:

ВІЙНА, ГЕОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА, ІНФОРМАЦІЯ

Геополітика вивчає поєднання географічних, економічних, інформаційних, політичних, культурних, воєнних та інших факторів, які здійснюють вплив на місце країни у світі та стратегію розвитку держави.

12.1. Війна, армія та простір

Аналіз взаємозв'язку та взаємовпливу простору та війни має свою історію. Особливе місце у цьому посідають праці прусського генерала і військового теоретика Карла фон Клаузевица (1780–1831). Він донині вважається значним фахівцем з військового мистецтва та геополітики. Свої тези Клаузевиц засновував на досвіді, отриманому в результаті військових дій у складі спочатку прусської, а потім російської армії проти збройних сил Французької Республіки, а потім наполеонівських військ. Неабияке враження на Клаузевица справили розбіжності між арміями, що протистоять: з одного боку, війська Республіки, а потім Імперії, а з іншого – війська монархічних режимів. Якщо перших спонукало почуття патріотизму, то другі були з найманців. Але особливе захоплення викликав у нього Наполеон, якого Клаузевиц вважав богом війни. Французькому полководцю були притаманні усі якості, яких не вистачало генералам старого режиму: загальна концепція майбутньої військової кампанії та блискучі організаторські здібності, вміння перерозподіляти і зосереджувати сили, сміливість, вміння нав'язувати супротивнику вирішальний бій, мистецтво маневру, що дезорієнтує ворога і змушує його робити фатальні помилки.

У багатотомному дослідженні "Про війну" (1832–1837), опублікованому по смерті Клаузевица, розкриті його погляди на природу і сутність війни, форми і способи її ведення. Тут Клаузевиц виступає як пророк сучасної війни, тобто безкомпромісної, до переможного кінця, за участю величезної живої сили і техніки, що вимагає від солдатів і офіцерів повної самопожертви і поглинає колосальні ресурси у вигляді озброєння, техніки і сировини. Особливо вражає в міркуваннях Клаузевица повна відсутність такого поняття, як простір. Яке значення може мати цей факт з погляду проблематики геополітики? Зрозуміло, Клаузевиц розглядає такі питання, як ведення війни й умови перемоги і поразки. Вислів, що багато в чому сприяв широкій популярності Клаузевица ("Війна є продовженням політики іншими засобами"), відбив його погляд на політичну природу війни: змістом війни є не виграння бою, а реалізація політичних цілей держави (зберегти незалежність, розширити територію, змусити супротивника визнати перевагу переможця). Однак, підкреслюючи принцип субординації війни стосовно політики, Клаузевиц зосередив свою увагу не на причинах і цілях війни, а на її методах і засобах.

Клаузевиц цілком поділяв точку зору своїх попередників – військових теоретиків від китайця Сюнь Цзи до Макіавеллі, які вважали, що війна – це насамперед дуель, а найголовніше в ній – майстерність, розум, хоробрість дуелянтів або, точніше, протиборчих сил. Театр військових дій із його рельєфом (гори, ріки тощо) міг бути вигідним або невигідним для полководця, але це лише бойовище, майже нейтральний простір для сутички супротивників.

Беручи участь у війнах проти Наполеона, Клаузевиц відкрив для себе феномен національних війн, де протистоять один одному не королі та принци, а народи. Однак у своїх дослідженнях Клаузевиц проявився як бранець минулого або, вірніше, як військовий, нездатний вийти за межі кастових уявлень. Він практично не цікавиться кардинальними політичними змінами, до яких привели результати війни іспанців, німців і росіян проти армій Наполеона. З цього часу війна перестала бути творчістю привілейованих індивідуумів і перетворилася на справу народних мас, цілих держав. Клаузевиц й надалі ставився до війни, як до шахової партії, хоча вже з того часу відбувалися сутички гігантських військових машин, якими є національні армії. А геополітика – це наука про великі суб'єкти, такі, як Англія, Німеччина.

Незважаючи на свою сучасність, Клаузевиц належить до доіндустріальної епохи. У наполеонівських війнах брали участь піхотинці й кавалеристи. Завдяки своїй волі й організаторському таланту Наполеон блискуче використовував чинники простору і часу, примушуючи свої війська рухатися у прискореному темпі, здійснюючи за кілька днів те, на що іншим потрібно кілька тижнів. Але Наполеон міг використовувати тільки технічні засоби свого століття: людей і коней. Перші війни промислової ери, із застосуванням залізничного транспорту, мали місце у другій половині XIX ст. (громадянська війна в США, 1861–1865; франко-пруська війна, 1870–1871). Розвиток геополітики стимулювало загострення суперництва держав за володіння ресурсами (території, сировина), а також прискорення технічного прогресу (паровози, пароплави, далі автомобілі й літаки) і ростом потреб у вугіллі, залізі тощо.

Обрій Клаузевица обмежувався Європою, для нього це був увесь світ. Війни Наполеона спрямовані на встановлення панування Франції на Європейському континенті. Однак із кінця XV ст. європейські конфлікти поступово починають поширюватися і на інші сторони світу, оскільки йдеться про захоплення нових земель і встановлення контролю над морями. Погляди Клаузевица дуже добре віддзеркалюють значущість простору у війні. Простір характеризується як кількісними показниками (дистанції, що необхідно подолати), так і якісними (перешкоди або, навпаки, шляхи сповіщення). Обмеження можуть бути як природні (гори, ріки, моря), так і штучні, створені людьми (фортифікації, міста). Крім того, вплив цих обмежень змінюється залежно від характеру наявних технічних засобів і від організаторських здібностей полководця. Так, наприклад, для переходу через Альпи Ганнібал у 218 р. до н. е. і Суворов у 1799 р. використовували практично однакові засоби (піхотинці, коні, а в першому випадку ще й кілька слонів). Залізниця, автомобіль і особливо авіація скорочують і навіть зводять нанівець розміри гірських перешкод. Проте географічні обмеження, зменшені або, скоріше, модифіковані в результаті технічного прогресу, продовжують існувати. Навесні 1982 року Велика Британія, очолювана Маргарет Тетчер, не змогла подолати такий чинник, як кілька тисяч кілометрів, що відокремлюють Англію від її колоніальних володінь, Фолклендських островів, захоплених аргентинськими військами; довелося створювати різнокаліберний флот, додаючи до нього навіть промислові кораблі і відправляти цю армаду з Ла-Маншу в Південну Атлантику. Географія залишається сукупністю обмежуючих чинників, вплив яких змінюється залежно від конкретних умов (клімат, рельєф, розташування, а також наявності сил і засобів, транспорту, тилового забезпечення). Географія є також театром військових дій. Будучи сукупністю обмежень, простір являє собою в той же час і точку опори, сукупність переваг. Гори або море, що утруднюють маневр, у той же час перешкоджають вторгненню агресора і захищають жителів гірського району або острова. Простір має об'єктивні характеристики, які сприймаються свідомістю людини: наприклад, тропічні ліси сприймаються по-різному їхніми мешканцями, дослідниками, крамарями, промисловцями, туристами, поетами, екологами. Для Наполеона військова операція – це насамперед передбачення. Історія більшості великих боїв показує, що Наполеон максимально використовував диспозицію і переміщення військ, а також особливості місцевості. У вересні 1870 р. німецькі війська переслідували армію Наполеона III до Седанської котловини, оточили її і змусили французів здатися. У травні 1940 р. Седан знову став ареною боїв: німецькі танкові війська оточили велике угруповання франко-британських сил, що вступили на територію Бельгії, і знищили їх. Взимку (24. 01–17. 02) 1944 р. радянські війська 1-го (генерал армії М. Ф. Ватутін) та 2-го (генерал армії І. С. Конев) Українських фронтів у результаті блискучої Корсунь-Шевченківської операції, оточили та ліквідували велику групу німецько-фашистських військ – 73 тисячі вояків, у тому числі 18,7 тисячі полонених. Крім того, знищено ще 15 дивізій, серед яких 8 танкових. Ця операція проводилась за складних погодних умов. У травні-червні 1944 року німецьке командування вважало Білорусь з безліччю річок, озер, боліт та лісів недоступною для великих танкових з'єднань. Проте радянські танки змогли їх перетнути. Хоча в ході цієї операції і виникали небезпечні ситуації, німецька авіація та артилерія так і не змогли ними скористатися. Географія розкриває свої секрети тільки тим, хто здатний зрозуміти її таємні знаки. Але людина ніколи не зможе підкорити географію, особливо її кліматичні чинники. У 1588 р. непереможна Армада, послана Філіпом II для захоплення Англії, виявилася із самого початку ослабленою і дезорганізованою в результаті морських бурь, і британському флоту залишилося лише добити рештку кораблів супротивника. Під час Трафальгарської битви (21 жовтня 1805 р.) адмірал Нельсон здобув перемогу не тільки завдяки відмінному знанню морської справи, але й завдяки вітру, що сприяв розгрому франко-іспанського флоту. Географія інколи сама виступає цілком військових дій. Деякі простори є предметом військового суперництва, тому що контроль над ними або над їхніми елементами сприймається як показник могутності їхнього власника. Цілком природно, що цінність простору прямо залежить від характеристик навколишнього середовища. Протягом багатьох століть Аравійський півострів залишався пустелею. Тільки після Першої світової війни, з відкриттям багатих нафтових родовищ і з настанням ери масового використання нафтопродуктів ця пустеля набула особливих цінностей. Але в цьому є й свої недоліки. Вона стала розглядатися США як зона національних

інтересів, яка з часом поширилась на весь арабський Схід. Кожна окрема арабська країна, на просторах якої є нафта, по суті позбавлена національного суверенітету. Вона перебуває під контролем військово-повітряних сил країн-гегемонів (а з часом може стати об'єктом військових операцій). Слід відзначити, що така ситуація може скластися у перспективі, наприклад, у Російській Федерації, як тільки вона позбавиться своїх стратегічних ракет СС-20 або буде мати мінімальну кількість стратегічних ракет на зразок "Тополь" та здійснюватиме дії геоекономічного чи геополітичного плану, несприйнятливий для сімки". Не виключено, що це й перебільшення, але воно має достатньо підстав для такого гіпотетичного сценарію. А поки що вистачає "антитерористичної" операції в Чечні та в цілому світі. "Антитерористичні" акції мають усі геополітичні та геоекономічні передумови в ХХІ ст. не згасати.

Так, на земній кулі постійно є простори, які виступають об'єктом національних інтересів та воєнного протистояння окремих держав (наприклад, Індія та Пакистан: індійський штат Кашмір) або блоків держав. З часом воно може перетворитися на війну.

Відповідно до висловлювання Наполеона нації проводять ту політику, що їм диктує географія. Отже, кожна нація повинна мати суцільну і незмінну геополітичну концепцію. Однак насправді це далеко не так. Всяка географічна ситуація викликає безліч неоднозначних і навіть суперечливих інтерпретацій. В роки Першої світової війни 1914–1918 рр. кожен учасник подій марно намагався примирити свої ілюзії і реальність, свої власні різноманітні уявлення про реальність. Тим не менше війна стала реальністю, безпосередньою причиною якої була не географія, а політика, яку проводила перед цією війною країна-агресор (або країни-агресори). Деякі з країн-агресорів мають манію величності, яку намагаються задовольнити тільки за допомогою війни. Із всесвітньої історії відомо, що така історична першість до Другої половини ХХ ст. належала Німеччині. Тим не менше нині таку першість все більше перебирають на себе США.

Відомий німецький історик Фріц Фішер відзначав у 60-х роках, зокрема у своїй книзі "Претензії на світове панування", що його країна несе основну відповідальність за розв'язування Першої світової війни. Німеччина Вільгельма II була носителькою ретельно розробленого геополітичного плану, в основі якого лежала ідея *Mitteleuropa*, тобто ідея створення під егідою Німеччини великого економічного простору в Центральній Європі. Основним документом була "Вереснева економічна програма" (1914), розроблена канцлером Бетман-Хольвегом. Метою програми було у результаті війни створити митний союз, європейських держав від Франції до Польщі та ізолювати в такий спосіб морську державу Велику Британію, з одного боку, і Росію – з іншого. Положення "Вересневої програми" нагадували основні напрями проекту континентальної блокади Наполеона I у 1806–1811 рр., спрямованої на створення великих регіональних самодостатніх об'єднань.

Ця геополітична концепція викликала чимало заперечень і суперечок у самій Німеччині. *Mitteleuropa* (тобто вся Європа, за винятком Росії, Великої Британії, Іспанії і Португалії) поглинула [у 1913 р.] лише 50 % німецького експорту і змогла покрити лише 30 % імпорту Німеччини. Реорганізація економічного життя за найжорсткіших принципів автаркії, можливо, могла б дозволити Німеччині знайти на континенті ринки збуту, які вона втратила б у результаті розриву торгових зв'язків з Англією, за умови, що інші континентальні держави переорієнтуються на німецьких постачальників. Однак у будь-якому разі Німеччина не змогла б придбати в Центральній Європі ряд життєво важливих товарів.

Історичним фактом є й те, що нацистська Німеччина також несе відповідальність за розв'язання Другої світової війни (1939–1945). Антигітлерівська коаліція держав, головна роль серед яких належала США та СРСР, одержала перемогу. Вступаючи у війну у грудні 1941 року, США не припускали, що після перемоги над Німеччиною і Японією вони не зможуть залишитися ізольованими від зовнішнього світу, що дозволило їм свого часу спокійно будувати і розвивати економіку поза зоною європейських воєнних конфліктів. На думку президента Рузвельта, гарантом післявоєнного світу повинні були стати інституційні структури (насамперед ООН), що дадуть можливість переможцям (США, СРСР, Китаю, Великій Британії і потім Франції) погоджувати свою політику в рамках міжнародних організацій (головна роль приділялася Раді безпеки ООН). США не були готові обмежити свій суверенітет в ім'я міжнародного правопорядку. Саме тому під час Бреттон-Вудської конференції (1–22 липня 1944 р.), присвяченої створенню нової міжнародної валютної системи, США виступили проти британського плану, викладеного видатним економістом Кейнсом, який пропонував створення міжнародної валюти-банкора. У цьому разі фунт

стерлінгів, що служив основою міжнародної валютної системи з 1815 по 1914 рік, був би замінений не іншою національною валютою, тобто доларом, а принципово новою валютою, що випускається загальним фондом для центральних банків. Після Першої світової війни держави-переможниці, посилаючись на право народів розпоряджатися своєю долею, перекроїли значною мірою карту Європи і Близького Сходу. У 1945 р. переможці проголошували вже інші принципи (див., зокрема, Декларацію про звільнену Європу, прийняту в Ялті 11 лютого 1945 року). У результаті Другої світової війни Велика Британія остаточно поступилася своїм місцем США. Велика Британія сприймала США як сина, що зробив блискучу кар'єру. Вона досить спокійно поставилася до ролі вірного помічника і шановного радника при сильному, але необтесаному партнері – США. У свою чергу США, що повернулися до політики ізоляціонізму в 1919 р., виявилися втягнені мимоволі у світову політику. Президент Рузвельт прекрасно усвідомлював необхідність цього кроку, але більшість американців сприйняла відмову від ізоляціонізму тільки тому, що вважала себе жертвою агресії (напад Японії без оголошення війни на Перл-Харбор 7 грудня 1941 року та гітлерівської Німеччини 11 грудня 1941 року). Атлантична хартія, підписана Черчиллем і Рузвельтом 14 серпня 1941 року, офіційно закріпила перехід світового лідерства від Великої Британії до США ще під час Другої світової війни. За кілька тижнів до появи цього документа Радянський Союз вступив у війну проти гітлерівської Німеччини і став союзником Великої Британії. Атлантична хартія містила в собі розширений варіант "14 пунктів Вільсона" і була по суті чернеткою доктрини універсалізму, дія якої поширювалася на весь світ: заборонялися будь-які територіальні зміни без згоди населення цих територій; проголошувалося право народів вільно вибирати спосіб правління у своїй країні; затверджувалася рівність усіх народів, великих і малих, переможців і переможених у питаннях міжнародної торгівлі і доступу до джерел сировини; закладалися основи співробітництва держав в економічній і соціальній сферах; проголошувався принцип свободи судноплавства у відкритому морі.

Цією спільною заявою дві великі англосаксонських держави продемонстрували повну єдність своїх поглядів на післявоєнне мирне врегулювання. Проте перехід відповідальності від Великої Британії до США з урахуванням інших обставин завершився з перемогою над загальним супротивником у війні створенням глобальної геополітичної вісі протистояння: Сходу і Заходу, між атлантичним блоком і радянським блоком держав.

Антагонізм між Сходом і Заходом, тобто постійне протистояння між атлантичним і радянським блоком, що продовжувалося з кінця 40 до кінця 80-х років, безумовно не означав кінець геополітики, незважаючи на дію двох важливих причин. По-перше, ідеологічного характеру. Світова система викристалізувалася в ході боротьби двох ідеологій (ліберально-капіталістичної і марксизму-ленінізму), кожна з яких претендувала на універсалізм. Це ідеологічне неприйняття один одного не усувало, не нейтралізувало всі інші джерела конфліктів, а тільки їх камуфлювало, створювало враження про їх відмирання. По-друге, стратегічного характеру. Виникнення біполярної системи Схід – Захід наприкінці 40-х років супроводжувалося подвійною революцією у військовій сфері: створення ядерної зброї. Ситуація в 1945 р. була цілком іншою. Тоді зіштовхнулися дві точки зору, що будь-яке взаєморозуміння і будь-яке зближення неприпустимі. З одного боку, США, щоб уникнути руйнації завдяки своєму географічному положенню й чисельно посиливши промисловий потенціал, виступали за світовий порядок, заснований на свободі торгівлі. З іншого боку, Радянський Союз, зруйнований війною, що прагне захистити себе від нового раптового нападу, залишився вірний своїй політиці обложеної фортеці. За такої ситуації почалося нове протистояння між морською державою – лідером атлантичного блоку, і континентальною державою – лідером блоку соціалістичних країн. Головними знаряддями цієї боротьби стають економіка, інформація та війна.

12.2. Геополітика і війна:

економіка та ядерна зброя

Таким знаряддям був, наприклад, "шовковий шлях". З часів Александра Македонського (356–323 р. до н. е.) і до великих географічних відкриттів XVI ст. "шовковий шлях" був життєво важливою артерією між Європою і Далеким Сходом, по якій безупинно транспортували цінні і рідкісні товари: шовк, прянощі тощо. З III по VII ст. Візантія і Сасанідська імперія вели між собою боротьбу за "світове

економічне панування", тобто за контроль над шляхами, якими на Захід доставлялися товари з Китаю та інших країн Далекого Сходу. Протягом XIII ст. імперія, заснована Чингізханом, збагачувалася завдяки контролю над шовковим шляхом, де монголи забезпечували безпеку караванів. Безупинні конфлікти за право контролювати сухопутні і морські (через Індійський океан) шляхи між Далеким Сходом і Європою набули воістину всесвітнього масштабу з урахуванням (починаючи з XVI ст.) Атлантичного і Тихого океанів у систему міжнародних торгових зв'язків. Після відкриття Америки Христофором Колумбом Атлантичний океан перестав бути невідомим морем на краю Землі і незабаром став причиною суперництва між великими державами. За право контролю над Атлантикою вели боротьбу спочатку Іспанія і Португалія (XVI ст.), потім Іспанія, Голландія, Франція й Англія (XVII ст.), пізніше Франція й Англія (XVIII ст.). Чому так сталося? Одна з відповідей криється у працях лідера більшовиків В. Ульянова (Леніна). Відповідно до відомої тези Леніна, сформульованої в роботі "Імперіалізм як вища стадія капіталізму" (1916), економічний розвиток ніколи не буває рівномірним, незалежно від того, чи йдеться про підприємства, про галузі економіки або про держави. Нерівномірність розвитку створе в рамках капіталістичної системи постійно наростаючі протиріччя. Процес концентрації, утворення трестів і картелів, тісно пов'язаних із державою, призводять до стагнації виробництва. Тим самим пояснюється безупинна боротьба за ринки збуту, за поділ світу, за володіння колоніями, за контроль над окремими просторами. Держава як суб'єкт міжнародних політичних та економічних відносин, як політична влада на цій території постійно прагне контролювати потоки (товарів, капіталів, людей і навіть ідей). Збори, одержувані завдяки цьому (мита, податки тощо), дозволяють державі мати необхідні кошти як для утримання поліції й армії, так і для підвищення свого іміджу. Крім того, за словами німецького політолога і соціолога Макса Вебера, держава володіє "монополією на узаконене насильство". Вона може карати своїх громадян, але тільки держава може захистити потоки товарів, золота, грошей, послуг і інформації від небезпечної конкуренції. У своїй роботі "Середземномор'я в епоху Філіпа II" Фернан Бродель аналізує джерела могутності Іспанії в XVI ст. і причини її занепаду. Він пише про те, що Севілья була захоплена, знищена зсередини невидимими зграями ненажерливих термітів, чим негайно скористалася Голландія. Амстердам прилучив до себе крамарів з Антверпена і, усунувши севільських конкурентів, заволодів величезними іспанськими володіннями в Америці. Тоді як держава залишається бранцем власної території, шляхи руху товарів і капіталів безупинно переміщуються залежно від політичної і стратегічної кон'юнктури, а також розрахунків крамарів. Хоча політика і панує над економікою, остання постійно володіє колосальною руйнівною силою, спроможністю створення ракет, здатних нести цю зброю на величезні відстані з неприпустимою раніше швидкістю. В результаті цього просторові характеристики втрачали будь-яке значення, вся земна куля перетворювалася на одне велике поле війни. Крім того, обидва ворожих блоки (НАТО й Організація Варшавського Договору) були створені в рамках підготовки до нової світової війни, до тотальної боротьби, результат якої повинний був остаточно визначити перемогу одного із суспільних ладів. Антагонізм між Сходом і Заходом підтвердив, що, здавалося б, немислимі ситуації (наприклад, світова система, що сформувалася навколо двох полюсів – СРСР і США), фантастичні досягнення науки і техніки (ракетно-ядерна зброя) не ведуть до радикального відновлення людства. Навпаки, усе нове, незвичайне підпадає під вплив вічного і постійного. Так, геополітичні проблеми деформувало протистояння Схід – Захід, але в той же час помітно вплинуло на нього. Більше того, антагонізм Схід – Захід ще раз засвідчив, що будь-який чинник (геополітичний, ідеологічний, економічний, ядерний) ніколи не виступає єдиним визначальним чинником, а зазнає істотного впливу інших чинників. Протягом усього періоду протистояння Схід – Захід постійно коректувалися поняття геополітики з урахуванням етапу науково-технічної революції. Чи могла науково-технічна революція, в результаті якої з'явилася ракетно-ядерна зброя, призвести до усунення геополітики? Відповідь на це запитання не проста, вона вимагає деяких теоретичних роздумів. Згадаймо, що геополітика, основи якої були розроблені в першій половині XX ст. Маккіндером і Хаусхофером, спрямована на забезпечення перемоги у війні, тобто у боротьбі за контроль над визначеним простором. Поява ядерної зброї і її транспортування внесли істотні корективи в цю проблематику.

Війна неможлива в тих формах, які були притаманні попереднім світовим конфліктам. Через величезну руйнівну силу сучасної зброї ядерні держави не можуть наносити одна одній масовані фронтальні удари, як це робилося в період Першої і Другої світових воєн, тому що подібна стратегія призвела б до взаємного їх знищення.

Існує думка, що простір, відстані, природні перешкоди і переваги рельєфу втратили своє стратегічне значення, оскільки будь-яка ціль на землі може бути уражена ракетою – носієм ядерної зброї через кілька хвилин після її запуску. Однак це не зовсім так. Час і простір дуже скоротилися. Тепер ситуацію оцінюють не в місяцях, днях і годинах, а в хвилинах і секундах. Але простір відіграє не останню роль під час воєнних дій.

Так, розміри США, величезні простори Радянського Союзу давали значно більше можливості по розосередженню і таємному розміщенню зброї, ніж територія середніх держав з високою щільністю населення. Крім того, простір, як і раніше, різномірний: наприклад, атомні підводні човни майже невразливі, порівнянно з ракетами наземного базування.

У 50-х і 60-х роках США і Радянський Союз пересвідчилися, що використання ядерної зброї має свої обмеження. Звичайно, ця зброя може спричинити колосальні руйнації на території супротивника, але той, хто її застосує, навіть якщо сам не ризикує піддатися відповідному ядерному удару, буде звинувачений світовою громадськістю в безпідставному застосуванні.

Цим пояснюється той факт, що за роки протистояння Схід – Захід уся територія земної кулі використовувалася як поле непрямих сутичок між США і СРСР (створення військових баз, укладення угод про військову допомогу з різними державами третього світу). США взяли на озброєння політику "санітарного кордону" (ізоляція Радянської Росії після революції 1917 року) і створили по периферії СРСР мережу військових баз, щоб стримати радянське просування на захід і південь (країни Західної Європи, Туреччина, Іран, Пакистан). У свою чергу Радянський Союз спробував зламати вороже оточення шляхом зміцнення прорадянських і дружніх режимів (Єгипет Нассера, Індія, В'єтнам, Лівія Каддафі, Північна Корея, Куба Кастро, Ефіопія Маріама), а також завдяки створенню колосального військово-морського флоту.

Але з розпадом Радянського Союзу воєнні доктрини НАТО, США та Росії розглядають ядерну зброю як знаряддя можливої війни. Наявність ядерної зброї у багатьох країн світу та можливість її придбання терористами створює дуже небезпечну для людства ситуацію.

Нині має місце визнання ядерними країнами допустимості здійснення попереджувальних або захисних ядерних ударів з метою забезпечення національної безпеки.

Стрімкий розвиток високих технологій у 60-90-х роках ХХ ст. насамперед втілювався в сучасних системах озброєння і військової техніки, а високоточна зброя, нові покоління крилатих ракет, бойових літаків та зразки воєнних технологій органічно поєдналися з вимогами про максимальне зменшення витрат у майбутніх війнах та їх недопущення взагалі. Підсумком розвитку наукової думки стали нові форми і способи бойових дій, утілених у нові воєнно-теоретичні концепції та інформаційні війни. Дійсно, чинником, здатним зменшити втрати у війнах і збройних конфліктах, на думку військових фахівців, є інформаційна війна (боротьба).

12.3. Війна та інформація

Геополітичний потенціал країни, тобто її політичні можливості в глобальному плані, визначаються нині не стільки розмірами та положенням території, кількістю населення, скільки економічними, науково-технічними, військовими, комунікаційними можливостями. Тому питання сучасної війни – це питання стану науки та техніки. Цей аргумент перебуває в "руках" політики та політиків. Надії 70-80-х років ХХ ст. на цивілізацію без насилля в дійсності були романтичним сном. На зміну ядерному етапу прийшов постядерний етап. На практиці це означає перехід від зброї масового ураження до високоточної та інформаційної зброї. Створення в США крилатих ракет для обкладання стратегічних бомбардувальників на початку 70-х років стало основою концепції неядерного стримування. Операції "Буря в пустелі" (Ірак), "Союзницька сила" (Югославія), "Нездолана свобода" (Афганістан) з інформаційно-політичної та військової точок зору засвідчили, що в локальних війнах і озброєних конфліктах настав зірковий час авіації та систем високоточної зброї. Кількість випадків застосування високоточної зброї у

В'єтнамі становила 2 відсотки, Іраку – 8, Югославії – 35 відсотків. Але ця зброя була доповнена інформаційними методами та засобами боротьби. Про це красномовно свідчать самі назви проведених операцій. Правда, тільки в Афганістані (2001) інформаційна зброя виявила свою неефективність.

Відомо, що 21 грудня 1992 р. Пентагон видав директиву TS 3600 під назвою "Інформаційна війна". У директиві голови Об'єднаного комітету начальників штабів № 30 (1993) детально обґрунтовано основні положення інформаційної війни на полі бою – викладена концепція боротьби з системами управління. У 1995 р. вийшов Устав ЗС США стосовно інформаційної війни, а Національний університет оборони підготував першу групу спеціалістів у цій галузі. Загальна частина витрат США на інформаційну війну становить з деяких експертних оцінок 20 % військового бюджету.

90-ті роки ХХ ст. свідчать, що акцент у воєнних операціях було перенесено на неконтактне та дистанційне впровадження воєнної сили на фоні широкомасштабної інформаційної підтримки. Це цілком відповідає удосконаленій стратегії відомого англійського військового історика Л. Харта, який написав та видав у 1941 та 1946 роках фундаментальну працю під назвою "Стратегія непрямих дій" – забезпечення досягнення політичних і воєнних цілей без серйозних бойових дій і втрат. Принаймні це характерно для нинішньої американської воєнної доктрини, де робиться наголос на інформаційних технологіях та нульових жертвах.

У геополітичній взаємодії держав в реалізації політичних планів центр ваги зміщується з відкритих силових методів та засобів до скритих, тонких, несилкових, тобто до інформаційних методів та засобів. За цих умов трансформація боротьби не призводить до її послаблення, до зниження жорстокості та рішучості. Скоріше навпаки, прикриваючись балаканиною про перехід до світу без насилля боротьба загострюється, стає віроломнішою. Міжнародна правова норма про оголошення війни поринула в небуття.

Відомо, що основу інформаційної інфраструктури майбутнього складають глобальні та національні комп'ютерні мережі. Суперкомп'ютерна мережа міністерства оборони США (ARPAnet) є ядром всесвітньої глобальної мережі Інтернет, тобто Інтернет фактично стає основою інформаційної інфраструктури планети. Ця інфраструктура – головний театр інформаційних війн майбутнього – уже фактично контролюється воєнними спеціалістами США.

Дехто з відомих політиків світу стверджує, що засоби комунікації є третім поколінням засобів світового панування, що створює соціальну загрозу цивілізаційному розвитку людства.

Соціальну небезпеку інформаційної війни зрозумів і чітко сформулював У. Кекконен, колишній президент Фінляндії. Він вперше застосував термін "інформаційний імперіалізм". тим самим підкресливши роль ЗМІ в житті суспільства, особливо в реалізації національних інтересів розвинених країн на теренах країн, що розвиваються. Інтернаціоналізація та поширення засобів інформаційного впливу у другій половині ХХ ст. ще з більшою силою підкреслили три основні їх функції: формувати, утримувати та маніпулювати на рівні свідомості і підсвідомості думками, настроями, чеканнями та політичною поведінкою особи, окремих дуже важливих прошарків (наприклад, молоді), суспільства з метою здійснення гегемонії та контролю над простором та владою будь-якої завгодно країни. Так, у боротьбі за думки та серця арабів адміністрація Дж. Буша-молодшого запросила у Конгресу США 30 млн доларів на створення "Близькосхідної телекомпанії", яка здійснюватиме супутникове телебачення арабською мовою на весь регіон Близького Сходу. Передачі нового телеканалу розраховані на 50 млн телеглядачів, "передусім на молоду арабську аудиторію".

Дійсно, для потреб інформаційної війни можна використовувати сучасний засіб масової комунікації – Інтернет. Він з'єднав не лише окремі країни світу, а й окремих громадян, які нині можуть безпосередньо спілкуватися. Стає очевидним, що зростаючий вплив глобальних методів та засобів комунікації позначається на окремій людині та народах усієї планети. Надії на те, що нові ЗМІ зміцнять державну владу, відкриють нові можливості у забезпеченні ефективності та стабільності розвитку, як виявилось, були дуже оптимістичні. В останні роки все більше посилюється тенденція до розмивання морально-політичного та об'єктивного за змістом інформаційного потенціалу безпеки системи державного управління суспільними процесами країн, що належать до периферії сучасного світу. На думку окремих спеціалістів, геополітика все більше поступається місцем глобалістиці. Але це передчасне твердження, тому що геополітика вбирає в себе

глобальну складову. Більше того, сучасна цивілізація, як і раніше, намагається вирішити складні проблеми міждержавних відносин шляхом застосування воєнної сили з відповідним урахуванням уроків історії, але на вищому, інтелектуальному, науковому, технічному та інформаційному рівнях.

12.4. Війна у перській затоці: причини, наслідки. Україна в новій ситуації

12.4.1. Причини війни в Іраку

Війна у Перській затоці і викликані нею потрясіння є сьогодні предметом роздумів для вчених, політиків, широких кіл громадськості, які прагнуть довідатися, що відбулося в Іраку, здобути уроки на майбутнє.

Висновок, якого доходить більшість авторів, – це стосується і політиків, і вчених – про те, що основна причина розв'язання війни США проти Іраку – це подія 11 вересня 2001 р., коли по Америці було нанесено "страшний, практично нічим не спровокований удар", є, на наш погляд, спрощеним.

Страшний – так. Під час терористичних атак аль-Каїди на Нью-Йорк і Вашингтон загинуло понад три тисячі, близько 6 тисяч осіб було поранено. Збитки, нанесені економіці США, склали 100 млрд доларів. Але чому нічим не спровокований?

Скоріше, зневажлива зовнішня політика США, точніше їх лідерів, стосовно інших країн, роль "світового жандарма", яку визначила останнім часом для себе ця супердержава, призвели до глобального нарощування антиамериканських настроїв і, в кінцевому рахунку, до подій 11 вересня.

У 90-х роках минулого століття Сполучені Штати Америки після розпаду Радянського Союзу і Організації Варшавського Договору, зникнення альтернативи

капіталістичній системі стали одноосібною наддержавою. Спираючись на свій потужний економічний, військовий, технологічний потенціал, Америка почала впливати прямо чи опосередковано на життя людей в усьому світі "більше, ніж їх власні уряди". Це викликало стихійний протест громадян цих країн. Та коли після 11 вересня 2001 року Америка перетворилася на зле, поранене, перелякане чудовисько, яке вражає людей військовими засобами, цю країну почали боятися. Перелякана Америка розчаровує. Все це великій нації не до лиця.

У цьому ж контексті не можна прийняти однозначно й твердження про те, що Америка багатша і сильніша за інших у результаті власної праці. Не можна заперечувати працелюбність американського народу, так само й те, що добре відомо: США постійно збагачуються за рахунок експлуатації енергетичних та інших ресурсів других, економічно й політично залежних від них країн. Свого часу Америка активно підтримала процес деколонізації, оскільки він був їй економічно вигідний.

Війна в Іраку призвела до суттєвого погіршення позитивного іміджу цієї країни та її президента Джорджа Буша в світі. Дані соціологічних досліджень компанії Pew Research Center (протягом червня місяця поточного року було опитано 16 тисяч осіб у 20 країнах) свідчать: у Франції позитивне уявлення про США мають нині 43 відсотки (рік тому – 63 відсотки), у Німеччині – 45 відсотків (61 відсоток рік тому), в Росії – 31 відсоток (проти 61 відсотка), в Італії – 60 відсотків (проти 70 відсотків).

Скоріше за все основна причина розв'язання війни США проти Іраку – це глобальні (якщо не встановити, то показати, що світове панування – це реально), економічні інтереси (поставити під контроль величезні іракські родовища нафти. Свого часу Джордж Буш заявив, що він не дозволить Саддаму Хусейну "сидіти" на 12 відсотках світових запасів "чорного золота"), а також, і може насамперед – прагнення випробувувати новітні види зброї на практиці в Іраку і, витративши їх, дати своєму військово-промислому комплексу запрацювати з новою силою (у недалекому минулому таким полігоном були Югославія, а потім Афганістан). Оглядач газети "Нью-Йорк Таймс" Майкл Гордон: "У кінцевому рахунку ця війна – не тільки битва за повалення диктатора. Це гігантський експеримент по визначенню, які військові сили можуть стати найбільш корисними в майбутньому".

Апогеєм цинізму, який не укладається в межі нормального людського мислення, є підхід, що реалізується: спочатку зруйнувати матеріальні, такі, які мають світове визнання, цінності, а потім виділити астрономічні кошти на їх відбудову (США виділяють для цього 16 млрд доларів з тих, що були заплановані на війну, а в цілому буде потрібно біля 100 млрд доларів), залучаючи до цього ООН, держави, що не мають ніякого відношення до цього руйнування, проте з ентузіазмом на це погоджуються. Важко сказати, що тут домінує, – бажання допомогти постраждалому,

ні в чому не винному населенню, чи реалізувати свої стратегічні інтереси, задовольнити свої ринкові апетити.

І все це зовсім не узгоджується з тим, що США – держава, яка проклямує демократичні цінності, найвищою серед яких є людське життя, – обрали відкрито антигуманні, антицивілізаційні засоби у стосунках з іншою державою (ніхто не виправдовує іракський деспотичний режим та його одіозного лідера), перетворивши на ніщо життя своїх і чужоземних громадян, а весь світ поставивши на межу чергової світової війни. А як це кореспондується зі словами, висіченими на гранітній стіні зведеного у Вашингтоні меморіалу Рузвельта, найбільш причетного до новітньої історії американця? В них, зокрема, говориться про необхідність покласти край не стільки Другій світовій війні, скільки всім війнам як прояву людського безумства в світі. При цьому знехтувано міжнародне право, яке не дозволяє втручання у внутрішні справи іншої держави, тим паче військоове вторгнення, з метою повалення у ній режиму, статус і авторитет Організації Об'єднаних Націй, проігнорована позиція членів Ради Безпеки ООН – Росії, Китаю, Франції, викликано розмежування в Європейському союзі та НАТО, не звернено уваги на багатотисячні протести демонстрантів, у тому числі й у власній країні, проти війни.

“Америка – Європа: кінець роману” – так називається стаття Ральфа Петерса, відставного офіцера Збройних сил США, автора шістнадцяти книг. Оpubлікована в “Frankfurter Allgemeine Zeitung” стаття (передрукована потім у “Дзеркалі тижня”) викликала бурю емоцій у всій Європі. Якщо за формою авторське роздратування помітно перевищує звичні стандарти жанру, то за змістом стаття, як говорять американці, “спускає з крючка” лише те, про що хотілося сказати насправді. Слово автору.

Стосовно “Старої Європи”: “тріщина, яка з’явилася в результаті недавньої конфронтації між Сполученими Штатами Америки і тими державами, лексикон яких скоротився до одного слова “Ні!”, проголошеного з франко-німецьким проносом, буде заглажена – на поверхні”. І далі: “НАТО звичайно виживе. Як і Європейський союз, це неперевершене місце працевлаштування європейських бюрократів. Але на перший план в стратегічних розрахунках Вашингтона вийдуть інші двосторонні і багатосторонні військові союзи”.

Про Німеччину: “Німеччина сильно деградувала з часів Аденауера і Шмідта до періоду Герхарда Шрьодера. Нам було особливо важко пережити порівняння президента Буша з Гітлером, яке прозвучало з вуст членів німецького уряду... Німеччина – це країна між Францією і Росією, одурена Шираком і маніпульована Путіним”.

Про Францію: “Дивно, але французи, здається, вважають, начебто Париж може диктувати умови Вашингтону. Вашингтон не буде більше брати в розрахунок позицію Парижа з ключових міжнародних проблем. Не будемо ми чекати і чергового вето з питань, які вважаються важливими для нашої національної безпеки”.

Якою є стратегія США? “Ми навчимо ООН засадам стратегії... Президент Буш на чолі мобілізованої нації здійснив серію точних, ретельно продуманих кроків, які переломили хребет одній терористичній організації слідом за іншою, скинувши дрімучу жорстку теократію в одній країні і криваву диктатуру в іншій. Але Америка ще не все сказала”.

Є всі підстави вважати, що так, як Ральф Петерс, в Америці думає велика кількість людей. Хоча і далеко не всі. Відомий американський фінансист Джордж Сорос: “Я вважаю, що доктрина Буша є дуже небезпечною. Ця доктрина спирається на два стовпи. Перше – це те, що США будуть зберігати і підтримувати свою військову перевагу будь-якою ціною, а крім цього, вони залишать за собою право на застосування превентивного удару... Американський народ відкине таке сприйняття світу”. Професор Джеймс Мейс: “Якими б не були достоїнства і недоліки плану президента Джорджа Буша молодшого вдертися в країну, яка може мати, а може й не мати “зброї масового ураження” забороненого міжнародними угодами, американський глава держави наніс більше шкоди іміджу своєї держави, ніж комуністична пропаганда протягом 70 років”. І далі: “Так чи інакше, історія Америки знає багато випадків, коли народ приходив до тями після того, як лідер заводив його у безглузду авантюру.

До речі, в США і Англії розгорівся скандал стосовно дезінформації з приводу наявності в Іраку зброї масового ураження. Як виявилось, в січневому посланні до нації Президент США безпідставно звинуватив Ірак у закупівлі урану в Нігерії. (Це був єдиний приклад, який начебто підтверджував наявність такої зброї.) Факт не підтвердився. Джордж Буш змушений був давати пояснення в Конгресі США, а Тоні

Блер – в англійському парламенті. Ситуація в цій країні ускладнилась тим, що покінчив життя самогубством радник Міністерства оборони експерт з озброєння Девід Келлі. Радник передав телерадіомовній компанії Бі-Бі-Сі інформацію, в якій спростував урядову версію про наявність в Іраку хімічної та біологічної зброї. Вважають, що Д. Келлі став жертвою війни: між Урядом і Бі-Бі-Сі.

12.4.2. Вигравши війну чи виграти мир
зможуть американці

Військова операція американсько-англійських військ в Іраку під назвою "Шок і трепет", що розпочалася 19 березня 2003 р., тривала кілька тижнів. (Назва операції належить Г. Улману – експерту з Пентагону.) На її здійснення лише Конгрес США виділив 23 млрд доларів. Як пише у згадуваній статті Р. Петерс, "ми легко перемогли у своїй війні". Правдивіше було б сказати, що перемоги як дійсного переборення, по суті, не було, адже іракці здалися практично без бою і своєю капітуляцією врятували репутацію США. Адже зрозуміло, що мільйонних чи навіть багатотисячних жертв (з будь-якої сторони) їм би ніхто не вибачив. Цікава деталь. Під час військової операції в Іраку лідер Північної Кореї Кім Чен Ир переховувався в бункері. Кім ховався по черзі в кількох бункерах, поки не зрозумів, що його життя не загрожує небезпека. Торік Вашингтон вніс Ірак, Іран та КНДР до списку країн так званої вісі зла, і корейський лідер чекав, що Північна Корея стане наступною в списку антитерористичної кампанії США. Після закінчення військової операції перед американцями і їх союзниками постав ряд питань, пов'язаних з відновленням життєспроможності країни (продукти харчування терміново потребують 27 млн іракців), управління нею, створення тимчасового національного уряду. Поряд з цим – як бути із саддамівськими органами влади, які необхідно "очистити" від активістів колишньої правлячої партії "Баас". Належить підтримувати етнічний баланс, йдеться насамперед про налагодження взаємовідносин з шиїтським населенням та іракським Курдистаном. Такими ж невідкладними питаннями є створення системи органів внутрішніх справ, вирішення долі збройних сил і використання їх для дотримання правопорядку, ремонту доріг, очистки мінних полів, розбору завалів. Ірак – величезна країна площею 434 тис. км кв. з населенням 27 млн чоловік, основна частина якого зосереджується у великих містах, таких як Багдад (5 млн жителів), Басра (1,3 млн), Насірія (0,6 млн). Історія правління Саддама Хусейна – це історія великої жорстокості. У 1978 році Саддам Хусейн прийшов до влади. Після цього фізично знищив усіх потенційних суперників. В ім'я "єдиного Іраку" спалювалися курдські на півночі і шиїтські поселення на півдні країни. В 1997 р. Саддам звелів переписати Коран його кров'ю – в подяку Аллаху за те, що він допомагав йому протягом багатьох років. Що і було зроблено. Коран було передано багдадському музею. Залежно від політичної ситуації, Саддам Хусейн то стає "бастионом Заходу на Сході". Під час війни з Іраном він – "свій хлопець" у Вашингтоні: Багдад розглядається як протиположність фундаменталістському Тегерану, від американців Хусейн отримує перші запаси хімічної і бактеріологічної зброї. То, як нині, – лютий ворог "розтлінної західної демократії" і "сіоністських злочинців". Його кумир – Уїнстон Черчилль. Він цитує Черчилля часів Другої світової війни: "Якщо ВОНИ прийдуть, то МИ будемо битися за кожен вулицю, дім і покрівлю і ніколи не здамося!" 4 липня 2003 року супутниковий канал "алі Джазіра", що базується в Катарі, передав у ефір черговий відеозапис заяви, яка належала, як стверджується, поваленому президенту Саддаму Хусейну. На відеозапису, датованому 14 червня, Саддам Хусейн закликає іракців об'єднатися в боротьбі проти коаліційних сил, ведених США. Він говорить, що живий і здоровий і перебуває серед іракців, за його словами "осередки джихада формуються по всій країні в широкому масштабі", що, зрештою, підтверджується періодичними терористичними актами, які не згасають. Вигравши війну в Перській затоці, американці ніяк не можуть виграти мир. У країні наростає незадоволення іноземною військовою присутністю. Іракці в своїй переважній більшості бачать в американцях не визволителів, а окупантів. Ліванська газета "алі-Мустакбалі" приводить міркування вищого шиїтського духовного авторитета алі ас-Сістані. Великого аятолу запитали віруючі, що нам робити, якщо американець хоче купити у нас якийсь товар? "Продай його, – сказав аятола. – Але при цьому запитай: коли ти покинеш нашу землю? Хай ці слова слугують постійним нагадуванням іноземцям, що вони окупувають чужу країну". Американці визнали, що в Іраку розгортається справжня партизанська війна і

оголосили нагороду 25 млн доларів тому, хто сповістить, де переховується Саддам Хусейн або наведе достовірні дані про його загибель.

В суботу 13 грудня 2003 року воїни четвертої піхотної дивізії збройних сил США в сільському будинку на околиці міста Тикрит виявили підземне сховище, в якому переховувався підстаркуватий бородатий чоловік, дуже схожий на основоположника марксизму. Правда, в якості привітання він не проголосив: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", а сказав: "Я- Саддам Хусейн, президент Іраку, і хочу переговорів". Американські солдати неначебо йому відповіли: "Привіт від президента Буша". Після арешту Саддама Хусейна американці сподіваються отримати відповіді на ряд питань: чи Саддам Хусейн був координатором опору партизанів в Іраку? Чи була в цій країні зброя масового враження? Передбачається, що С.Хусейна буде судити Спеціальний трибунал для розгляду злочинних дій колишніх баосистських лідерів країни. Рішення про створення трибуналу прийнято правлячою радою Іраку. Природно, що тепер починається друга (після повалення режиму Саддама Хусейна) і сама важка частина: побудувати громадянське суспільство і демократію там, де вони ніколи раніше не існували.

Для встановлення належного порядку в повоєнний період вирішено розділити територію Іраку на три сектори, порядок в яких мають забезпечувати військові підрозділи США, Англії і Польщі.

Прийнята 22 травня 2003 р. резолюція № 1483 Ради Безпеки ООН передбачає зняття раніше установлених санкцій щодо Іраку, протекторат над країною не лише американсько-британської коаліції, а й спеціального представника ООН. Рада Безпеки ООН закликає держави – члени ООН надати гуманітарну та іншу допомогу, спрямовану на досягнення стабілізації в цій країні.

Уже почався розподіл військової здобичі. Як американський орел, так і британський лев біля поваленої туші не бажають ділитися з тими, хто стояв осторонь і тим більше засуджував саму охоту. Французькі компанії мали в Іраку контракт на розробку за умов розподілу прибутків двох гігантських родовищ нафти Маджнун та Нахр-Умар. Російський "Лукойл" претендував на родовище Західна Курна, а взагалі російські інтереси в Іраку оцінюються в 30-40 млрд доларів. США обіцяють компенсувати Росії завдані втрати, але навряд чи в повному обсязі. Про Францію взагалі не йдеться.

12.4.3. Модель світового устрою:

прогнози, реалії

Військова операція Сполучених Штатів у Перській затоці з усією силою актуалізувала дискусію про модель світового устрою. Бути світу однополюсним, в якому панує одна наддержава, що здійснює односторонні силові дії, обходячи норми міжнародного права, або світ буде багатопольсним, таким, що ґрунтується на найширшому, багаторівневому співробітництві та міжнародних законах.

В основу концепції багатопольсного світоустрою, яка протистоїть однополюсній системі, мають бути покладені, на думку її авторів, наступні основні принципи.

По-перше, новий світоустрій має бути багатопольним, віддзеркалюючи реальне існування в світі різних центрів впливу. До них слід зарахувати насамперед Сполучені Штати Америки (останнім часом зв'язка Вашингтон – Лондон поступово набуває рис одного з майбутніх центрів світоустрою), Європейський союз, Росію, Китай та Індію. Це, в свою чергу, вимагатиме серйозних зусиль по гармонізації інтересів цих центрів і визначення загальної стратегії вирішення міжнародних проблем. По-друге, новий світоустрій повинен ґрунтуватися на найширшому багатосторонньому співробітництві. Це має передумовою необхідність тісної координації діяльності різноманітних міжнародних структур. Схематично це можна уявити у вигляді піраміди, верхівкою якої є ООН і її Рада Безпеки – орган, який несе головну відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки. Наступний рівень – чисельні регіональні організації. Потім – щільність двосторонніх відносин. І нарешті, основа і свого роду цементуючий матеріал всієї конструкції міжнародних відносин – міжнародне право. Сполучені Штати Америки – демократична країна, і для багатьох її політиків і громадськості агресивна політика, здатна викликати порушення норм міжнародного права і людські жертви, є неприйнятною.

Міжнародний тероризм як глобальну загрозу необхідно будь-що зупинити. Протидія міжнародним терористичним організаціям має розглядатися як першочергове завдання сил безпеки, у тому числі європейських. Але традиційна реакція – миттєве

покарання винних – виправдана на початковому етапі, скоріше за все не вирішить проблему, а лише збільшить кількість країн, вороже налаштованих стосовно США. 6 червня 2003 р. вперше після військових дій в Іраку у французькому курортному містечку Евіані зустрілися лідери восьми провідних країн світу – Сполучених Штатів Америки, Канади, Японії, Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Росії. Її учасниками було констатовано, що резолюція Ради Безпеки ООН № 1483 і зняття санкцій з Іраку дозволять "відбудувати країну" і зміцнити мир. Російський президент Володимир Путін: "Після подій в Іраку створилася деяка напруга між найсильнішими країнами світу. Саміт починався в умовах важкої міжнародної атмосфери. Проте в кінці саміту цей клімат поліпшився. Очевидно, в цьому його основний результат".

Важка міжнародна атмосфера пояснюється, зокрема, тим, що, протидіючи війні в Іраку, Франція і Німеччина до межі загострили зовнішньополітичні суперечності в рамках Європейського союзу, а також піддали сумніву роль НАТО як базового інституціонального механізму європейської безпеки.

Можна припустити, що в ближчій перспективі відбудеться становлення в рамках Європейського союзу і своєрідної двополюсної структури, яка буде включати країни "старої" і "нової" Європи. Перший полюс уже представлений союзом Франції і Німеччини за підтримки Бельгії, Австрії і Греції. У політичному плані ця група декларує консолідацію федеративної і централізованої Європи. При цьому франко-німецький союз буде шукати опору в міцному стратегічному альянсі з Росією. Не відмовляючись від такого союзу, Росія буде прагнути зберегти конструктивне партнерство із США. Ігор Іванов: "Адже навіть у час розпалу іракської кризи ми діяли не один проти одного, а захищаючи різні підходи вирішення надзвичайно складної міжнародної проблеми. Та й загальна зацікавленість у пошуках найефективнішої відповіді на глобальні виклики об'єктивно сприяє зближенню точок зору Москви і Вашингтона. Другий полюс буде формуватися, скоріше за все, за участю Великої Британії, Італії, Іспанії та Польщі. Парадоксально, але факт: країни, яким офіційно запропоновано стати членами ЄС, майже повним складом увійшли до американської коаліції, що не викликало ентузіазму в Європейській Комісії (керівного органу ЄС). Схоже, що ці держави, не дивлячись на географічний, культурний і економічний (так, в економіку Угорщини і Польщі вкладені багатомільярдні німецькі та французькі інвестиції) зв'язок, залишаються у сфері геополітичного впливу Сполучених Штатів Америки.

12.4.4. Дії України: глибинна сутність політики чи зовнішня демонстрація?

Для України, її зовнішньої політики нова ситуація супроводжується появою відповідного блоку суперечностей, які будуть підштовхувати нашу державу або до вибору між тісним союзом із Москвою і тим самим підключенням до вісі Берлін – Париж, або до активізації зв'язків з Вашингтоном (а отже, з Варшавою та іншими партнерами США).

Україна, скоріше за все, буде прагнути продовжувати тактику, яка стала вже традиційною: тактику балансування між принциповими гравцями світової безпеки. З самого початку військових дій в Іраку Україна направила в Кувейт батальйон радіаційно-хімічного бактеріологічного захисту. У червні 2003 р. Верховна Рада України дала дозвіл на направлення до Іраку 1800 українських військовослужбовців для участі в міжнародних стабілізаційних силах. Українська бригада направлена в польський сектор відповідальності.

Рішення владних органів про направлення військовослужбовців до Іраку політичними силами суспільства в Україні сприйнято неоднозначно.

Ті, хто за: шанси, які дає Україні ситуація навколо Іраку: довгострокові бізнес-контракти, диверсифікація поставок нафти, розвиток транспортних коридорів, підвищення боєздатності елітних військових частин, їх сумісність з військами країн НАТО, нарешті, поліпшення іміджу держави, зростання її авторитету в системі міжнародних відносин. Вважається також, що у зв'язку з участю у стабілізаційному процесі в Іраку Україні належить поставити перед США, країнами Західної Європи, міжнародними фінансовими організаціями ряд важливих питань. Йдеться, зокрема, про реструктуризацію чи часткове списання зовнішнього боргу, визнання України за статусом ринкової економіки, сприяння при вступі у ВТО і відмову від інших дій дискримінаційного характеру.

Ті, хто проти: програє наша держава в морально-етичному плані. Свого часу Україна рішуче виступила проти застосування військової сили в Іраку, а нині по суті стала членом американсько-англійської коаліції. Не все бездоганно з політико-правової точки зору. Згадана резолюція ООН не встановлює формат

миротворчої місії, а тільки рекомендує брати участь в стабілізаційних силах. Операція не має мандата ООН, а тому за українським законом не може трактуватися як миротворча, не говорячи вже про можливість трагічних випадків. Поки це хоча і вірний шлях, але більше зовнішня демонстрація, ніж глибинна сутність політики нашої держави. Україна не може не рахуватися з позицією такої розвиненої і впливової держави, як Сполучені Штати Америки. А тому вимушена ввійти до коаліції спірних переможців і отримати химерні привілеї.

На запитання: чи було рішення виправданим про направлення українського військового контингенту в Ірак? Костянтин Грищенко Міністр закордонних прав України після повернення з Іраку в інтерв'ю газеті "День" (18.12.03р.) відповів: "у нас є потенціал, ми здібні його використати, ми можемо бути разом з тими, хто володіє таким же потужним потенціалом, у нас є достатньо ресурсів, щоб бути рядом з тими, кого ми вважаємо друзями. Все це ми продемонстрували в дуже складний період. Ми зуміли доказати і американцям, і британцям, і полякам – всім тим, хто повсякденно стикається з проблемами в Іраку, що наш контингент високопрофесійний, що він здібний виконувати не тільки військові, але й більш широкі завдання, що ми добре підготовлені, що ми можемо передбачити небезпечні ситуації".

До речі, уряди Німеччини та Франції заявили, що без нового рішення Ради безпеки ООН про участь країн – членів НАТО та Європейського союзу в стабілізації ситуації в Іраку вони не мають наміру брати участь у реалізації планів США. Другою умовою є прохання про допомогу "законного уряду Іраку". Для Німеччини це означає: досі невідомо, що Бундесвер загубив в Іраку, щоб відправляти туди свої підрозділи.

Перед Україною постало настійне завдання – вибудувати свою власну, орієнтовану на національні інтереси зовнішню політику. Україна повинна мати власне політичне обличчя, більш чітку позицію і діяти у власних інтересах, ніж в інтересах інших держав. Надто часто наша держава крутить головою – то пристосовуючись до Росії, то поглядаючи на Америку. Вироблення й послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики, а шлях до цього – досягти самодостатності внутрішнього становища, стабільного економічного розвитку, буде сприяти тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму оптимальної безпеки Європи ХХІ ст., від чого залежить перспектива всього геополітичного, а отже, і міжнародного становища держави.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Геополітика і війна: питання взаємозв'язку та взаємодії.
2. Геополітика й економіка: політична логіка та логіка товаропотоків.
3. Геополітика і національна безпека в епоху домінування ядерної зброї.
4. Дайте визначення поняття "геополітичний потенціал держави".
5. Охарактеризуйте інформацію як складову геополітичного потенціалу держави.
6. Охарактеризуйте дійсні причини війни американсько-англійської коаліції у Перській затоці.
7. Якою бачиться модель світового устрою на нинішньому етапі?
8. Якими повинні бути дії України в умовах кризи в Перській затоці?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Аристотель. Политика. Афинская полития. – М.: Мысль, 1997.
2. Барзгова Е. С. Американская социология (традиции и современность): Курс лекций. – Екатеринбург: Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997.
3. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К.: МАУП, 2000.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Межд. отношения, 1998.
5. Братимов О. В., Горский Ю. М., Делягин М. Г., Коваленко А. А. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М.: ИНФРА-М, 2000.
6. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 3.
7. Буркхардт Якоб. Культура Италии в эпоху Возрождения. – М.: Интрада, 1996.

8. Вебер А. Избранное: Кризис европейской культуры. – СПб: Университетская книга, 1998.
9. Вебер Макс. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994.
10. Вдублезський В., Ходошковські В. Український шлях. Начерки: геополітична історія України та її міжнародні інтереси. – К.: Демократична Україна, 1997
11. Всемирная история: В 10 т. – М.: Изд. соц.-экон. лит., 1958. – Т. 5.
12. Всемирная история: В 10 т. – М.: Изд. соц.-экон. лит., 1958. – Т. 6.
13. Гаджиев К. С. Геополитика. – М.: ????, 1997.
14. Головаха Е. Приговор войнам еще не вынесен // День. – 2003. – 4 апр.
15. Дергачев В. Геополитика. – К.: Альтерпресс, 2000.
16. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997.
17. Дуглас Г. Шеф гестапо Генрих Мюллер. Дневники. – М.: Коллекция "Совершенно секретно", 2000.
18. Емельянов Ю. В. Рождение и гибель цивилизаций. – М.: Вече, 1999.
19. Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / За ред. Р. Куперуса. Й. Кандела. – К., 2001.
20. Зиновьев А. А. Запад. Феномен западнизма. – М.: Центрполиграф, 1995.
21. Зната Г. География России. Основы российской геополитики. – Пр., 1997.
22. Зомбарт В. Буржуа. – М.: Наука, 1994.
23. История внешней политики и дипломатии США. 1867-1918. – М.: Наука, 1997.
24. История политических и правовых учений: Учеб. для вузов / Под общ. ред. проф. В. С. Нерсесянца. – М.: Юрид. лит., 1997.
25. Иванов И. Россия и новое мироустройство // День. – 2003. – 17 мая.
26. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. – М.: ГУ – ВШЭ, 2000.
27. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2001.
28. Копиленко М. Л. Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. – К., 1996.
29. Кривонос Р. А. Європа ХХІ століття – "континент Венеція"? Спроба футурологічного аналізу // Політика і час. – 1998. – № 1.
30. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини 1970-1991 рр. – К.: Наук. думка, 1996.
31. Кудряченко А. І. Нові політичні виміри розвитку ФРН // Трибуна. – 2002. – № 9-10.
32. Кудряченко А. І. Німеччина після виборів. Анфас і профіль. Червоно-зелений – кольори балансу // Віче. – 2002 – № 12.
33. Кудряченко А. І. Європейська стратегія України в епоху глобалізації / Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. – К. – МАУП. – 2003.
34. Кудряченко А. І. Об'єднана Німеччина: нові політичні виміри // Віче – 2003. – № 8.
35. Кудряченко А. І. Геополітичне сходження України // Президент. – К. – 2002. – № 9.
36. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1988.
37. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. Исторический смысл эстетики Возрождения. – М.: Мысль, 1998.
38. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М.: Госполитиздат. – Т. 1.
39. Маркузе Герберт. Эрос и цивилизация. – К.: ИСА, 1995.
40. Международный терроризм и ЦРУ. – М.: Политиздат, 1982.
41. Михайлов Т. А. История геополитических идей. – М.: Логос, 1999.
42. Московичи С. Машина, творящая богов. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.
43. Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю. 1660-1783. – М.; Л., 1941.
44. Саттон Э. Как Орден организует войны и революции. – М.: Логос, 1995.
45. Тинберг Я. Пересмотр международного порядка. – М.: Международные отношения, 1980.
46. Тихонравов Ю. В. Геополитика. – М.: ЗАО "Бизнес-школа "Интел-Синтез", 1998.
47. Тихонравов Ю. В. Геополитика. – М.: Интел-Синтез, 1998.
48. Третья мировая (информационно-психологическая) война. – М.: Институт социально-политических исследований, 2000.
49. "Труд". – 2000. – 21 сент. – № 176.
50. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. монографія / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002.

51. Уткин А. И. Американская стратегия для XXI века. — М.: "Логос", 2000.
52. Фридман Томас. После Саддама. Почему весь мир ненавидит Америку? // Зеркало недели. — 2003. — 7 июня.
53. Фриселл Боб. Тайное правительство // Досье секретных служб. — 2000. — № 5.
54. Фромм Э. Бегство от свободы. — М.: Прогресс, 1995.
55. Фромм Э. Иметь или быть? — М.: Прогресс, 1990.
56. Хауз Э. Архив полковника Хауза (Дневники и переписка с президентом Вильсоном и другими политическими деятелями за период 1914–1917 гг. — М., 1937–1945. — Т. 1–4.
57. Шлезинглер-младший А. М. Циклы американской истории. — М.: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992.
58. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М.: Мысль, 1993. — Т. 1.
59. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Минск.: Попурри, 1999. — Т. 2.
60. Эпперсон Р. Невидимая рука. Введение во взгляд на историю как на заговор. — СПб.: Университетская книга, 1999.
61. Antoni Giddens. Sociolodgy. — N. Y.: Polity Press, 1989.
62. Arnold H. Europa neu denken: Warum und wie weiter. — Boon. — 1999.
63. Bracher K. D. Schwarz H. P. Deutsland zwischen Kried und Friden // Beitrage zur Politik im 20. Jahrndert, 1995.
64. Charles Booth. Life and Labour of the peopl in London. — London, 1989.
65. Delpesh Th. Ein Jahr danach. Vier Reaktoiner auf den 11. September // Internationale Politik — September. — 2002.
66. Europa 2000. Die Europeische Union und die Wahrungunion. — В. — 2000.
67. Executive Intelligence Review, Бюллетени Шиллеровского института науки и культуры. Бюллетень № 4, 1995, "Зоопарк народов" лорда Пальмерстона, <http://www.larouchepub.com/russian/win/index.hunl>, 04. 08. 98.
68. Gerald N. Grob and George Athan Billias Interpretations of American History. — New York: The Free Press, 1972.
65. Gillesen G. Die geopolitise Lage Deutschlands nach der Zeitwende // Politik un Medien. — Frankfunt / М. — 1995. — S. 46–52.
69. Hellmar J. Deutschland in Europa // Internationale Politik. September. — 2002. — S. 1–8.
70. International Herald Tribune. — 28. 09. 1991.
71. Kohl H. Auf dem Weg ins 21. Jahrhundert. Reden zur Regirnuugspolitik. — В. — 1998.
72. Layne Ch. Rethinking American Grand Strategy. Hegemony or Balance of Power in the Twenty-First Century?// World Policy Journal. Summer. — 1998.
73. Martin Larson. The Federal Reserve and Our Manipulated Dollar. — Old Greenwich, Connecticut: The Devin-Adair Company, 1975.
74. Noam Chomski Strategic Arms, the Cold War and the Third World in Edward Thompson et. al. Exterminism and the Cold War. — London: Verso, 1982.
75. Ronald Steel Imperialists and Other Heroes. — New York: Vintage Books, 1973.
76. Schroder G. Eine Aussenpolitik des "Dritten Weges"? // Gewerkschaftliche Monatshefte. — № 7–8. — 1999. — S. 392–296.
77. Who brought the Slaves to America, Sons of Liberty. Metairie, 1958.
78. William A. White An Authobiography. — New York, 1946.
79. William Appleman Williams The Tregedy of American Diplomacy. — New York: Dell Publishing, 1962.

Зміст

ПЕРЕДМОВА 3

Розділ 1

ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА	9
1.1. Предмет геополітики	9
1.2. Планетарний дуалізм Суші й Моря	14
1.3. Джерела геополітики	17
1.4. Категорії та функції геополітики	21

Розділ 2

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА	38
2.1. Атлантизм	38

2.2. Мондіалізм і неомондіалізм	40	
2.3. Інші сучасні школи геополітики	42	
2.4. Неоєвразійство	43	
2.5. Глобалізм	45	
Розділ 3		
ГЕОПОЛІТИКА ЯК ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ	50	
3.1. Витоки геополітичної свідомості	50	
3.2. Геополітичне усвідомлення простору	52	
3.2.1. Історичне ядро геополітики і нація		55
3.2.2. Суспільно-політичні структури	56	
3.3. Містика геопростору	61	
Розділ 4		
ГЕОПОЛІТИКА КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	63	
4.1. Німецька геополітика: основні теми	63	
4.2. Російська геополітика: головні ідеї	72	
Розділ 5		
ГЕОПОЛІТИКА МОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	74	
5.1. Геополітика і військова могутність	74	
5.2. Heartland та нова світова система	78	
5.2.1. Від heartland до нової світової системи	79	
5.2.2. Геополітичні ідеї Н. Дж. Спайкмена	82	
Розділ 6		
США В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ	91	
6.1. Геополітика Сполучених Штатів Америки		91
6.2. Континентальна імперія	96	
6.3. Світова імперія	104	
6.4. Геополітичне майбутнє США очима американців		121
Розділ 7		
ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	129	
7.1. Складові прогресу об'єднаної Європи	129	
7.2. Інноваційний тип розвитку держав – членів Євросоюзу	139	
7.3. Шляхи подальшого геополітичного сходження ЄС	147	
Розділ 8		
ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ	157	
8.1. Формування нової геополітичної моделі сучасної ФРН	157	
8.2. Геостратегія об'єднаної Німеччини щодо Центрально-Східної Європи	166	
8.3. Нові світові геополітичні характеристики об'єднаної ФРН	177	
8.4. Вектори співпраці Німеччина–Україна	184	
Розділ 9		
ГЕОПОЛІТИКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ	189	
9.1. Росія в системі геополітичних відносин		189
9.2. Геополітичне поле Європи	193	
9.4. Геостратегія Китаю	196	
9.5. Геополітика Японії	198	
9.6. Геополітика країн Близького Сходу	200	
9.7. Геополітика країн Африки і Латинської Америки		204
Розділ 10		
УКРАЇНА В СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ	208	
10.1. Геополітичне становище	208	
10.2. Євразійська парадигма геостратегії України		212

10.3. Україна, Європа, Євроатлантика	216
10.4. Україна та держави Центральної і Східної Європи	223
10.5. Геостратегія сходження України	228
Розділ 11	
УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ ВЕРЕСНЕВОЇ (2001) ТРАГЕДІЇ У США	
11.1. Оцінка ситуації	243
11.2. одинадцяте вересня 2001 року	245
11.3. Гіркий присмак перемоги	251
11.4. Нова геополітична ситуація	254
Розділ 12	
ГЕОПОЛІТИКА: ВІЙНА, ГЕОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА, ІНФОРМАЦІЯ	
12.1. Війна, армія та простір	259
12.2. Геополітика і війна: економіка та ядерна зброя	267
12.3. Війна та інформація	271
12.4. Війна у перській затоці: причини, наслідки. Україна в новій ситуації	274
12.4.1. Причини війни в Іраку	274
12.4.2. Вигравши війну чи виграти мир зможуть американці	278
12.4.3. Модель світового устрою: прогнози, реалії	281
12.4.4. Дії України: глибинна сутність політики чи зовнішня демонстрація?	284
Список використаної та рекомендованої літератури	286

Навчальне видання

Кудряченко Андрій Іванович
Рудич Фелікс Михайлович
Храмов Василь Олегович

ГЕОПОЛІТИКА

Підручник

Редактор В. Д. Бондар
Коректори Л. П. Ковальчук
Комп'ютерне верстання Т. М. Бойко
Оформлення обкладинки О. О. Стеценко

Підп. до друку 09.03.04. Формат 60г841/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,20. Обл.-вид. арк. 16,8. Тираж 3000 пр. Зам. № 4 - 147

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000